

Moeders en vaders:

geen vanzelfsprekende
gelijkheid

België, 19de – 21ste eeuw

INSTITUUT VOOR DE GELIJKHEID
VAN VROUWEN EN MANNEN

AVG - CARHIF

.be

Moeders en vaders: geen vanzelfsprekende gelijkheid

België, 19de – 21ste eeuw

Claudine Marissal | 2018

Uitgever:

Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen
Ernest Blerotstraat 1
1070 Brussel
T 02 233 44 00
gelijkheid.manvrouw@igvm.belgie.be
<http://igvm-iefh.belgium.be>

Auteur:

Claudine Marissal
Archief- en Onderzoekscentrum voor Vrouwengeschiedenis
Middaglijnsstraat 10
1210 Brussel
T 02 229 38 31
avg.carhif@amazone.be
www.avg-carhif.be

Vertaling:

Els Flour

Vormgeving en druk:

Gevaert Graphics

Verantwoordelijke uitgever:

Michel Pasteel
Directeur van het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen

Depotnummer:

D/2018/10.043/2

Deze publicatie werd met plantaardige inkt gedrukt op milieuvriendelijk papier.
Cette publication est également disponible en français.

INHOUDSTAFEL

Voorwoord	8
Inleiding	10
Hoofdstuk 1. Modelmoeders en -vaders van de 19de eeuw tot de jaren 1960	15
• Almachtige vaders	16
• Vaderlijke plichten	18
• Echtgenotes en moeders	21
• Onmisbare maar onbekwame echtgenotes...	25
• Een ongelijke verdeling van opvoedkundige en huishoudelijke taken	26
• Werkende moeders onder vuur	28
• Aparte rollen voor moeders en vaders	30
- Steun vanuit de wetenschap	30
- De kerkelijke doctrine	32
- IJveren voor meer geboortes: het natalisme	34
- Het welzijn van het kind	36
• Een wijdverspreid model	39
Hoofdstuk 2. Overtuigen	43
• Rolpatronen van kindsbeen af	44
• Vrouwen opleiden tot hun 'natuurlijke' opdracht	51
• Opvoeden tot ouderschap	53
• De steun van massaorganisaties	57
• Moederdag	64
• De rol van media en reclame	66
Hoofdstuk 3. Gezinnen in veelvoud	71
• Gezinnen buiten de norm	72
• Ongehuwd moederschap, een beschamend gegeven	75
• Vruchtbaarheid beheersen	78
• 'Slechte' vaders	81
• De vaderlijke macht onder druk	83
• Verzet tegen de echtelijke hiërarchie	88
• Moedergeluk, een uitdaging	92
• Naar gelijkheid in het huwelijk	96
Hoofdstuk 4. Moeders, werk en burgerschap	101
• Vrouwen uitsluiten van werk	102
• Onderwijs en werk binnen de norm	109

• Vrouwen 'beschermen' op het werk	111
• Ongelijke sociale rechten	114
• Naar gelijkheid op het werk	117
• Vraagtekens bij school en opleiding	122
• Controverses over kindercrèches	124
• Politieke rechten, mannenrechten...	128

Hoofdstuk 5. Feministen en rechten voor moeders	133
• Maternalistisch feminisme	134
• De arbeidersvrouwenbeweging	137
• Mogen moeders uit werken gaan?	141
• Moederschapsverzekeringen	145
• Politieke rechten voor vrouwen	151

Hoofdstuk 6. Nieuwe gezinnen? 1970 – begin 21ste eeuw	159
• Vrouwen bevrijden: het nieuwe feminisme van de jaren 1970	160
• Veranderende gezinsstructuren	166
• Overheidsfeminisme	168
• Vaders betrekken	170
• Weerstand tegen verandering	177
• Gezinsorganisaties	181

Tot besluit	187
--------------------	------------

Beknopte bibliografie	195
------------------------------	------------

Iconografie	206
--------------------	------------

AFKORTINGEN

- AAM:** Archief van het Aartsbisdom Mechelen
AVG: Archief- en Onderzoekscentrum voor Vrouwengeschiedenis
BWP: Belgische Werkliedenpartij
JOCF: Jeunesses Ouvrières Chrésiennes Féminines
KAV: Kristelijke Arbeidersvrouwengilden
LOFC: Lignes Ouvrières Féminines Chrésiennes
NWK: Nationaal Werk voor Kinderwelzijn (Œuvre Nationale de l'Enfance, ONE), vanaf 1987 Office de la Naissance et de l'Enfance/Kind en Gezin
VKAJ: Vrouwelijke Katholieke Arbeidersjeugd

VOORWOORD

De studie 'Moeders en vaders: geen vanzelfsprekende gelijkheid' traceert de geschiedenis van de gezinsmodellen in België van de 19de tot de 21ste eeuw, en meer in het bijzonder de rol van moeders en vaders gedurende deze periode.

Deze studie bevestigt het bestaan van een politieke wil, van de 19de eeuw tot in de jaren 1960, om een nieuw gezinsmodel te creëren. Een tweeledig model met een hiërarchie tussen mannen en vrouwen, een model dat gerechtvaardigd werd met behulp van wetenschap, religie, het natalisme, of de maatschappelijke stroming die het geboortecijfer wou opdrijven, en zelfs de kinderpsychologie.

Dit nieuwe gezinsmodel werd op verschillende manieren ondersteund: onderwijs bereidde meisjes voor op het moederschap, vrouwen mochten niet werken of werden onderbetaald, afwezigheid van kinderdagverblijven, een kinderbijslag gericht op grote gezinnen en fiscale maatregelen ten gunste van de 'huisvrouw'.

De vrouwen, waarvan een meerderheid altijd beroepsactief was geweest, kregen geleidelijk aan steeds meer de verantwoordelijkheid voor het huishouden en de opvoeding van de kinderen toegewezen.

In een tijdspanne van één eeuw, van 1846 tot 1947, daalde het percentage werkende vrouwen dan ook zonder voorgaande.

Het moederschap werd daarbij gebruikt om de differentiatie van de sociale rollen van vrouwen en mannen thuis en in het openbare leven te rechtvaardigen, met ernstige discriminaties van vrouwen op de arbeidsmarkt tot gevolg.

Vanaf de jaren zeventig ontstond een radicaal feminisme. Onder druk van feministische organisaties en om internationale verplichtingen na te komen, werkte België een uitgebreid wettelijk kader uit om discriminatie te bestrijden en gelijkheid te bevorderen.

Maar dit 'ongelijkheidsbeleid' waarbij ongelijkheid gerechtvaardigd en gepromoot werd, laat tot de dag van vandaag zijn sporen na: een persisterende loonkloof, vooral vrouwen die deeltijds en/of in preciaire statuten werken, genderstereotiepe opleidingstrajecten, ondervertegenwoordiging van vrouwen in beslissingsfuncties ...

De ongelijkheden in het huishouden lijken tot de meest weerbarstige te behoren. En die nog steeds erg ongelijke verdeling van de gezinstaken vormt een belangrijk obstakel voor de gelijkheid van vrouwen en mannen in het publieke leven.

Deze studie toont duidelijk het effect aan van het beleid dat gedurende meer dan een eeuw werd gevoerd om een bepaald gezinsmodel te stimuleren en genderspecifieke rollen van vrouwen en mannen, moeders en vaders, te promoten. De huidige ongelijkheden zijn er het gevolg van.

We wensen u alvast veel leesplezier!

Michel Pasteel

Liesbet Stevens

De directie van het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen

INLEIDING

“Onze kijk op het gezin helpt vooral onze angsten en onze nostalgie te bestendigen. Hij evalueert het heden aan de hand van een verbeeld verleden van een solidaire, warme, beschermende gezinssfeer, waarin ieder van nature zijn/haar plaats vond en tot de dood bewaarde.”

André Burguière, 2005¹

Wanneer we vandaag terugkijken naar het gezin van vroeger, lijkt ons dat vaak een stabiel, genereus en harmonieus geheel te zijn geweest. Mannen en vrouwen engageerden zich erin volgens hun specifieke aanleg: de vrouw deed het huishouden en zorgde voor de kinderen, terwijl de man werkte en kostwinner was. Om zijn gezin te beschermen trok hij soms ten oorlog. Er heerste orde en hiërarchie in het gezin: het huwelijk verleende legitimiteit aan het koppel, en het gezag van de vader en echtgenoot gaf het kind de broodnodige discipline. De industriële revolutie van de 19de eeuw en het feminisme van de 20ste eeuw zouden die oude orde hebben doen wankelen en het gezin in kwellende onzekerheid hebben gestort, met echtelijke meningsverschillen en zelfs ernstige problemen bij jongeren tot gevolg.

Dat gestolde beeld van het vroegere gezin doorstaat de toets van het historisch onderzoek niet, al blijven conservatieve stromingen het opvoeren in hun verzet tegen de democratisering van het gezinsleven. Gezinnen zijn nooit zo homogeen, stabiel, of harmonieus geweest. Doorheen de tijd volgden verschillende gezinsmodellen elkaar op. Daarbij speelden economische factoren een rol, net als cultuur, religie, sociale breuklijnen, visies op het welzijn van kinderen of op de gelijkheid van man en vrouw... Partner- en ouderrollen kwamen en gingen, vergezeld van een immer wisselend discours over het ideale gezin en van min of meer dwingende oproepen aan koppels of ouders om zich te schikken naar de afgesproken rollen. Omdat het gezinsideaal nooit samenviel met het werkelijke leven van mannen en vrouwen was een hele batterij middelen nodig om deze norm ingang te doen vinden.

Gezinnen mochten dan in verschillende vormen bestaan, er was geen ontsnappen aan aparte rollen voor mannen en vrouwen. De mogelijkheid om kinderen te krijgen heeft nooit dezelfde impact gehad op mannen als op vrouwen. In elke periode en samenleving, in elk denkkader over het gezin gold dat vrouwen bestemd waren voor het moederschap, terwijl er voor mannen andere opties open lagen dan het vaderschap. Deze verschillen, die verantwoord werden met tal van beschouwingen over de vrouwelijke en mannelijke ‘natuur’, leidden op lange termijn tot aparte, hiërarchisch gestructureerde posities van mannen en vrouwen in het gezin en in de samenleving. De gevolgen van de grote ongelijkheden die daaruit voortvloeiden, zijn nog steeds merkbaar.

In werkelijkheid hebben vrouwen zich nooit beperkt tot het moederschap, ze namen steeds ook deel aan andere activiteiten. Al naargelang het opgelegde model meer of minder dwingend was, belandden ze daarbij in de marge van de samenleving of in concurrentie met mannen. Maar ook mannen vervulden niet steeds de rollen die hen waren toebedeeld. Gezinsmodellen gingen dus niet alleen gepaard met tal van aanmaningen maar boden ook steeds ruimte voor onderhandeling, en gender speelde een belangrijke rol in dat proces.

Familiefoto, 1921.

¹ Burguière, A., “Repères pour une histoire de la famille” in Peemans-Poullet, H. (red.) (2005), p. 109.

De geschiedenis van gezinsmodellen in België in de 19de en 20ste eeuw – het centrale thema van deze publicatie – belicht die verschillende aspecten duidelijk. In de 19de eeuw ontstond een nieuw, tweeledig, hiërarchisch en exclusief model dat werd onderbouwd met argumenten uit wetenschappelijke, religieuze en natalistische hoek. Het kende vrouwen rollen toe die uitsluitend verankerd waren in het huwelijk, het moederschap en de huiselijke sfeer (hoofdstuk 1). Tot de jaren 1960 werd een waaier aan overtuigingsmiddelen ontplooid om dat model op te leggen aan een bevolking die er evenwel van bleef afwijken en blij gaf van andere verlangens (hoofdstuk 2). De opgelegde rollen met hun duidelijke hiërarchie dienden ook om de grote discriminaties van vrouwen te verantwoorden, in het gezin, op school, op het werk en in de publieke sfeer. Aan het moederschap waren geen specifieke rechten verbonden, maar het werd wél regelmatig ingeroepen om de rechten van vrouwen te beknotten. Alle inspanningen ten spijt, bleef er een kloof ten opzichte van reële levens en individuele en collectieve verwachtingen. Gezinnen die niet volgens de norm leefden, maakten steeds de meerderheid uit: het ging dan om atypische samenlevingsvormen (ongehuwd samenwonen, nieuw samengestelde gezinnen) en buitenshuis werkende vrouwen, maar ook om mannelijk ‘falen’. Verschillende maatschappelijke actoren zetten zich vervolgens in voor veranderingen in het gezin (hoofdstuk 3), en op het werk en in de publieke sfeer (hoofdstuk 4).

Het model van de moeder aan de haard mocht dan voortdurend barsten vertonen, het zette wel lange tijd een rem op de emancipatie van vrouwen. Zelfs feministen ontsnapten niet aan het gewicht ervan. Er volgde een lange en vaak paradoxale onderhandeling om rechten te verwerven voor vrouwen, zonder hun lotsbestemming in het moederschap aan te tasten (hoofdstuk 5). Eind jaren 1960 is er een breuk merkbaar. In het laatste derde van de 20ste eeuw werd het eerdere model in vraag gesteld en kwam er ruimte voor een nieuwe kijk op het gezin, met veel meer aandacht voor gelijkheid en diversiteit. Ondanks een manifeste democratisering van het gezinsleven, blijven genderrollen in het gezin, die overigens nog steeds door een aantal maatschappelijke actoren worden verdedigd, een belangrijke bron van ongelijkheid (hoofdstuk 6).

Door de geschiedenis van gezinsmodellen vanuit een genderperspectief te schrijven, wordt ten volle duidelijk in welke mate vooroordelen over mannen en vrouwen op termijn hebben geleid tot ongelijkheid in gezinnen, met duidelijke uitlopers in de publieke sfeer. Vanaf de 19de eeuw ontstond een spanningsveld tussen de moederfiguur en die van de werkende vrouw, terwijl de vaderfiguur samenviel met die van de werkende man en er zelfs versterkend op werkte. Het ‘moederschapsdilemma’ waarvan historica Ann Taylor Allen spreekt, dwong

vrouwen in een voortdurende spreidstand tussen hun verantwoordelijkheden in het gezin (die ook vandaag nog merendeels bij hen liggen) en hun plaats in het economische en sociale leven.² Het werk van vrouwen en vooral moeders buitenshuis stond centraal in tal van polemieken die opduiken doorheen deze publicatie, en vormt een onontbeerlijk stramien bij deze gezinsgeschiedenis.

Om een geschiedenis van gezinsmodellen te schrijven in relatie tot man/vrouw-ongelijkheden, is het nodig verder te kijken dan het gezin alleen. Zo’n geschiedenis plaatst koppels, ouders en kinderen immers in hun sociale context en betreft dus ook opvoeding, onderwijs en vorming, werk, politiek, sociale rechten, cultuur, drukingsgroepen, media... Gezinsgeschiedenis bevindt zich dus op het knooppunt van economische, sociale, politieke, religieuze, culturele en onderwijsgeschiedenis... Ze raakt ook aan verschillende disciplines: geschiedenis natuurlijk, maar ook sociologie, recht, vrouwenstudies, psychologie, pedagogie, demografie, antropologie, etnologie... Aangezien de belangstelling voor gezinnen en ouderrollen in het verleden en tot op vandaag heel groot is geweest, zijn er talloze historische bronnen en bibliografische referenties.

Dit boek streeft niet naar volledigheid, maar beoogt wel een originele synthese te brengen van twee eeuwen geschiedenis van ouderrollen in hun complexe interactie met de publieke sfeer. Het laat invloedrijke personages aan het woord (artsen, magistraten, parlementairen, schrijvers, kinderspecialisten, feministes...) en maakt zo de kracht van seksistische vooroordelen en hun grote impact op ongelijkheden zichtbaar, en daarnaast ook de drijfveren voor verandering. Het beeldmateriaal getuigt van de vaak humoristische kijk van tijdgenoten op ‘hun’ gezinnen. Deze publicatie belicht de complexiteit van een proces waarin verschillende maatschappelijke actoren een rol speelden. Ze maakt ook duidelijk hoe belangrijk gelijkheid binnen het gezin is voor de gelijkheid van mannen en vrouwen, niet alleen in de privésfeer maar in de hele samenleving.

2 Allen, A. T. (2005), p. 1; 235.

<< Moeder, vader en kind, familiefoto, 1919.

Hoofdstuk 1

Modelmoeders en -vaders van de 19de eeuw tot de jaren 1960

“Het meisje zal echtgenote en moeder zijn. Dit is echt wat leven voor haar op een dag zal moeten betekenen: een kindje in de armen houden. We moeten haar daar vanaf haar adolescentie bewust van maken en haar naar die opperste functie leiden waarin de vrouw haar evenwicht en haar geluk moet vinden.”

Jeanne Cappe, 1927³

Anders dan vaak wordt beweerd, liggen vrouwen- en mannenrollen niet vast, maar evolueren ze doorheen de tijd. In de ene periode is er meer vrijheid, in de andere zijn de rollen dwingender en leggen ze voor elke sekse een bestemming vast waarvan nauwelijks kan worden afgeweken. Het einde van de 18de eeuw luidde zo'n meer dwingende periode in, die zou doorlopen tot ver in de 20ste eeuw. Fysieke verschillen tussen vrouwen en mannen verantwoordden aparte rollen in het gezin en als ouders: deze rollen waren strak afgelijnd, dual, ongelijk en niet inwisselbaar. Het respecteren ervan stond garant voor een

3 Cappe, J. (1927), “Pour les futures mamans”, *Revue de l'ONE*, okt., p. 880.

stabiele sociale orde in een periode waarin die onderhevig was aan diepgaande politieke, economische en sociale veranderingen ten gevolge van de industriële revolutie.

Het mag niet verwonderen dat er zoveel belang werd gehecht aan de posities in het gezin: de heersende idee was dat niet individuen maar gezinnen de basis vormden van de samenleving. Om de maatschappelijke orde te verzekeren moesten gezinnen dus een solide structuur hebben. Het was de gangbare overtuiging in de 19de en een flink deel van de 20ste eeuw dat een goed geleid gezin een gezinshoofd veronderstelde. Dat gezinshoofd was de man, echtgenoot en vader, die zo een fundamentele opdracht van ‘algemeen belang’ kreeg. Hij had de rol van “gezinsmagistraat”⁴, maar ook van arbeider en burger. Binnen het gezin stond de vader evenwel niet alleen. Aan het eind van de 18de eeuw verscheen naast de *pater familias* de moederfiguur, als behoedster van de opvoedkundige en huishoudelijke taken. Het gezin bestond voortaan bij gratie van een seksegebonden taakverdeling die expliciet en niet inwisselbaar was. Deze nieuwe gezinscultuur werd verdedigd door de burgerij, een sociale klasse in volle groei, en bereikte geleidelijk aan andere sociale milieus. Recht, religie en wetenschap verleenden er ruggensteun aan, net als beleidsmaatregelen voor een hoger geboortecijfer (‘natalisme’) en inzake kinderbescherming. Het model zou tot ver in de 20ste eeuw nawerken.

ALMACHTIGE VADERS

In de eeuwen voor de Franse Revolutie werd de man algemeen beschouwd als een superieur wezen wiens “gezag in ere werd gehouden, allereerst als een weerspiegeling van het goddelijke gezag, vervolgens als een echt natuurrecht”.⁵ Het principe van de maritale en vaderlijke macht bestond in oude rechtsstelsels (het Romeinse, Frankische en gewoonterecht) en werd sterker aan het eind van de middeleeuwen en in de nieuwe tijd. Een vader oefende zijn wettelijke gezag uit over het gezin en wanneer religieuze, medische en pedagogische autoriteiten adviezen formuleerden over de opvoeding en gezondheid van kinderen en (toekomstige) moeders richtten ze zich merendeels tot hem. Volgens historici Jean Delumeau en Daniel Roche was er: “in het christelijke westen van het midden van de 15de eeuw tot de eerste twee of drie decennia van de 18de eeuw een versterking merkbaar van het beeld en de macht van de vader, waarna zijn

macht tijdens de eeuw van de Verlichting in toenemende mate werd betwist. De nieuwe tijd kan daarom worden beschreven als de gouden tijd van de vader”.⁶ De vaderlijke macht was evenwel niet onbeperkt: in uitzonderlijke omstandigheden (bijvoorbeeld in geval van machtsmisbruik of mishandeling) konden vaders eruit worden ontzet. De vaderlijke macht betekende ook niet dat vaders alleen beslisten over gezinszaken. Voor de gebieden die het huidige België vormen, stelde historica Catherine Jacques vast dat volgens lokale gebruiken vaders en moeders sinds de middeleeuwen bij belangrijke beslissingen het gezag deelden (religieuze opvoeding, beroepskeuze, toestemming voor huwelijk, overdracht van bezit...). Doorheen de 18de eeuw merkte ze een toename van de macht van vaders en een “vermenigvuldiging van de lofzangen op het vaderlijke gezag (...) als waarborg voor de goede zeden en de openbare vrede”.⁷

De fundamentele verwerping van de absolute monarchie die uitmondde in de Franse Revolutie ging gepaard met een even vergaande betwisting van de vaderlijke macht. In de loop van de 18de eeuw stelden Verlichtingsfilosofen niet alleen autoritaire regeringsvormen in vraag, maar bogen ze zich ook over het negatieve effect van de vaderlijke ‘tirannie’ op de opvoeding van kinderen. De Verlichtingsfilosofie pleitte voor een terugkeer naar een samenleving en een gezin gegrondvest op wederzijds respect en niet op dominantie. De staat die na de revolutionaire periode ontstond, herstelde evenwel een sterk hiërarchische gezinsorde. Het Burgerlijk Wetboek van Napoleon uit 1804 gold ook voor de gebieden die het huidige België vormen (en die in 1795 bij de Franse Republiek waren gevoegd) en vestigde voor meer dan een eeuw het absolute gezag van de echtgenoot en vader over zijn echtgenote en kinderen. Het delegerde het staatsgezag binnen het gezin aan de echtgenoot en vader, die van zijn kant het respect voor de wetten en de vaderlandsliefde in het gezin moest waarborgen. Het huwelijk vormde het referentiekader voor die verhouding van gezag en afhankelijkheid en werd een belangrijk onderdeel van de mannelijke en vrouwelijke identiteit. Je werd man of vrouw door te huwen en kinderen te krijgen. Alleenstaande mannen en vrouwen waren frequent het mikpunt van denigrerende opmerkingen over hun seksuele identiteit, een fenomeen dat sterker werd aan het eind van de 19de en in de eerste helft van de 20ste eeuw.

⁴ Desrayaud, A. (2012).

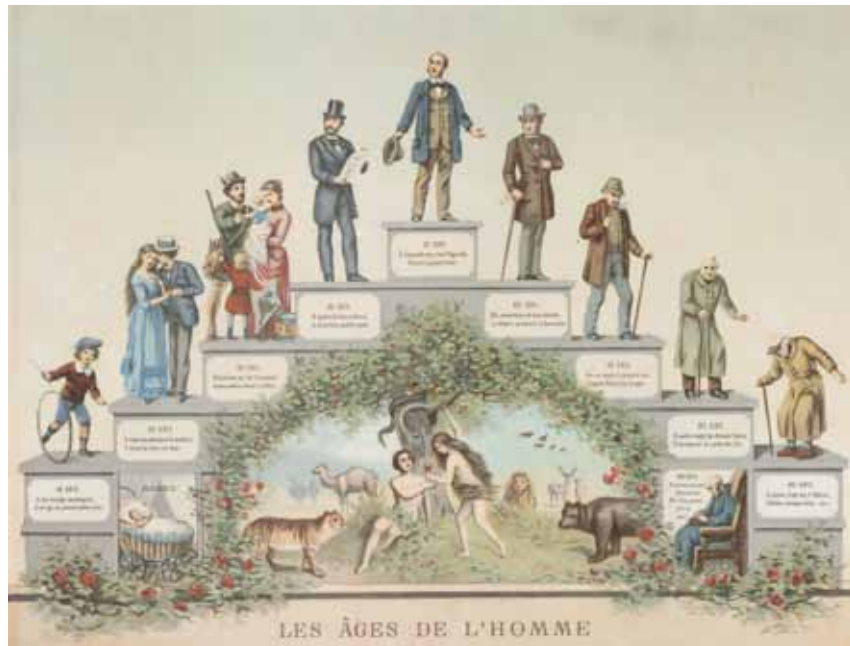
⁵ Knibiehler, Y. (1987), p. 156.

⁶ Delumeau, J., Roche, D. (red.) (1990), p. 71.

⁷ Jacques, C. (2003), p. 37.

VADERLIJKE PLICHTEN

In vergelijking met de talrijke teksten over moederlijke plichten die zich vermenigvuldigen vanaf de 19de eeuw zijn precieze en expliciete beschrijvingen van de vaderlijke plichten zeldzaam. Toch werden enkele facetten van het vaderschap uitdrukkelijk belicht⁸: de vader stond garant voor de gezinseenheid en moest de gezinsleden daarom discipline bijbrengen, leiding geven, voeden en beschermen. Vader hoorde het karakter van zijn kinderen te vormen en te waken over hun morele en religieuze opvoeding, hun onderricht en beroepsopleiding. Wanneer ze niet luisterden, moest hij hen straffen; tot 1912 was hij daar bij wet toe gemachtigd en kon hij het gerecht zelfs om de opsluiting van zijn kinderen verzoeken. Een vader diende ook het goede voorbeeld te geven en een gids te zijn voor zijn kinderen (en met name zijn zonen), opdat ze goede burgers, arbeiders en patriotten zouden worden. Hij moest hen gevoelig maken voor cultuur (met name

“De leeftijden van de man”, postkaart, begin 20ste eeuw.

via lectuur) en hun blik op de wereld verruimen. De talrijke afbeeldingen van een vader die de krant leest terwijl moeder het huishouden doet, illustreerden die opdracht. In gelovige gezinnen had de vader ook de opdracht om een geestelijke gids te zijn: hij moest bidden voor zijn gezin en erover waken dat de gezinsleden hun godsdienstige plichten vervulden. De echtgenoot had verder ook plichten ten opzichte van zijn vrouw. Het Burgerlijk Wetboek legde hem op “haar te ontvangen en haar al het nodige te verschaffen voor haar levensonderhoud, volgens zijn vermogen en situatie” (art. 214). Aangezien hij haar bescherming verplicht was, had de echtgenoot het recht haar bezoek te controleren en haar post te lezen...

Daarnaast diende een vader te voorzien in de behoeften van de zijnen. In de 19de eeuw werd de functie van *breadwinner*, van de vader als ‘kostwinner’, ‘voeder’ of ‘steunpilaar van het gezin’ een sleutelement van de mannelijke identiteit. Alhoewel vrouwen (en kinderen) in werkelijkheid in sterke mate bijdroegen aan het gezinsinkomen was het, alvast in theorie, aan de vader om al werkend de bestaansmiddelen te verwerven die zijn gezin nodig had. Door te werken bewees een man ook dat hij greep had op zijn omgeving: het inkomen van een man werd een symbool van zijn succes. Een vader mocht evenwel niet dermate opgeslorpt worden door zijn werk dat hij niet meer in staat was om toezicht te houden op de huiselijke sfeer. Alles was een kwestie van evenwicht... Tot slot had de echtgenoot en vader de taak om de gezinsbelangen te verdedigen in de openbare sfeer. Daarom was het stemrecht lange tijd niet alleen inkomensafhankelijk, maar (tot 1920) uitsluitend aan mannen voorbehouden. Dat gold ook voor de dienstplicht (die bestond van 1913 tot 1994): het leger was een belangrijke plaats van mannelijke identiteitsvorming. De pogingen, vanaf het interbellum, om een burgerplicht of militaire dienstplicht voor vrouwen in het leven te roepen waren te roldoorbrekend om kans op slagen te hebben. Tot 1975 waren vrouwen niet welkom in het leger.

Dit mannelijke ideaal bleef intact tijdens de eerste twee derden van de 20ste eeuw. Anders dan vaak gedacht tastten de beide wereldoorlogen op lange termijn de rolverdeling tussen mannen en vrouwen niet aan. De terugkeer naar de vrede ging in alle westerse landen gepaard met een herbevestiging van de traditionele mannelijke rollen. Tijdens het interbellum cultiveerden fascistische en autoritaire bewegingen een sterke, pure en strijdbare mannelijkheid. Hun leiders, Mussolini, Hitler, Stalin en Pétain, gebruikten de retoriek van een almachtige vader om zich op te werpen als gidsen en ‘vaders’ van de natie.⁹ De terugkeer naar de vrede

⁸ Zie voor de geschiedenis van vaderschap: Van Osselaer, T. (2009; ...); Sohn, A.-M. (2009); Broughton, T. L., Rogers, H. (2007); Childers, K. S. (2003); Faron, O. (2003); Tosh, J. (1999); Delumeau, J., Roche, D. (red.) (1990); Knibiehler, Y. (1987).

⁹ Chapoutot, J. (2011).

na de Tweede Wereldoorlog ging opnieuw gepaard met een opwaardering van mannelijke rollen. Historicus Luc Capdevila spreekt zelfs van een nieuw tijdperk voor de figuren van de krijger, de arbeider en de vader-kostwinner.¹⁰ Terzelfdertijd maakten evenwel ook minder traditionele modellen opgang. Er zat beweging in de genderrollen, de scheidingslijn tussen mannelijke en vrouwelijke taken in het gezin vervaagde en vrouwen kregen toegang tot de publieke sfeer. Toch bleef de figuur van de vader-kostwinner diep geworteld in de mentaliteit.

Het model van de almachtige echtgenoot en vader impliceerde geen tirannie of gevoelsarmoede: een vader moest zijn echtgenote en kinderen respecteren (en doen respecteren) en van hen houden. Brieven, dagboeken en kunstwerken getuigen van die vaderlijke tederheid, die niet in tegenspraak was met viriliteit. Het beeld van een verantwoordelijke en verlichte maar ook gevoelige en liefdevolle vader werd al door het humanisme en daarna door de Verlichtingsfilosofie verspreid. Ook de Kerk raadde een milde en welwillende houding aan ten overstaan van de kinderen van God. Historica Tine Van Osselaer toont goed aan hoe van katholieke vaders werd verwacht dat ze een subtiel en moeilijk evenwicht bewaarden tussen gezag, zorgzaamheid en toewijding. Het was goed dat ze hun vaderhart plezierden door te spelen met hun kinderen, maar ze mochten daar niet te veel tijd aan besteden, om niet te verzaken aan hun opvoedkundige en disciplinerende opdracht.¹¹ Vanzelfsprekend mocht een man zich niet verliezen in de dagdagelijkse opvoedkundige en huiselijke taken: die waren het domein van de vrouw, die daar 'van nature' beter in was. Een man moest zich toelagen op het beroepsleven en de publieke sfeer, om de leden van zijn gezin te beschermen en in hun behoeften te voorzien.

Vader en dochter, familiefoto, 1932.

Tot slot was de huiselijke sfeer voor de echtgenoot en vader niet alleen lange tijd een plaats van macht en verplichtingen, maar ook een plek waar hij ontspanning en troost vond, weg van de buitenwereld die werd voorgesteld als hard, gevaarlijk, immoreel en zelfs onmenselijk. "Een huis, een vrouw, kinderen, ziedaar het territorium van de echtgenoot-vader: hij doet er de noodzakelijke krachten op voor de confrontatie met de buitenwereld" constateert historicus André Rauch.¹² Vaderlijk gezag en plichtsgevoel verzekerden in principe een stabiel, evenwichtig, harmonieus en stimulerend gezin. De mannelijke capaciteit om te domineren, te leiden, te voeden en te beschermen werd een fundamenteel aspect van mannelijkheid. Dat rechtvaardigde ook het feit dat het publieke domein was voorbehouden aan mannen. Omgekeerd verantwoordde deze kijk de uitsluiting van vrouwen uit het publieke domein en de waardering die hen toekwam als behoedsters van het huisgezin. Mannen waren genoodzaakt dat gezin te verlaten om ervoor te werken en om het te beschermen.

ECHTGENOTES EN MOEDERS

De echtgenoot en vader, juridisch het almachtige gezinshoofd, vond in de echtgenote en moeder vanzelfsprekend zijn bevoorrechte partner.¹³ Zij won overigens aan belang in de loop van de 18de eeuw: de Verlichtingsfilosofie kende een belangrijke rol toe aan het kind, dat de toekomst van de natie in zich droeg, en aan de moeder, als begeleidster van dat kind. Jean-Jacques Rousseaus *Emile*, verschenen in 1762, typeerde die evolutie. In dit beroemde traktaat over de opvoeding, dat een immens succes kende en pedagogen decennialang beïnvloedde, richtte hij zich op de eerste plaats tot moeders. Volgens Rousseau sprak het voor zich dat de allereerste opvoeding was voorbehouden aan moeders, aangezien de natuur hen had voorzien van de melk om hun kinderen te voeden. Hij voegde daaraan toe: "hun zorgen dragen het meest bij aan het welzijn van het gezin; in het algemeen zijn zij meer aan hun kinderen gehecht". Daartegenover schetste hij het portret van de 'slechte' vaders, tiranniek en niet verlicht. Hij bekritiseerde hun "ambitie, gierigheid, tirannie, gebrek aan vooruitziendheid, onverschilligheid, harde ongevoeligheid, die honderd keer schadelijker zijn dan de blinde tederheid van moeders".¹⁴ Volgens historica Yvonne Knibiehler werd "de moederliefde, de

¹² Rauch, A. (2000), p. 89.

¹³ Zie onder meer: Knibiehler, Y. (1980; ...); Cova, A. (1997; ...); Gubin, E. (1991; ...); Jacques, C. (2008; 2013); Marissal, C. (2014).

¹⁴ Rousseau, J.-J., *Emile ou De l'éducation, Livre 1*, in *Œuvres complètes*. T.4, Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard, Genève, 1969, p. 246.

¹⁰ Capdevila, L. (1998).

¹¹ Van Osselaer, T. (2009), p. 346-347.

totale toewijding van de moeder aan haar kind, een beschavingswaarde en een maatstaf van goed gedrag”.¹⁵

De nieuwe aandacht voor de rol van moeders versterkte de taakverdeling in het gezin. Waar vaders gedurende eeuwen het doel waren geweest van opvoedkundig advies, richtten artsen, moralisten en pedagogen zich voortaan tot vrouwen. Zij werden aangemoedigd om zich met lichaam en geest te wijden aan hun opvoedkundige taken. Al snel voegde zich daarbij een opwaardering van hun huishoudelijke werk. De hygiënistische beweging die in volle bloei was in de 19de eeuw wekte een ware geestdrift voor orde en netheid, die voortaan werden gelinkt aan de strijd tegen ziektes én aan morele en sociale deugd. Die nieuwe hygiënische normen straalden af op de vrouwen, die niet alleen goede moeders moesten zijn, maar ook goede huishoudsters. De sociale onlusten die eind 19de eeuw uitbraken, versterkten nog de aansporingen inzake moederschap en huishouden: de deugdzame en toegewijde echtgenote, goede moeder en perfecte huishoudster werd steeds vaker afgeschilderd als een efficiënte dam tegen armoede en sociale onrust.¹⁶

De nieuwe huiselijke en ouderlijke rollen weerspiegelden een behoefte aan gezinsstabiliteit in een samenleving die onderhevig was aan grote economische, politieke en sociale veranderingen. Het verenigde gezin werd in alle westerse landen gezien als een waarborg voor sociale orde: netjes, gelukkig en goed opgeleid, religieus voor de gelovigen, met de vrouw die zich uitsluitend bezighield met opvoedkundige en huishoudelijke taken onder het welwillende gezag van de echtgenoot en vader die de kost verdiende. In de woorden van de Zwitserse historica Anne-Françoise Praz: “in een tijdperk waarin het *establishment* sociale verandering politiek gevaarlijk vond, stond het vasthouden aan traditionele visies op sekserollen garant voor een stabiele samenleving”.¹⁷ Volgens Yvonne Knibiehler en Catherine Fouquet “hoopte men via de moeder het hele gezin te verheffen. Het einddoel daarvan was sociale orde”.¹⁸ De Franse socioloog Luc Boltanski beklemtoonde: “de vrouw wordt van nature aanzien als zachter, gemakkelijker in te tomen, minder geneigd tot fysiek geweld en tot intellectuele rebellie dan de man. Bovendien is de vrouw ‘een opvoedster’. Van de vrouw wordt verwacht dat ze op haar beurt een missionaris wordt, een hulpkracht voor de school, dat ze haar echtgenoot en zonen bekeert”.¹⁹

“De leeftijden van de vrouw”, postkaart, begin 20ste eeuw.

De Eerste Wereldoorlog schudde die sekserollen tijdelijk door elkaar. In verschillende oorlogvoerende landen wijzigde de lange afwezigheid van echtgenoten en vaders het patroon: vrouwen hadden niet alleen huishoudelijke en moederlijke taken, maar kregen ook de vraag om deel te nemen aan de oorlogsinspanning. Veel mannen stierven, anderen keerden gekwetst of gebroken terug, en echtgenotes en moeders dienden hun afwezigheid of zwakte op te vangen. Eens de oorlog achter de rug doken evenwel overal de oude vertrouwde visies op vrouwen- en mannenrollen weer op. Door het conflict groeide de bezorgdheid over het geboortecijfer, wat resulteerde in meer aandacht voor het moederschap. Tijdens het interbellum bereikte de idealisering van de moeder aan de haard in alle westerse landen een hoogtepunt. Het moederschap werd overdreven opgehemeld: het was “het eerste doel van het huwelijk, de ‘natuurlijke’ en onvermijdelijke bestemming van vrouwen, hun enige roeping, de essentiële voorwaarde voor hun volle fysieke en psychische ontwikkeling, een nobele plicht”.²⁰ Tijdens de jaren 1930 maakten fascistische en autoritaire bewegingen die

¹⁵ Knibiehler, Y. (2000), p. 63.

¹⁶ Gubin, E. (1991).

¹⁷ Praz, A.-F. (2005), p. 239.

¹⁸ Knibiehler, C., Fouquet, C. (1980), p. 286.

¹⁹ Boltanski, L. (1969), p. 30.

²⁰ Baillargeon, D. (1991), p. 100.

Kroostrijk gezin, familiefoto, ca. 1950.

boodschap nog dwingender. Parallel aan het discours over vaderschap en viriliteit hamerden ze op de roeping van vrouwen, die uitsluitend in het moederschap en het huishouden lag. In *Le Pays réel*, het orgaan van de Belgische partij Rex, wemelde het van artikels over de belangrijke taak van moeders. Léon Degrelle bracht in zijn toespraken regelmatig hulde aan de Belgische moeders. Er was veel kritiek op vrouwenarbeid, dat de schuld kreeg van het dalende geboortecijfer, van de werkloosheid bij mannen en van zedenverval bij het gezin.²¹ Na de Tweede Wereldoorlog won het model van de moeder aan de haard opnieuw aan kracht. Het werd nog steeds gezien als een noodzakelijke voorwaarde voor het gezinsgeluk, maar de kanttekeningen namen toe, min of meer uitgesproken al naargelang de ideologische strekking. Er doken immers andere, minder klassieke modellen op, die een nieuwe gezinscultuur aankondigden.

ONMISBARE MAAR ONBEKWAME ECHTGENOTES...

Het grote belang dat werd gehecht aan de rol van vrouwen in het gezin had geen weerslag op het juridische statuut van de gehuwde vrouw. De hiërarchie in het gezin, die was bekrachtigd in het Burgerlijk Wetboek van 1804, onderwierp tot 1958 de echtgenote aan haar man²²: ze was hem gehoorzaamheid verschuldigd, moest met hem samenleven en hem volgen waar hij zich wilde vestigen. Juridisch was ze onbekwaam: zonder toestemming van haar man kon ze haar bezittingen niet beheren, geen contracten opstellen, geen beroep uitoefenen, geen bankrekening openen of handel drijven, geen rechtszaak aangaan. Ze had geen wettig gezag over de kinderen en moest haar man te allen tijde trouw zijn, op straf van gevangenis, terwijl overspel van de man slechts in heel beperkte gevallen strafbaar was.²³ Die dubbele moraal kwam voort uit een ongelijke appreciatie van ouderschap en seksualiteit: een overspelige vrouw dreigde een 'vreemd' kind binnen te brengen in het gezin, dat zonder bewijs van het tegendeel geacht werd van de echtgenoot te zijn. Een overspelige man van zijn kant liep dat risico niet, aangezien hij geen enkele wettelijke verplichting had ten overstaan van kinderen die buiten het huwelijk werden geboren. De toegeeflijkheid voor buitenechtelijke relaties van mannen werd ook verantwoord vanuit het geloof dat zij, anders dan vrouwen, hun seksuele driften niet konden onderdrukken. Het is belangrijk te beklemtonen dat het huwelijk deze ongelijke posities creëerde. Meerderjarige vrouwen die alleenstaand, gescheiden of weduwe waren, ontsnapten aan de mannelijke voogdij. Ongehuwde moeders oefenden dus wel het ouderlijke gezag uit over hun kinderen. Ze hadden het evenwel heel moeilijk door de smaad die hen te beurt viel, zoals we nog zullen zien. Weduwes hadden de voogdij over hun kinderen, maar werden daarin bijgestaan door een voogdijraad met vertegenwoordigers van de familie van hun echtgenoot.

Alhoewel huwen en kinderen krijgen dus essentiële elementen waren van zowel de mannelijke als de vrouwelijke identiteit, vertaalden de ouderlijke verplichtingen zich in heel verschillende lotsbestemmingen. Mannen dienden zich als kostwinners en gezinshoofden in het beroepsleven en de politieke sfeer te engageren. Vrouwen werden verondersteld in de huiselijke sfeer te blijven en hadden het moederschap als enige maatschappelijke opdracht. Een kind heeft biologisch een vader en een moeder, maar door de verschillende en hiërarchisch geconstrueerde invullingen

²² Zie onder meer: De ruysscher, D. (2014); Brems, E., Stevens, L. (red.) (2010); Godding, P. (1992).

²³ Tijdens de 20ste eeuw daalde het aantal rechtszaken en verzachtten de straffen, maar pas in 1987 verdween overspel uit het strafrecht.

²¹ Ben Djaffar, L. (1998); Gubin, E. (1998).

van het ouderschap hadden vaders en moeders aparte, complementaire lotsbestemmingen. Vrouwen werden daarbij ver gehouden of zelfs uitgesloten van het beroeps- en het politieke leven. Het onderscheid in rollen bracht een sneeuwbaaleffect teweeg, want door vaders ver van de huiselijke sfeer te houden, kreeg de moederrol er nog meer gewicht. De afwezigheid van vaders, die voor hun werk ver van huis waren, verklaart waarom er allereerst op moeders werd gerekend om het gezinsevenwicht te bewaren.

EEN ONGELIJKE VERDELING VAN OPVOEDKUNDIGE EN HUISHOUDELIJKE TAKEN

Huwen, kinderen krijgen en zich ten dienste stellen van man en kinderen, daarin lag de 'roeping' van vrouwen. Hun 'nobeles dienstbaarheid' vereiste dat ze thuis volledig beschikbaar waren om het geheel aan huishoudelijke en opvoedkundige taken te vervullen waarvan mannen vrijgesteld waren. Vanzelfsprekend had dit heel ongelijke model, dat vrouwen benadeelde, een impact op het echte leven. Alhoewel het niet mogelijk is een precies overzicht te geven van ouderschapspraktijken – die bovendien sterk verschilden al naargelang het sociale milieu, de cultuur en de persoonlijke levensgeschiedenis – bevestigt onderzoek stevast een ongelijke verdeling van de huishoudelijke taken tussen vrouwen en mannen. Vaders waren weinig bezig met de dagelijkse zorg voor hun kinderen, ook al hielden ze van hen, waren ze betrokken bij beslissingen die hen aanbelangden, speelden en praatten ze met hen en brachten ze tijd met hen door. Historica Anne-Marie Sohn schrijft over het Frankrijk van de 19de eeuw: "De verantwoordelijkheid van moeders in het grootbrengen van de kinderen was verpletterend, vooral tussen de geboorte en de leeftijd van twee jaar. Ze werd alleen met andere vrouwen gedeeld: verwanten, buurvrouwen, het vrouwelijke personeel van crèches... In principe maakte een man nooit eten voor zijn kind voor dat was gespeend. Hij gaf geen flesje, want melk verwees naar het vrouwelijke lichaam. Volgens de gewoonte was elke tussenkomst van vader verboden, behalve om zijn affectie te tonen. (...) Het grootbrengen van kleine kinderen berustte dus bij de moeders en de vrouwen die hen hielpen".²⁴ Jean Delumeau en Daniel Roche treden die vaststelling bij: "Zoals vrouwen hun band met de samenleving bij volmacht beleefden, via hun echtgenoot, zo beleefden mannen bij volmacht, via hun vrouw, de band met hun jonge kinderen. Maar wanneer een man achterbleef zonder vrouw en gehecht was aan het kind dat zij hem had geschonken, veroorloofde hij zich soms, ver van onbescheiden blikken, blijken van tederheid die de meest demonstratieve vader van vandaag hem zou

benijden".²⁵ De opvoedkundige taken werden meer gedeeld bij oudere kinderen. Dat gold zeker voor jongens, aangezien vaders hen moesten inwijden in het beroepsleven en in hun maatschappelijke rol. Dat gebeurde echter op een leeftijd waarop kinderen de gezinskring verlieten en naar school of aan het werk gingen. Sowieso waren eten geven, wassen, verluieren, aankleden, wandelen, naar school brengen, huiswerk nakijken, verzorgen... bij uitstek vrouwelijke taken.

Tenzij ze de middelen hadden voor dienstpersoneel vielen ook huishoudelijke taken merendeels vrouwen toe: boodschappen doen, koken, poetsen, kleren maken en verstellen, wassen... Denyse Baillargeon bestudeerde aan de hand van interviews de praktijken van moeders in Montréal tijdens het interbellum: "Door de gegenderde verdeling van het werk in het gezin waren huishoudelijke taken bijna uitsluitend de verantwoordelijkheid van vrouwen (...). De bijdrage van mannen beperkte zich meestal tot zwaar of vuil werk: muren en zolderingen wassen, verven, behangen, as verwijderen, de vuilbakken buiten zetten".²⁶ Ze toont hoe sterk de norm was wanneer ze daaraan toevoegt dat mannen die hun vrouw hielpen het risico liepen om het mikpunt van spot te worden in de buurt. Zorgtaken en huishoudelijk werk namen vanzelfsprekend veel tijd in beslag, zeker zonder stromend water, elektriciteit en de huishoudtoestellen (koelkast, wasmachine, kookfornuis...) waarover we vandaag beschikken. Die toestellen kwamen begin 20ste eeuw op de markt, maar waren duur en veronderstelden ruimte en een aansluiting op stromend water en elektriciteit... In eerste instantie kwamen ze vooral welgestelde gezinnen ten goede, pas in de tweede helft van de 20ste eeuw drongen ze massaal door in huishoudens. Mannen dienden in principe te voorzien in de gezinsbehoeften, maar het waren vrouwen die moesten jongleren met het vaak beperkte gezinsbudget.

"Zeer kostbaar een gezinshoofd!",
reclameaffiche voor een verzekering, 1969.

25 Delumeau, J., Roche, D. (red.) (1990), p. 369.

26 Baillargeon, D. (1991), p. 176-177.

24 Sohn, A.-M. (1996), vol. 1 (1996), p. 271.

WERKENDE MOEDERS ONDER VUUR

Aangezien een duidelijke structuur en hiërarchie in het gezin garant stonden voor sociale orde, dreigde het niet respecteren van de sekserollen kwalijke gevolgen te hebben.²⁷ Vanaf de 19de eeuw luidden moralisten, waarnemers en politici in toenemende mate de alarmklok over de loonarbeid van vrouwen buitenshuis.

“Beschaving anno 1934”, uit het tijdschrift La Ligue des femmes (Franstalige Katholieke Arbeidersvrouwengilden – KAV), januari 1935.

Aangezien dit werk vrouwen afleidde van hun rol in het gezin klonk steeds vaker het verwijt dat het leidde tot armoede, zedenbederf, een dalend geboortecijfer en zelfs maatschappelijk verval. Het werk van vrouwen in de fabriek lag het meest onder vuur en werd meer en meer aangeklaagd als een uit te roeien sociale kwaal. Die toon spreekt duidelijk uit de grote arbeidsenquête die werden opgezet in antwoord op de sociale conflicten die eind 19de eeuw uitbraken. In Franse bevragingen stond niet de beroepsbekwaamheid van vrouwen of het economische nut van hun werk centraal, wel de enorme bedreiging die vrouwenarbeid inhield voor de sociale orde en de openbare zeden, en de risico's inzake vruchtbaarheid: “het hele denkwerk over vrouwenarbeid was

doorspekt met aanklachten over libertijns gedrag, ongehuwd samenwonen, buitenhuwelijkse geboorten, abortussen, kindermoord en kinderverlating, die de onderzoekers naar goedgevoelden formuleerden. Arbeidsters en tienermoeders werden over dezelfde kam geschoren en mannen, die zo goed als onzichtbaar waren in het discours, droegen volgens deze bevreemdende visie op sekserelaties slechts een heel beperkte verantwoordelijkheid”.²⁸ De fysieke minderwaardigheid en de zogezegde onwetendheid van vrouwen werden regelmatig ingeroepen

om hun lamentabele werkomstandigheden te rechtvaardigen. De oplossing lag in beschermende wetgeving en het beperken van vrouwenarbeid tot huiselijke taken, want “Onderworpen aan de huiselijke sfeer is de vrouw een spil in de sociale orde; wanneer ze ontsnapt aan dat traditionele sociale kader is ze drager van chaos en verval”.²⁹ Volgens Dominique Kalifa geven deze enquêtes vooral blijk van een mannelijke blik “waarbij taken en rollen werden verdeeld vanuit een strikt mannelijke kijk op de wereld”.³⁰

Eliane Gubin stelt vast dat het discours in België identiek was: “het werk van vrouwen in de industrie, de teloorgang van het gezin en sociale onrust”³¹ stonden als vanzelfsprekend op één lijn; “De verontruste discours volgen elkaar op, alsof de industrie moeders, die vroeger thuis bleven, massaal op het slechte pad bracht”.³² Catherine Jacques beklemtoont: “De redenering was simpel, simplistisch, schematisch en kwam steeds terug. Ze klonk als een evidentie die slechts één conclusie toeliet: aan de basis van de sociale problemen lag vrouwenarbeid, en die moest verdwijnen. Vanaf dat moment lag de missie van vrouwen vast: ze hoorden in de huiselijke sfeer te blijven om daar uitsluitend hun taken als echtgenote en moeder te vervullen. Rond de loonarbeid van vrouwen buitenshuis hing een geur van verdachtmaking”.³³ De stigmatisering van vrouwenarbeid en met name de arbeid van moeders nam sterk toe tijdens het interbellum. Zoals we zullen zien viel het hoogtepunt tijdens de crisis van de jaren 1930, toen zelfs maatregelen werden genomen om de arbeid van gehuwde vrouwen te beperken (we komen er nog op terug). Pas in de jaren 1960 werd het discours meer genuanceerd.

Het is belangrijk te onderlijnen dat de tegenstanders van vrouwenarbeid zich vooral uitspraken tegen nieuwe vormen van arbeid, in de industrie en later op kantoor. Traditionele vormen van vrouwenarbeid (landbouw, handel, kleine ateliers, thuisarbeid) werden nooit in tegenspraak gezien met de rol van vrouwen als moeder en huishoudster. Nochtans was geweten hoe zwaar het werk in de landbouw was en hoe verschrikkelijk de werkomstandigheden in de thuisarbeid (zeer lage lonen, lange werkdagen waaraan ook de kinderen deelnamen) en kon er weinig twijfel bestaan over de gevolgen voor het gezinswelzijn. Toch werd dit werk meestal beschouwd als verenigbaar met het moederschap... aangezien het moeders en kinderen niet fysiek van elkaar scheidde. We zullen nog geregeld terugkomen op de polemieken rond vrouwenarbeid, die sterk wogen op de autonomie van vrouwen.

²⁹ *Ibidem*, p. 110.

³⁰ *Ibidem*, p. 104.

³¹ Gubin, E. (2007b), p. 165.

³² Gubin, E., Piette, V. (2004c), p. 43.

³³ Jacques, C. (2013), p. 122.

²⁷ Gubin, E. (1991, 2007b); Gubin, E., Piette, V. (2004c; 2004d); Marissal, C. (2014).

²⁸ Kalifa, D., “Enquête sociale et différence des sexes au premier 19e s.” in Capdevila, L. ... [et al.] (2003), p. 108.

APARTE ROLLEN VOOR MOEDERS EN VADERS

Eind 18de eeuw zette de Franse Revolutie een breed proces van democratisering van de samenleving in gang. Dat proces bleef evenwel onafgerond en tijdens de hele 19de en een flink deel van de 20ste eeuw lagen hiërarchisch geordende sociale groepen aan de basis van de maatschappijstructuur: er was een hiërarchie tussen 'rassen' (die racisme, antisemitisme en de kolonisering rechtvaardigde), tussen sociale klassen (rechtvaardiging van de uitbuiting van arbeiders en van het cijnskiesrecht) en tussen de seksen (rechtvaardiging van de mannelijke dominantie). Het duurde decennia vooraleer die ongelijkheden ernstig in vraag werden gesteld. Ook vandaag laten ze nog hun sporen na, zo sterk zijn ze verankerd in de mentaliteit.

Op welke argumenten steunde het mannelijke overwicht? Jean-Etienne-Marie Portalis, één van de auteurs van het Burgerlijk Wetboek van 1804, levert ons een sleutelement: elke samenleving heeft een leider nodig. De man had natuurlijke kwaliteiten (kracht, lef, moed, intelligentie, ratio) die hem vrij, autonoom en superieur maakten. De vrouw had zwakheden (verlegenheid, schaamtegevoel, gevoeligheid) waardoor ze bescherming behoeft. Het was dus logisch dat de man de leiding had en zijn vrouw beschermde.³⁴ De mannelijke dominantie werd onderbouwd met verschillende argumenten (juridisch, wetenschappelijk, religieus, natalistisch...), argumenten die minder of meer gewicht kregen al naargelang de sociale en politieke context.

Steun vanuit de wetenschap

De wetenschap, in het bijzonder de medische wetenschap, verleende een zogezegd objectieve basis aan die mannelijke dominantie en aan het toewijzen van louter huiselijke taken aan vrouwen.³⁵ Vanaf het midden van de 18de eeuw keken westerse natuurkundigen, antropologen en artsen (bijna uitsluitend blanke mannen) met hernieuwde interesse naar het menselijke lichaam. Ze maten en vergeleken de lichamen van 'normale' mannen met die van andere 'rassen', van vrouwen, van delinquenten... op zoek naar de verschillen eerder dan naar de gelijkenissen. Hun meetresultaten en vaststellingen waren duidelijk gekleurd door hun sekse, sociale en etnische achtergrond en dienden om de hiërarchie tussen 'rassen' maar ook tussen de seksen te bevestigen. Zo leidden ze uit analyses van het skelet en de lichaamsbouw van vrouwen af dat zij uitsluitend waren voorbestemd tot het moederschap en dat ze psychische kenmerken vertoonden (zwakheid, passiviteit,

een (te) grote gevoeligheid) die concentratie en intelligentie in de weg stonden. De invloedrijke Franse arts en antropoloog Julien-Joseph Virey (1775-1846) stelde een stichtelijke inventaris op van de kwaliteiten en vooral gebreken van de vrouwelijke psyche. Die rechtvaardigden in zijn ogen de uitsluiting van vrouwen uit wetenschappen en kunsten, de onderwerping van de vrouw aan de man en haar lotsbestemming in dienst van kind en gezin.³⁶ Hij stelde dat "bij de man alles ernaar moet streven zich te openen en naar buiten te richten; de warmte en de kracht van zijn sekse onderwerpen hem aan de wet van fysieke en mentale expansie, waar bij de vrouw alles bijdraagt tot een in zichzelf keren, tot het samenbrengen van haar gevoelens, gedachten en acties in één kern, die van de voortplanting en het gezin".³⁷ Het sociale darwinisme droeg bij tot deze visie, aangezien het stelde dat de rolverdeling tussen mannen en vrouwen deel uitmaakte van de evolutie. De meeste wetenschappers verzetten zich toen tegen het idee dat opvoeding en maatschappelijke omgeving iemands karakter en intelligentie konden beïnvloeden.

Met die vaststellingen en interpretaties als basis stelden artsen zich op als moralisten en schreven ze gewenst gedrag voor: volgens hen was het natuurlijk en dus een plicht voor vrouwen om (veel) kinderen te hebben, en ook om de opvoedkundige en huiselijke taken op zich te nemen, aangezien die vanzelfsprekend in het verlengde lagen van de moederrol. Omdat vrouwen kinderen konden krijgen, moesten ze dat ook; de uitspraak *tota mulier in utero*³⁸ van Hippocrates genoot algemene instemming. De artsen in kwestie spraken niet alleen uit morele overwegingen, maar verzekerden ook dat het moederschap goed was voor de gezondheid van vrouwen. De Société Royale de Médecine Publique de Belgique bevestigde in 1910: "Een vrouw moet meer dan eens worden bevrucht: moederschap is voor haar niet alleen een maatschappelijke functie, maar ook een natuurlijke. Haar volledige fysieke en morele ontwikkeling is het normale gevolg van het vervullen van die functie. (...) Indien een vrouw dus van een gezond egoïsme blijk geeft, dan zal ze veel kinderen krijgen om zich in perfecte gezondheid te houden".³⁹ Dit standpunt, waarin de onvoorwaardelijke steun van veel artsen aan een natalistisch beleid doorklonk, had grote gevolgen:

³⁶ Knibiehler, Y. (1976), p. 836.

³⁷ *Dictionnaire des sciences médicales par une société de médecins et de chirurgiens*, t. 14, Parijs, Panckoucke, 1815, p. 560. Geciteerd in Havelange, I. & C. (1994), "Voir ? Les formes du regard dans la littérature à l'usage des demoiselles au XVIIIe siècle" in Glénisson, J., Le Men, S., *Le livre d'enfance et de jeunesse en France*, Bordeaux, Société des Bibliophiles de Guyenne, p. 44.

³⁸ Vertaling: de vrouw bestaat helemaal in haar baarmoeder.

³⁹ "Mesures à prendre en vue d'empêcher la diminution de la natalité provoquée par des moyens illicites : rapport déposé en Assemblée générale de la Société de médecine publique et de topographie médicale de Belgique, le 27 novembre 1910 par une commission composée de Daels (pharmacien, Anvers), du Dr Casse (vice-président de la Société), de Rops (avocat) et du Dr Dupureux (Gand)", *Bulletin de la Société royale de médecine publique et de topographie médicale de Belgique*, vol. 28, aug. 1911, p. 273.

³⁴ Godding, P. (1992), p. 19-20.

³⁵ Gardey, D., Löwy, I. (red.) (2002).

het zette gedurende decennia een rem op gezinsplanning en droeg bij tot het verbergen van de heel reële gezondheidsrisico's bij zwangerschap en bevalling. Pas in de jaren 1950 kende de moedersterfte in België een duidelijke daling en was moederschap niet langer levensbedreigend voor vrouwen.

Het vrouwelijke lichaam mocht dan afgestemd zijn op het dragen van kinderen, mannen waren even onmisbaar bij het ontstaan van een kind maar werden niet tot het vaderschap herleid. De kwaliteiten die aan mannen werden toegeschreven (kracht, activiteit, wijsheid, intelligentie, redelijkheid, moed, doorzettingsvermogen...) leidden integendeel logischerwijze naar het openbare leven en de productieve sfeer. De opvatting dat mannen en vrouwen een eigen psyche hebben (door Yvonne Knibiehler betiteld als "naïef fallocratisch"⁴⁰) en fundamenteel van elkaar verschillen zodat ze noodzakelijkerwijze ook aparte rollen moeten opnemen, verspreidde zich doorheen de 20ste eeuw en is nog steeds aanwezig.

De kerkelijke doctrine

De kerkelijke doctrine grondvestte de vaderlijke en echtelijke macht en de complementariteit van de ouderrollen in de religie, en zag ze als vruchten van de natuur en van de goddelijke wil.⁴¹ De vader was het hoofd van het gezin zoals Christus aan het hoofd stond van de Kerk, en dat gezag was hem toegekend door het sacrament van het huwelijk. De term 'vader' verwees niet alleen naar de ouderfiguur, maar ook naar priester, paus en God. Het was dus gerechtvaardigd dat de man, als vader en echtgenoot, het kleine rijkje van zijn gezin bestierde en zijn echtgenote en kinderen leidde en beschermde. Tijdens het interbellum kende de Mariacultus een nieuw succes, met verschijningen in Beauraing, Banneux en heel wat dorpen in Vlaanderen. De cultus hielp een mythisch beeld van de vrouw verspreiden: dat van de maagd Maria, helemaal toegewijd aan het moederschap en haar zoon, tot het offer toe. De Kerk vond trouwens in de nieuwe medische theorieën over de vrouwelijke fysiek een bevestiging van haar religieuze visie op het sekseverschil.

Voor de Kerk was het gezin het fundament van de christelijke gemeenschap. De socio-economische veranderingen in het zog van de industriële revolutie wekten grote ongerustheid: de sterke toename van loonarbeid, de massale migratie naar stedelijke en industriële centra, de secularisering van de samenleving, de sociale onrust. Het was dus erg belangrijk om het christelijke gezin te verdedigen, met de bijgaande verdeling van de lasten en hiërarchie tussen man en vrouw. Om de

arbeidersklasse mee te krijgen in de strijd tegen de invloed van liberalisme en socialisme riep de Kerk de katholieke burgerij en aristocratie op om met vuur het ideaal te verdedigen van het stabiele en patriarchale christelijke gezin, bekrachtigd door het huwelijk.⁴² De kerkelijke boodschappen herhaalden keer op keer dat de man, als gezinshoofd, moest werken om te voorzien in de behoeften van zijn gezinsleden, en dat de vrouw, ondergeschikt aan de man, zich uitsluitend moest wijden aan het moederschap en de huiselijke taken. In zijn encycliek *Arcanum divinae sapientiae* over het christelijke huwelijk (1880) bevestigde paus Leo XIII dit: "De man is de eerste in het gezin en het hoofd van de vrouw. De vrouw echter is vlees van zijn vlees en gebeente van zijn gebeente. Zij moet de man onderdanig en gehoorzaam zijn, niet op de wijze van een slavin maar zoals een gezellin".⁴³ *Rerum novarum* (1891) verdedigde het vaderlijke gezag en de vrijheid van het gezinshoofd tegen de inmenging van de staat in het gezin, die als te sterk werd ervaren: "Het is een onschendbare natuurwet dat de vader van het gezin voedsel en al het nodige verschaft aan wie hij het leven schonk".⁴⁴ Het loon van de man diende voldoende hoog te zijn voor het levensonderhoud van de gezinsleden en zijn vrouw moest thuisblijven om haar rol in het gezin te vervullen.

Loonarbeid van de echtgenote buitenshuis werd aangeklaagd als een verwerpelijke realiteit, en dat standpunt verhardde nog in het interbellum. De encycliek *Casti connubii* (1930) van Pius XI, die het christelijke huwelijk herdefinieerde, herinnerde aan de taakverdeling in het gezin, verbood geboortebeperving en veroordeelde het feminisme. *Quadragesimo anno* (1931) zong de lof van de huismoeder, veroordeelde de arbeid van gehuwde vrouwen buitenshuis en sprak zich uit voor maatregelen die vrouwen konden aanmoedigen om kinderen te krijgen. In het zog van die brief vroegen de Belgische kerkelijke gezagsdragers in 1932 maatregelen om vrouwen aan te sporen terug te keren naar de haard. Het was niet langer denkbaar dat vrouwen buiten het gezinskader werkten, tenzij ter verdediging van het christelijke gezin. Theologe Alice Dermience stelt dat de Kerk de vrouw zag als "een huiselijk en moederlijk wezen (...) De vrouw was onlosmakelijk verbonden met het gezin en werd beschreven als 'onderworpen echtgenote en toegewijde moeder', ook in haar eventuele maatschappelijke engagement".⁴⁵ Een vrouw was dan wel gehoorzaamheid verschuldigd aan haar man, van zijn kant was hij haar

⁴² Van Osselaer, T. (2013), p. 76 en volg.

⁴³ Leo XIII, *Arcanum divinae sapientiae: lettre encyclique sur le mariage chrétien*, 1880 <www.vatican.va/content/leo-xiii/fr/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_10021880_arcanum.html> [raadpleging 28/3/2017].

⁴⁴ Leo XIII, *Rerum novarum*, 1891 <<https://www.rkddocumenten.nl/rkd docs/index.php?mi=600&doc=651>> [raadpleging 3/9/2017].

⁴⁵ Dermience, A. (1992), p. 118-119.

⁴⁰ Knibiehler, Y. (1976), p. 833.

⁴¹ Vanderpelen-Diagre, C., Sägers, C. (red.) (2017); Van Osselaer, T. (2009; 2013; 2014); Gubin, E. (1991; 1998; 2004); Dermience, A. (1992).

respect verplicht. Hij kreeg ook het verzoek om zijn echtgenote haar eigen domein in handen te geven, met name het huishouden.

Deze visie op de taakverdeling in het gezin bleef overeind tot na de Tweede Wereldoorlog. Tijdens de jaren 1950 en zeker 1960 werd de kijk op de rol van vrouwen wel minder strak. Dat was met name merkbaar tijdens het pontificaat van Johannes XXIII, die zich inspande om de Kerk aan te passen aan meer moderne visies op het gezin. Het idee van onderschikking van de vrouw verdween ten voordele van een gedifferentieerde maar gelijkwaardige inschatting van de rollen van mannen en vrouwen, die elkaar ook minder uitsloten. Voor vrouwen bleef de roeping tot het moederschap weliswaar de voorkeur wegdragen, maar gaan werken was mogelijk op voorwaarde dat het werk geen afbreuk deed aan de gezinsplichten, die prioritair bleven. Dat is ook vandaag de dag de visie van de Kerk.

Ijveren voor meer geboortes: het natalisme

De ongerustheid over het geboortecijfer die eind 19de eeuw voelbaar werd in België zou tot de jaren 1960 bijdragen aan het opwaarderen van de moederrol.⁴⁶ Eind 19de eeuw kwam er inderdaad een beweging ('natalisme') voor een hoger geboortecijfer tot stand, onder invloed van een gelijkaardige krachtige stroming

De Eerste Wereldoorlog versterkte de natalistische druk, postkaart, ca. 1914-1918.

in Frankrijk. De sterkte van een natie werd toen afgemeten aan het aantal inwoners, wat betekent dat de daling van het geboortecijfer die merkbaar was sinds de jaren 1870 een bedreiging inhield. Het demografische verlies door de Eerste Wereldoorlog vergrootte nog de angst en tijdens het interbellum werd het opkrikken van het geboortecijfer een ware obsessie, in alle politieke middens. Regeringen namen maatregelen om gezinsplanning tegen te gaan en grote gezinnen aan te moedigen: bestrijding van abortus en verbod op reclame voor voorbehoedsmiddelen (1923), een veralgemening van de kinderbijslag, vanaf 1930 verplicht voor loontrekkenden en vanaf 1937 voor zelfstandigen. De pogingen om het geboortecijfer te doen stijgen bleven evenwel zonder succes.

De Kerk en het christelijke middenveld verleenden volop steun aan dit natalistische beleid. Dat deden ook artsen- en gezinsorganisaties als de Nationale Bond tegen de Voorbedachte Onvruchtbaarheid en de Ligue Mariale contre l'Immoralité (1914), de Bond van de Talrijke Huisgezinnen (1921, latere Gezinsbond) en de Belgische Geneesherenvereniging Sint-Lucas (1922). Zij ijverden volop voor een hoger geboortecijfer. Koppels die geen of slechts enkele kinderen wilden, werden beschuldigd van egoïsme en immoraliteit: ze gaven zich over aan seksueel genot zonder de verantwoordelijkheid te aanvaarden die de natuur daaraan koppelde. Ze bedreigden de 'natuurlijke' codes van viriliteit en vrouwelijkheid, die hen oplegden kinderen te krijgen. Vooral vrouwen waren het mikpunt van deze verwijten, al troffen ze ook mannen. Artsen, moralisten, geestelijken en politici, vooral uit katholieke hoek, beschuldigden vrouwen ervan hun bestemming als moeder te ontlopen. Zoals Valérie Piette en Eliane Gubin beklemtonen, werden zij "opgeroepen om terug te keren naar de haard om de natie de kinderen te bezorgen die ze tekort had".⁴⁷ Natalisten zagen in vrouwenarbeid een oorzaak van het teruglopende aantal geboorten. Nog in 1954 beschreef de Hoge Raad voor het Gezin in een rapport de arbeid van gehuwde vrouwen als een belemmering voor het moederschap, en dat soort uitspraken bleef opduiken tot de jaren 1960. Ook de pleitbezorgers van een hoger geboortecijfer wilden vrouwen dus uitsluiten uit de arbeidsmarkt. En al was er in de jaren 1930 in enkele katholieke milieus een langzame mentaliteitsverandering merkbaar (periodieke onthouding, in de jaren 1920 op punt gesteld door Kyusako Ogino en Hermann Knauss, was niet meer expliciet verboden), toch bleef de Kerk zich ten stelligste verzetten tegen geboortebeperving, bijvoorbeeld in de encycliciek *Humanae vitae* uit 1968.

46 Coenen, M.-T. (red.) (2002); Piette, V., Gubin, E. (2002), p. 128; Marissal, C. (2014).

47 Piette, V., Gubin, E. (2002), p. 128.

Het welzijn van het kind

De waardering van de moederrol was verder nauw verbonden met evoluerende visies op het welzijn van het kind. Zoals we zagen, had de Verlichtingsfilosofie veel aandacht voor het kind en beschouwde ze de moeder als de belangrijkste factor in zijn dagelijkse welbevinden. Daarom richtten opvoedkundigen zich met hun adviezen steeds vaker tot moeders. Eind 19de eeuw voegde de beweging tegen de kindersterfte zich bij de pleitbezorgers van de rolverdeling tussen de vaderkostwinner en moeder-opvoedster.⁴⁸ Begin 20ste eeuw was de zuigelingensterfte nog steeds een groot probleem in België: bijna 20% van de kinderen stierf voor ze één jaar oud waren en een bijkomend hoog aantal overleed voor de vijfde verjaardag. Liefdadigheidsorganisaties probeerden deze onaanvaardbare sterfte terug te dringen, en zagen afwijkingen in de ouderrollen als een belangrijke oorzaak ervan. In 1919 richtte de beweging voor kindbescherming met steun van de overheid het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn (NWK) op. Het deelde de prioriteiten van de natalistische beweging en sloot zich aan bij de stemmen die vrouwen in een uitsluitend moederlijke rol wilden duwen.

De kindbeschermers gingen voorbij aan problemen inzake milieu en openbare hygiëne en aan sociale en economische factoren die in sterke mate bijdroegen tot de kindersterfte. Ze richtten hun pijlen vooral op de moeders, die hun rol niet naar behoren zouden vervullen. Al in 1866 verklaarde jurist en filantroop Edouard Ducpétiaux dat “als de arme moeder wordt weggerukt van thuis om te werken op het veld of in de fabriek, en als de rijke moeder zich laat opslorpen door de eisen en pleziertjes van het societyleven, het kind noodzakelijkerwijze in elk van beide situaties alleen wordt gelaten of minstens verwaarloosd en alle risico's loopt die gepaard gaan met die verwaarlozing of dat alleen laten”.⁴⁹ Dit soort uitspraken werd aan het eind van de 19de eeuw steeds frequenter en won verder aan intensiteit tijdens het interbellum. Op een postkaart die de Nationale Bond tot bescherming der eerste kindsheid, opgericht in 1904, in duizenden exemplaren verspreidde, stond te lezen: “de sterfte bij kleine kinderen is immens hoog! (...) Dit te grote verlies van zuigelingen is vooral te wijten aan de onwetendheid van de moeders”.⁵⁰ De strijd tegen de kindersterfte werd zo omgezet in een brede campagne om vrouwen op te leiden voor hun rol in het gezin. De moederrol mocht dan wel ‘natuurlijk’ zijn en dus onontkoombaar, het leek erop dat de natuur vergeten was om vrouwen de nodige vaardigheden mee te geven. Moederschap werd een beroep dat moest worden aangeleerd... Via het kinderwelzijn wilden

de campagnes ook bijdragen aan de maatschappelijke orde. Zoals NWK-afgevaardigde Madeleine de Morco in 1920 zei: “Wanneer we moeders leren om hun kinderen te verzorgen, versterken en verfraaien we het ras, en de gezondheid van het lichaam zal die van de geest met zich meebrengen. *Mens sana in corpore sano*”,⁵¹ zoals de wijze zei. (...) En omdat ze nauw met elkaar verbonden zijn, zullen we door de moeders te vormen, de wereld vernieuwen”.⁵² Vrouwen kregen overigens ook een centrale plaats in de aanpak van bewegingen die streden tegen de andere sociale kwalen van dat moment: alcoholisme, tuberculose of seksueel overdraagbare aandoeningen.

Vanzelfsprekend lag de loonarbeid van moeders buitenshuis opnieuw onder vuur nu de beschuldiging luidde dat ze tot de dood van kinderen en tot huiselijke ellende leidde.

Alhoewel statistische vergelijkingen tussen de kindersterfte en de activiteitsgraad van vrouwen in de fabriek geen eenduidige resultaten opleverden, concludeerde demograaf Camille Jacquart in 1907 toch dat “het werk van de vrouw in de industrie één van de belangrijke factoren is in de frequentie van kindersterfte in de industriesteden in Vlaanderen”. Hij legde de schuld bij “een verwerpelijk industrieel regime dat de vrouw afhoudt van haar belangrijkste werk”.⁵³ Tot na

Affiche van het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn, jaren 1920.

48 Marissal (2014).

49 Ducpétiaux, E. (1866), *La mortalité des enfants*, Brussel, p. 5.

50 “La carte postale de la Ligue”, *Bulletin de la Ligue nationale belge pour la protection de l'enfance du premier âge*, 5, juli 1908, p. 378.

51 Vertaling: Een gezonde geest in een gezond lichaam.

52 de Morco, M. (1919-1920), “L'éducation des mères pauvres”, *Revue de l'ONE*, p. 837-840.

53 Jacquart, C. (1907), *La mortalité infantile dans les Flandres : étude de démographie belge*, Brussel, Albert Dewit, p. 104; 129.

de Tweede Wereldoorlog deelden zowat alle sociale waarnemers deze mening, ongeacht hun politieke kleur: ze vonden een scheiding van moeders en kinderen, al duurde die maar kort, onaanvaardbaar. Vanaf de jaren 1970 veranderde de toon en bleek uit nieuw onderzoek dat het verband tussen de activiteitsgraad van vrouwen en de kindersterfte complex was. Enkele studies wezen er zelfs op dat kinderen van werkende moeders in betere gezondheid waren, wat zich verklaarde door de betere leefomstandigheden. Demografe Godelieve Masuy-Stroobant ziet een verklaring voor de grotere kwetsbaarheid van kinderen van thuisblijvende moeders in de evolutie van de sociale zekerheid en in de betere werkomstandigheden van vrouwen.⁵⁴ Het probleem was dus niet zozeer dat moeders werkten, wel dat ze dat in extreem slechte sociale omstandigheden deden.

Na de Tweede Wereldoorlog evolueerde de sociaaleconomische context aanzienlijk. De vooruitgang inzake hygiëne en in de geneeskunde (bijv. de ontdekking van antibiotica) en het invoeren van de verplichte sociale zekerheid (1944) zorgden voor een sterke daling in de kindersterfte. Toch kregen vrouwen nog steeds de boodschap dat ze zich aan hun gezinstaken moesten wijden, zij het met andere argumenten.⁵⁵ De kinderpsychologie, een discipline die sinds het interbellum aan invloed won, nam de plaats in van bekommernissen over gezondheid. De theorie van het hospitalisme van de Amerikaanse psychoanalyticus René Spitz, die een depressieve toestand vaststelde bij kinderen die van hun moeder werden gescheiden, en de gehechtheidstheorie van de Britse psychiater en psychoanalyticus John Bowlby speelden een belangrijke rol in die evolutie. Bowlby stelde in zijn boek *Maternal care and mental health*, dat in 1951 verscheen onder auspiciën van de Wereldgezondheidsorganisatie en onmiddellijk veel succes kende, dat een kind voor zijn mentale ontwikkeling tijdens de drie eerste levensjaren nood heeft aan een exclusieve affectieve band met de moeder. Om onherstelbare mentale problemen te vermijden moet zij zich volledig aan haar kind wijden. Deze nieuwe benadering ondersteunde dus opnieuw het model van de moeder thuis: de tijdelijke afwezigheid van de moeder, bijvoorbeeld om te gaan werken, kon immers ernstige schade veroorzaken. Andere psychoanalytici beklemtoonden, zoals al Freud had gedaan tijdens het interbellum, het gevaar van impulsieve en bezitterige moeders. Vrouwen kregen zo beurtelings het verwijt te aanwezig of te afwezig te zijn. Deze hersenbreker zadelde vrouwen met veel schuldgevoelens op. De theorieën van Spitz en Bowlby

werden verspreid door gezinsorganisaties, ter verdediging van het model van de moeder aan de haard. Met name de Ligue des Familles Nombreuses putte eruit en stelde in 1954 beschuldigend dat vrouwenarbeid “de aanwezigheid van kinderen op straat, in verbeteringsgestichten en gevangenissen”⁵⁶ meebracht. Zoals we zullen zien, bleven vaders merendeels buiten schot in deze debatten, op enkele allusies op hun rol als kostwinner na.

EEN WIJDVERSPREID MODEL

Het ideaal van de gezinscocon waarin de moeder haar kinderen verzorgt onder het toezicht en de welwillende bescherming van de vader-kostwinner is een sociaal bepaald model: het weerspiegelt ten volle het gezinsbeeld dat leefde bij de burgerij, maar wijkt af van de modellen bij de meer gegoede klasse en de arbeidersklasse. Het ideaal contrasteerde ook sterk met de diversiteit aan gezinsvormen die in werkelijkheid bestonden. In de hoogste klasse van de 19de-eeuwse samenleving was het nog de gewoonte om het toezicht, de opvoeding en het onderwijs van kinderen toe te vertrouwen aan derden (een min, gouvernante, huisonderwijzer, het pensioonaat), soms ver van de ouderlijke woonst, terwijl het huishoudelijke werk gebeurde door dienstpersoneel. Anders dan bij de burgerij, was de man niet de enige kostwinner. Ongeacht het sociale milieu hadden de meeste gezinnen verscheiden bronnen van inkomsten (patrimonium, werk) waaraan ook vrouwen en zelfs kinderen konden bijdragen. In de landbouw, de nijverheid, de industrie of de handel hadden vrouwen steeds gewerkt en hun beroepsbekwaamheid werd er geapprecieerd en naar waarde geschat. Hetzelfde gold voor het werk van kinderen: zolang er geen leerplicht bestond (ingevoerd in 1914), begonnen kinderen, jongens zowel als meisjes, al heel vroeg te werken, soms ver van huis (bijv. dienstpersoneel).

Geleidelijk aan drong het model van de moeder thuis en de vader-kostwinner door tot andere sociale klassen, met name de arbeidersklasse waar vrouwen nochtans massaal actief waren op de arbeidsmarkt. De katholieke, maar ook de socialistische arbeidersbeweging benutten de viriele figuren van de mannelijke arbeider en de vader-kostwinner om sociale en politieke hervormingen te vragen – sociale rechten bestonden nog niet. Omwille van de rol die mannen hadden als gezinshoofd en kostwinner eisten ze hogere lonen en betere arbeidsomstandigheden voor hen. Ook in de strijd voor politieke rechten werd uiteindelijk het algemeen mannenstemrecht verdedigd. Weliswaar sprak

⁵⁴ Masuy-Stroobant, G. (1988), p. 201.

⁵⁵ Jacques, C. (2008).

⁵⁶ Tallier, E. (2015), p. 81.

de Belgische Werkliedenpartij (BWP) zich in 1885 uit voor de gelijkheid van mannen en vrouwen inzake burgerlijke, economische en politieke rechten, maar uiteindelijk stonden de meeste socialistische militanten achter het gezinsmodel van de vrouw aan de haard. Dat model straalde maatschappelijk succes uit, aangezien het inhield dat het inkomen van de man hoog genoeg was om het hele gezin van te laten leven. In de woorden van Frank Simon: “Voor de vrouwen uit de arbeidersbuurten, waar woon- en straatruimten in elkaar vloeiden, betekende deze kind- en vrouwgerichte beweging, deze verschuiving naar een intiemer leefpatroon, allicht een nieuwe dimensie, een hoop op (schijn)autonomie”.⁵⁷ Eliane Gubin bevestigt dit: “Onttrokken aan de kapitalistische uitbuiting en als echtgenote en moeder teruggeplaatst in het hart van het arbeidersgezin, stond de goede huishoudster symbool voor de verbeterde levensomstandigheden in het arbeidersmilieu”.⁵⁸ Volgens de Britse historicus Andrew Walker leverde de strategie van de man ‘vaderkostwinner’ de arbeidersbeweging een doorslaggevend argument, dat evenwel afbreuk deed aan de gelijkheid van de seksen. Hij voegt daaraan toe dat de vakbondsbeweging de figuur van de vader-als-gezinshoofd ook gebruikte om het gelijke statuut van arbeiders en werkgevers te beklemtonen, als *mannen*.⁵⁹ Tot slot verdedigde de arbeidersbeweging de gescheiden gezinsrollen en de uitsluiting van vrouwen uit de arbeidsmarkt ook vanuit de bekommernis om de jobs en lonen van mannen veilig te stellen.

Het gezinsmodel dat eind 19de eeuw opgang maakte en zich tot ver in de 20ste eeuw liet gelden, kende mannen en vrouwen duidelijke aparte rollen toe die hiërarchisch geordend waren en niet inwisselbaar waren. Het model viel evenwel allesbehalve samen met de reële levenswijzen. Het was dus zaak om mannen en vrouwen te overtuigen om het model te omarmen.

⁵⁷ Simon, F. “De pedagogisering van de massa”, in ASLK (1994), p. 183.

⁵⁸ Gubin, E. (2007b), p. 84.

⁵⁹ Walker, A. (2007).

Propaganda voor een kortere werkweek uit het socialistische vakbondstijdschrift *L'Emancipation*, september 1933.

Wat men het meisje leren moet

VOORTGEZET LAGER ONDERWIJS
DOOR DE ZUSTERS URSULINEN TILDONK

N.V. JOZEF VAN IN & Co

<< "Wat men het meisje leren moet", omslag van een schoolboek, 1960.

Hoofdstuk 2

Overtuigen

"Hoeveel onder hen spannen zich in om goede huishoudsters, om goede huismoeders te worden? Misschien één op de dertig! (...). Het is meer dan ooit belangrijk om de vrouwen van morgen op te leiden tot het huishouden en moederschap, al was het maar met het oog op kwade dagen. Het is een kwestie van algemeen welzijn."

Fernand Legrand, inspecteur van het beroeps- en huishoudonderwijs in Henegouwen, 1933⁶⁰

Ook al is er nog veel onduidelijkheid over ouderschapspraktijken in het verleden, we weten dat de manier van leven van de meeste gezinnen niet overeenkwam met het model van 'moeder aan de haard' en 'vader kostwinner en beschermer' dat opgang maakte in de 19de eeuw. Vaders en moeders gedroegen zich op heel verschillende manieren: steeds opnieuw was hun houding afhankelijk van de economische conjunctuur, hun sociale achtergrond, de gezinscultuur en hun persoonlijke levensgeschiedenis. Die

⁶⁰ Legrand, F. (1933), "L'éducation ménagère et les besoins de l'heure présente", *Revue de l'ONE*, 5, feb., p. 222.

factoren beïnvloedden niet alleen de levensomstandigheden, maar ook de bekwaamheid, verwachtingen, beschikbaarheid en liefde van ouders. De elites waren ervan overtuigd dat hun model goed zou zijn voor de goede zeden en voor het bewaren van de sociale vrede. Door de omkadering van mannen en vrouwen van alle leeftijden en uit alle sociale milieus ter harte te nemen, probeerden ze hen voor het model te winnen. Alhoewel ze met die overtuigingscampagne ook mannen aanspraken, richtten ze zich allereerst op vrouwen. Er werd een ware kruistocht opgezet om hen het beroep van moeder en huishoudster aan te leren en ervan te overtuigen thuis te blijven. De ‘natuur’ had vrouwen dan wel voorbestemd tot het grootbrengen van kinderen en het huishouden, maar was vergeten, zo leek, om hen de nodige kennis van zaken mee te geven. Het was dus zaak hen op te leiden. Vrouwen bevonden zich zo in het brandpunt van alle blikken, alle kritiek en alle controle. Weliswaar werden mannen doorheen hun opvoeding en opleiding ook herinnerd aan de sociale verwachtingen, maar die aansporingen waren minder repetitief en expliciet.

ROLPATRONEN VAN KINDBEEN AF

Van jongs af aan werden kinderen, thuis en op school, opgevoed tot hun mannelijke of vrouwelijke rol. Het speelgoed dat in de loop van de 19de eeuw opgang maakte in gegoede milieus droeg in sterke mate bij aan de constructie van hun genderidentiteit. Jongens kregen knutselgerief en blokkendozen, wagens, trommels, wapens, soldaatjes... terwijl meisjes poppen kregen, keukentjes, huishoudgerei en poppenhuizen.⁶¹ De pop onderging eind 19de eeuw trouwens een opmerkelijke verandering: waar ze voorheen volwassen personages uitbeeldde, kreeg ze steeds meer de vorm van een baby. Daarmee werd uitdrukkelijk beoogd om van jonge meisjes kleine moeders te maken. Elise Plasky-Van De Vyvere, inspectrice bij het ministerie van Nijverheid en Arbeid, ging in 1913 in een toespraak over kleuter- en lager onderwijs in op die evolutie. Ze stelde: “We moeten ervoor zorgen dat (...) de Mejuffrouwen Pop geen zwierige markiezinnen, hupse melkmeisjes of frisse boerinnen zijn, maar eenvoudigweg goede ‘babypoppen’, met luiers en babykleertjes (...). Terwijl het poppenspel de meisjes zal opslorpen, zullen de jongens bezig zijn met de blokkendoos”.⁶² Meisjes dienden opgeleid te worden voor hun toekomstige missie als moeder, jongens tot hun rol als arbeider en soldaat.

Meisje met een pop, familiefoto, begin 20ste eeuw.

Jongetje gekleed als soldaat, familiefoto, begin 20ste eeuw.

Die rollen werden ook verspreid door kinderboeken en -tijdschriften, die een hoge vlucht namen in de 19de eeuw: jongensboeken gingen over knutselen, avontuur, weetjes en vaderlandsliefde; meisjes lazen over naaien, de *arts d'agrément* (muziek, dans, tekenen...) en de deugden van het huiselijke leven en het moederschap. Zoals geschiedkundigen Rebecca Rogers en Françoise Thébaud het formuleren: “De jonge meisjes leerden op de schoolbanken, op hun moeders schoot of van de priester dat hun plaats thuis was, als perfecte huisvrouw, moeder-opvoedster en bedachtzame echtgenote”.⁶³ Deze tendens liep door tot het interbellum: in 1927 raadde de katholieke schrijfster Jeanne Cappe ouders van tienermeisjes aan om hen veel boeken over kinderen te laten lezen, want: “Wat je tijdig bij hen moet ontwikkelen, op het moment dat hun gevoel een doel zoekt en hun hart een bekommernis, is het moedergevoel. Een meisje dat van kinderen houdt en zich in hen interesseert, zal geen zin hebben om naar dancings te gaan of om ander vermaak te zoeken. Door met kinderen bezig te zijn, zal ze al heel vroeg de kleine en gezonde vreugden van het gezinsleven waarderen”.⁶⁴ Na de Tweede Wereldoorlog kwam daar verandering in. De traditionele beelden

⁶¹ Rogers, R., Thébaud, F. (2010); Manson, M. (1998); Belloti, G. (1983).

⁶² “Rapport présenté par Mme E. Plasky, inspectrice du travail à l'Administration centrale du Ministère de l'Industrie et du travail”, *Premier Congrès international de la protection de l'enfance. Tome Ier Documents*, Brussel, 1913, p. 14.

⁶³ Rogers, R., Thébaud, F. (2010), p. 11.

⁶⁴ Cappe, J. (1927), “Les livres qui paraissent pour les fillettes de 14 à 18 ans”, *Revue de l'ONE*, 9, juni, p. 630.

bleven aanwezig, maar kinderboeken voor meisjes bevatten ook minder strakke rolmodellen. De yéyé-cultuur van de jaren 1960 brak met taboes en propageerde bij meisjes lossere omgangsvormen, die ver stonden van huishoudkunde en gezinstaken. Ze kende een enorm succes bij adolescenten en kondigde reeds de omwenteling van de jaren 1970 aan.

Aangezien de school zich tot doel stelde kinderen voor te bereiden op het volwassen leven, speelde ze een belangrijke rol in hun morele omkadering en in het aanleren van sociale en genderrollen.⁶⁵ Vanaf de 19de eeuw won het lager onderwijs aan belang in de opleiding van kinderen. Het onderwijs was afgestemd op zowel de sociale klasse van de leerlingen als hun sekse. Gedurende meer dan een eeuw bereidde de school jongens voor op hun rol als burger en arbeider, of op hogere studies. Meisjes leerden om goede moeders en echtgenotes te worden, en kregen les in huishouden en naaiwerk. De burgerij deelde de zienswijze van Théodore Braun, docent pedagogie aan de normaalschool van Nijvel. In 1856 schreef hij dat de lagere school “een vrome, kuise, onderworpen, nederige, toegewijde, moedige, werkzame, bescheiden en zuinige vrouw” moest vormen. Natuurlijk was het wenselijk dat meisjes leerden lezen schrijven en rekenen, maar “godsdienstige en morele principes dienden het tegengewicht te vormen”, want “De lotsbestemming van vrouwen is echtgenotes en moeders zijn, op dat heilige doel moeten hun opvoeding en opleiding zich richten”.⁶⁶ De nochtans progressieve Ligue de l’Enseignement verklaarde in de jaren 1870: “Waar mannen opgeleid worden voor een waaier aan beroepen, hebben alle vrouwen een gemeenschappelijke bestemming: het huishouden leiden, voor hun kinderen zorgen, hun huisgezin op een hoog moreel niveau houden”.⁶⁷ Tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw was dat soort standpunten alomtegenwoordig. In 1921 viel in het *Revue de l’ONE* te lezen: “Meisjes moeten zich al op school, wanneer ze de geschiedenis van de koningen van Frankrijk en de stelling van Pythagoras leren, het idee eigen maken dat ze op de wereld zijn gezet om kinderen te krijgen en dat het hun opdracht is hen te voeden!”.⁶⁸

Genderstereotypen onderbouwden zo gedurende meer dan een eeuw een apart onderwijs voor jongens en meisjes. Eliane Gubin: “Het onderwijssysteem vertrok op alle niveaus van twee veronderstellingen: dat bij meisjes het accent moest

Huishoudschool, Antwerpen, ca. 1925.

liggen op moederschap en bij jongens op beroepsbekwaamheid, en dat vrouwen minder intelligent waren dan mannen”.⁶⁹ Die vaststelling geldt voor alle landen. Historica Anne-Françoise Praz komt tot hetzelfde besluit bij haar onderzoek naar het meisjesonderwijs in Zwitserland: “De enige redenen waarom ze recht had op een zekere opleiding waren de moraal en het gezin: het ging erom haar verbeelding in te tomen en haar gezond verstand te vormen, van haar een goede opvoedster te maken maar vooral een vrouw die in staat was de huwelijksband in stand te houden”.⁷⁰

Het gevolg was dat meisjes en jongens niet dezelfde toegang genoten tot studierichtingen en scholen. De wet van 1842 voorzag weliswaar niet in een specifiek lesprogramma voor jongens en meisjes, maar een omzendbrief van 22 april 1843 haastte zich om de invulling van het handwerk voor meisjes vast te leggen (breien, naaien, borduren). En de meeste scholen waren gemengd, maar

⁶⁵ Gubin, E. (2007b); Flour, E. ... [et al.], 2009.

⁶⁶ Braun, Th. (1856), *L'Abeille, revue pédagogique pour l'enseignement primaire*, Brussel. Braun was pedagoog, auteur van talrijke pedagogische handboeken en directeur van de Rijksnormaalschool in Nijvel.

⁶⁷ *Bulletin de la Ligue de l'enseignement*, 1872-1873, p. 94-95. Geciteerd in Gubin, E. (2007b), p. 163.

⁶⁸ Franck, B., “L'allaitement maternel”, *Revue de l'ONE*, 2de jg., 7, p. 775.

⁶⁹ Flour, E. ... [et al.] (2009), p. 34.

⁷⁰ Praz, A.-F. (2005), p. 236.

Jongensschool voor lager middelbaar onderwijs, Dolhain, ca. de jaren 1920.

de religieuze gezagsdragers klaagden het gemengde onderwijs aan als immoreel en richtten aparte meisjes- en jongensscholen op. De segregatie volgens sociale klasse en sekse liet zich nog sterker voelen in de hogere studieniveaus. Voorbij het lager onderwijs liet de staat het meisjesonderwijs links liggen en organiseerde hij alleen nog scholen die zich toededen op de efficiënte vorming van jongens: nijverheidsscholen (1833), middenschoolen en athenea (1850) en universiteiten waren meerdere decennia lang voorbehouden aan jongens. Vanzelfsprekend belemmerden sociale ongelijkheden ook de scholingskansen van veel jongens, maar sekse was in alle sociale middelen een factor van onherroepelijke uitsluiting. Het meisjesonderwijs was lange tijd gebrekkig en merendeels in handen van privé-instellingen, vooral religieuze congregaties die (op enkele uitzonderingen na) een heel oppervlakkig onderwijs boden. Zoals Eliane Gubin vaststelde, gaf dat onderwijs “voorrang aan de morele en religieuze opvoeding ten nadele van een echte opleiding en leidde het vooral tot geen enkele kwalificatie waarmee meisjes uit de middenklasse en kleine burgerij mogelijk hun kost konden verdienen”.⁷¹ Deze segregatie bracht een vicieuze cirkel tot stand: door de ongelijke toegang tot kennis stonden meisjes intellectueel zwakker, wat het vooroordeel over hun gebrek aan intelligentie versterkte en hun ongelijke

Les houtbewerking, gemeentelijke jongensschool van Jumet, ca. 1938.

toegang tot onderricht rechtvaardigde... Tot de invoering in 1914 van de leerplicht voor beide seksen waren meisjes, die al erg jong werden tewerkgesteld in de industrie of thuis, minder talrijk aanwezig in het lager onderwijs dan jongens. Ook was het analfabetisme heel hoog bij vrouwen uit volkse en arbeidersmilieus. Voor de jaren 1861-1875 stelde *L'exposé de la situation du Royaume* bijvoorbeeld vast dat 55% van de vrouwen niet kon lezen of schrijven. Vrouwen die de norm doorbraken en erin slaagden om zich te scholen, werden vaak bespot of kregen te horen manwijven te zijn.

Niet alleen was de toegang tot het onderwijs ongelijk, ook de lesprogramma's verschilden. Bij meisjes was het opzet om de verschillende vakken aan te wenden om “hen ‘liefde voor het gezin en de huiselijke deugden’ bij te brengen en ‘de grootsheid van de moeder in de opvoeding van de kinderen zichtbaar te maken’”.⁷² Handboeken en lesinhouden waren doordrongen van die prioriteit, die ook zichtbaar was in de onderwerpen voor opstellen: voor jongens verwezen die naar “hun vorming tot burgerschap, de kwaliteiten van een goede arbeider, de moed en heroïek van de soldaat”, terwijl meisjes onderwerpen kregen die draaiden rond hun rol in het huishouden en het gezin.⁷³ De directrice van de normaalschool

⁷¹ Gubin, E. (2007b), p. 78.

⁷² Flour, E. ... [et al.] (2009), p. 37-38.

⁷³ Flour, E. ... [et al.] (2009), p. 38.

in Aarlen stelde in 1907 dat het basis- en middelbare onderwijs meisjes moest voorbereiden op hun “plichten als huishoudster en huismoeder” en dat alle lessen, lezen, spelling, grammatica, rekenen en andere, daartoe konden bijdragen.⁷⁴ Bovendien waren er aparte vakken voor meisjes, met name naaien (keuzevak vanaf 1843, verplicht vanaf 1887) en huishoudkunde (verplicht vanaf 1897). Ook de lessen gymnastiek waren verschillend: jongens kregen sportieve oefeningen die hen voorbereidden op militaire operaties, meisjes moesten hun lichaam gracieus leren bewegen en het voorbereiden op het moederschap.

Aan het eind van de 19de eeuw vervoegde kinderverzorging het lessenpakket voor meisjes. Dit vak zou hen volgens de nieuwste normen op het vlak van hygiëne voor hun kinderen leren zorgen: voeding, lichaamsverzorging, kleding, basisprincipes van de opvoeding... kwamen aan bod. In 1913 voorzag het wetsontwerp over de reorganisatie van het lager onderwijs ook lessen kinderverzorging voor de vierde graad van het lager meisjesonderwijs. Deze vierde graad richtte zich op alle adolescenten van 12 tot 14 jaar uit de werkende klasse. De memorie van toelichting was klaar en duidelijk: “De vierde graad voor meisjesscholen zal zich allereerst richten op vrouwelijke taken: huishoudkunde, naaiwerk, hygiëne”.⁷⁵ De lesprogramma’s werden ingevoerd in 1922: jongens konden kiezen uit de richtingen landbouw, wetenschap en handel, terwijl er voor meisjes slechts één optie was: huishoudkunde (met inbegrip van kinderverzorging). De aandacht voor kinderverzorging kaderde in de strijd tegen de kindersterfte, maar het is betekenisvol dat de jongens (toekomstige vaders) deze lessen niet kregen.

Tijdens het interbellum was er weliswaar sprake van een geleidelijke gelijkenschakeling van het meisjes- en jongensonderwijs (waarover verder meer), maar het discours over het doel van het meisjesonderwijs bleef heel stereotiep. In elke politieke familie waren de verdedigers van het opleiden van meisjes tot het gezinsleven nog talrijk. Het huishoudonderwijs bleef zich ook uitbreiden. In de Kamer dienden socialist Georges Barnich (in 1930) en liberaal Fulgence Masson (in 1931) zelfs wetsvoorstellen in om van huishoudkunde een verplicht vak te maken voor meisjes tot 16 jaar. Het duurde tot de jaren 1970 vooraleer jongens en meisjes gelijke toegang hadden tot alle studierichtingen en de studieprogramma’s gelijkgeschakeld waren. Wat nog niet betekende dat handboeken en vakinhouden vrij waren van seksisme. Ook vandaag nog

bevatten die rolbevestigende beelden, waarbij de gezinstaken nog steeds worden voorgesteld als vooral voor vrouwen.

De school speelde dus gedurende meer dan een eeuw een belangrijke rol in het doorgeven van rolbevestigende waarden. De gevolgen waren vooral voor meisjes zwaar. Het verschil in onderwijs belette jongens immers niet om een gezin te stichten. Bij meisjes beperkten de gebrekkige opleiding en de sterke klemtoon op hun rol in het gezin evenwel hun kennis en maakten het hen onmogelijk om op gelijke voet met jongens het beroepsleven aan te vatten.

De kindertijd voorbij waren ook volwassenen het doelwit van een actieve en alomtegenwoordige propaganda die verschillende vormen aannam en steeds weer hamerde op dezelfde boodschap.

VROUWEN OPLEIDEN TOT HUN ‘NATUURLIJKE’ OPDRACHT

Lessen in huishoudkunde werden beschouwd als een uitstekende dam tegen de armoede en sociale conflicten die de 19de eeuw kenmerkten. Ze waren dus niet alleen belangrijk voor jonge en oudere meisjes, maar ook bedoeld voor volwassen vrouwen⁷⁶: vrouwen moesten

zowel perfecte huishoudsters zijn als bedachtzame consumentes die in staat waren om het gezinsbudget goed te beheren. Enkele bedrijven waren voorlopers in het aanbieden van cursussen huishoudkunde, waarna in de jaren 1870 huishoudscholen werden opgericht. Huishoudcursussen voor arbeidsters pasten in het sociale werk van werkgevers en werden allereerst ingericht in industriegebieden, waar het socialisme de arbeiders aan-

“De koffiedrinksters / De soep is klaar” uit het Album des écoles ménagères, 1899.

⁷⁴ IIe Congrès international des Gouttes de lait. Protection de l'enfance du premier âge. Rapports, Brussel, 1907, p. 151.

⁷⁵ “Rapport présenté par Mme E. Plasky, inspectrice du travail à l'Administration centrale du Ministère de l'Industrie et du travail”, Premier Congrès international de la protection de l'enfance. Vol I. Documents, Brussel, 1913, p. 7.

⁷⁶ Gubin, E. (1991; 1998; 2007b); Gubin, E., Piette, V. (2001; 2004d).

sprak. Na de sociale onlusten van 1886 breidde het huishoudonderwijs zich met de steun van katholiek minister van Landbouw en Nijverheid Léon De Bruyn verder uit. In tien jaar tijd werd met steun van de staat een breed netwerk uitgebouwd, eerst in industriële centra in Wallonië, daarna in landelijke gebieden. De opleidingen namen verschillende vormen aan en richtten zich tot vrouwen van alle leeftijden en sociale milieus. Ze werden zowel door arbeidsters gevolgd als door de kleine burgerij in de stad en door plattelandsvrouwen. Op deze laatste groep vestigde de leidende klasse rond de eeuwwisseling haar hoop voor het moraliseren van het platteland en het tegengaan van de plattelandsvlucht. Het landbouwhuishoudonderwijs, opgezet door de Cercles de Fermières en al snel ook de Boerinnenbond, bereikte vrouwen in de meest afgelegen dorpen.⁷⁷

Het netwerk van opleidingen voor het huiselijke leven werd nog fijnmaziger tijdens het interbellum en vooral tijdens de crisisjaren 1930, toen opnieuw te horen was hoe nuttig ze waren in het kader van armoedebestrijding.⁷⁸ De opkomst van huishoudelijke elektro-apparaten vergrootte nog de druk op vrouwen om bij te dragen aan een verdere rationalisering van het huishoudelijke werk. Alle politieke stromingen en bijna alle vrouwenorganisaties en feministische groepen verdedigden de opleidingen huishoudkunde, wat toont hoezeer de elites instemden met de voorgeschreven normen. Die instemming bleek met name in 1937, toen socialistisch minister van Volksgezondheid Arthur Wauters besloot om samen met het Belgische Rode Kruis een 'kruistocht voor de volksgezondheid' op te zetten. Het doel daarvan was om de bevolking bewust te maken van het belang van een hygiënische woonst en kwaliteitsvolle voeding. Het zal niet verrassen dat de campagne zich tot vrouwen richtte. Louis Delattre, ere-inspecteur hygiëne en lid van de medische raad van het Rode Kruis, verkondigde: "De huismoeder is de behoedster van de gezondheid van het gezin. Haar taak in de woonst is net zo belangrijk als die van de vader in de fabriek of op kantoor (...). Een proper, goed verlucht en verlicht huis biedt een gezin de beste garantie op gezondheid".⁷⁹ Bij de campagne sloten niet alleen scholen aan en een hele reeks organisaties waaronder het NWK, maar ook tal van vrouwenorganisaties (Boerinnenbond, Katholieke Arbeidersvrouwengilden, organisaties van liberale vrouwen). Duizenden vrouwen volgden de lessen hygiëne en huishoudbeheer van deze organisaties. De campagne liep in meerdere provincies en bereikte tienduizenden kinderen en volwassenen. De lessen werden aangevuld met een reeks handboeken huishoudonderwijs en met (rubrieken in) tijdschriften. Ze

Vanaf het einde van de 19de eeuw verschenen massa's publicaties om vrouwen op te leiden voor hun taken in het gezin en het huishouden.

bevatten een massa huishoudelijke tips voor vrouwen, vaak geïllustreerd met suggestieve en expliciete reclameboodschappen.

OPVOEDEN TOT OUDERSCHAP

Naast huishoudelijke vorming kwam er ook vorming tot ouderschap, merendeels in geschreven vorm.⁸⁰ Al in de 19de eeuw verschenen educatieve handboeken om vrouwen uit te leggen hoe ze voor hun kinderen moesten zorgen. Ze kenden een groeiend succes. De opvoeding van moeders werd merkbaar intensiever aan het eind van de 19de eeuw, in het zog van allerlei initiatieven die de kindersterfte moesten indijken. Eén van de prioriteiten was om vrouwen in te wijden in de verzorging van kinderen. De sensibiliseringscampagnes werden steeds beter en systematischer van opzet. De Nationale Bond tot bescherming der eerste kindsheid verspreidde begin 20ste eeuw op honderdduizenden exemplaren de brochure *Instructions aux mères*, waarin te lezen viel: "Moederliefde weegt niet op tegen gebrek aan ervaring: een goede moeder zijn is een opdracht die je moet leren".⁸¹ Handboeken kinderverzorging, uitsluitend op moeders gericht, verspreidden de nieuwe inzichten van artsen en kinderexperts over de verzorging van jonge kinderen. De campagne werd op grote schaal verdergezet tijdens het interbellum: in België verschenen honderden handboeken, verspreid door artsen-, gezins- en vrouwenorganisaties, scholen en mutualiteiten... Om maar één voorbeeld te geven: het NWK gaf in 1921 de kleine brochure *Conseils aux*

⁷⁷ Van den Dungen, P. (1993); Van Molle, L. (1990).

⁷⁸ Piette, V., Gubin, E. (2001); Marissal, C. (2014).

⁷⁹ Delattre, L. (D') (1937), "Croisade de la santé: syllabus d'entretiens populaires à développer suivant l'auditoire", *Bulletin du Ministère de la santé publique*, 1, p. 30.

⁸⁰ Marissal, C. (2014).

⁸¹ Daniel, G. (Dr) (1907), *L'enseignement officiel et particulier et la vulgarisation de l'hygiène infantile en Belgique*, in *IIème Congrès international des Gouttes de lait. Protection de l'enfance du premier âge. Rapports* (Bruxelles, septembre 1907), Brussel, 1907, p. 7.

mères uit, geschreven door dokter Borremans-Ponthière. In 1925 waren daarvan al 929.000 exemplaren verspreid. De beweging zette zich verder na de Tweede Wereldoorlog, met naast boeken over kinderverzorging ook nieuwe gidsen over kinderpsychologie, waarvoor groeiende interesse was. *Baby- en kinderverzorging & opvoeding*, de bestseller van de Amerikaanse pediater en psychiater Benjamin Spock (1903-1998), verscheen in het Engels in 1946, werd in vele talen vertaald en nog heruitgegeven in 2007. Volgens de kaft van de Franse editie uit 1965 was het “het meest gelezen boek na de Bijbel”...⁸² Latere edities stonden soms open voor minder traditionele modellen, maar in een eerste periode kenden al deze publicaties vaders en moeders aparte rollen toe, met moeders centraal in de opvoedkundige dynamiek.

Vaders waren inderdaad grotendeels afwezig in handboeken kinderverzorging. Als ze al eens hun opwachting maakten in een verloren alinea, was dat meestal om te waarschuwen voor hun onhandigheid of ongepaste inmenging. Vaders die voor jonge kinderen zorgden, verloochenden hun mannelijke rol, dat stond duidelijk te lezen in het *Revue de l'ONE* in 1928: “Het wordt gemeenzaam aangenomen dat het niet aan papa's is om advies te geven over het grootbrengen van baby's. (...) Het past niet om een vader te vragen wat hij denkt van de temperatuur van een flesje of de kleur van een jurkje. Niets is zo onverdraaglijk als mannen die zich huishoudelijke of vestimentaire privileges toe-eigenen, vervrouwelijken in pietluttige bezigheden, waarbij ze er alleen in slagen zich belachelijk te maken en fouten te begaan”.⁸³ Het taalgebruik veranderde nauwelijks na de Tweede Wereldoorlog. Zelfs al ruimden handboeken over baby's voortaan (soms) wat plaats in voor vaders, de formuleringen gingen nog steeds uit van hun onbeholpenheid. Een goed voorbeeld is de gids *J'attends un enfant* van de Française Laurence Pernoud, die verscheen in 1956 en veel succes en herdrukken kende. De vierde editie, uit 1958, wijdde een hoofdstuk aan de toekomstige vader, met daarin wat advies over hoe hij zich ten opzichte van zijn zwangere echtgenote moest gedragen (“lach niet wanneer ze trek heeft in iets gekks”; “Hou een wakend oog op haar zenuwen”) maar ook “tien geboden” over de bruuske bewegingen die vaders moesten vermijden om hun kind niet te kwetsen... De auteur raadde echtgenoten weliswaar aan om “zonder mopperen” te aanvaarden om “het flesje van middernacht” te geven en zo hun vermoeide echtgenote te ontlasten, maar ze dacht daaraan te moeten toevoegen dat “dit niet inhoudt dat u voor de rest van uw dagen verandert in een kraamhulpje”...⁸⁴ Het is duidelijk dat kinderexperts

vaders tot in de jaren 1960 niet bepaald aanmoedigden om op dagdagelijkse basis in hun ouderschap te investeren.

Tijdschriften voor vrouwen uit de burgerij, voor arbeidsters en plattelandsvrouwen wemelden vanaf de 19de eeuw niet alleen van huishoudelijke tips, maar ook van raadgevingen over opvoeding en kinderverzorging. Rond de eeuwwisseling verschenen de eerste tijdschriften die zich expliciet tot moeders richtten, zoals *Le Journal des mères* van dokter Balteaux (1898-1900), het *Journal des mères* van feministe Marie Parent (1901-1934) of nog *Le journal de la mère* van de Fédération générale des Sages-femmes de Belgique (1913-1914), dat zich richtte tot “flinke moeders die met vreugde het juk van hun kinderen ontvingen en deze bij uitstek moeilijke, maar ook grootse opdracht tot een goed einde willen brengen: hun kinderen grootbrengen en er mensen van maken”.⁸⁵ De campagnes om vrouwen op te leiden tot het moederschap kregen vorm in honderdduizenden pamfletten, in postkaarten en affiches die over het hele land werden verspreid. Geïnspireerd door Amerikaanse propaganda verspreidde het NWK sprekende postkaarten en liet het affiches ophangen op publieke plaatsen (scholen, stations, trams, ...). Tot slot dook opvoedkundig advies ook op in de nieuwe media: radio en film tijdens het interbellum, de televisie na de Tweede Wereldoorlog.

Vanaf het einde van de 19de eeuw boden de raadplegingen voor zuigelingen een nieuw medium voor deze overtuigingscampagne. Hun eerste doelpubliek waren vrouwen uit volkse milieus, aangezien zij onvoldoende werden bereikt met geschriften. De raadplegingen werden opgezet als ‘moederschapsscholen’: ze boden niet alleen medisch toezicht op zuigelingen, maar leerden jonge moeders welke zorg ze hun baby's moesten verstrekken. Tijdens het interbellum verleenden ze ook sociale bijstand aan gezinnen in armoede. De raadplegingen, die werden gezien als een uitstekende bescherming tegen kindersterfte, kenden hun eerste grote bloei tijdens de Eerste Wereldoorlog. Daarna verspreidden ze zich verder onder de hoede van het NWK en bereikten uiteindelijk een heel hoog aandeel van de jonge moeders (vaders werden toen bewust uitgesloten van dit proces). Demografe Godelieve Masuy-Stroobant berekende dat onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog ongeveer 20% van de kinderen jonger dan een jaar (met hun moeder) een raadpleging bezocht. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was dat opgelopen tot 40% en in de jaren 1970 werd 75% bereikt (waarna zich een daling voordeed, ten voordele van de eigen arts). Daarbij kwamen nog de kinderen die werden gevolgd door specifieke diensten die vanaf 1925 actief waren in landelijke gebieden. De raadplegingen verrichtten niet alleen

82 Spock, B. (Dr) (1965), *Comment soigner et éduquer son enfant*, herziene en uitgebreide uitgave, Bibliothèque Marabout service.

83 “L'incompétence paternelle” (1928), *Revue de l'ONE*, 2, nov., p. 83.

84 Pernoud, L. (1958), *J'attends un enfant*, 4de ed., Pierre Horay, p. 151; 155; 157; 167.

85 “Un mot à nos lectrices” (1913), *Journal de la mère*, 1, okt., p. 1.

Zuigelingenraadpleging, begin 20ste eeuw.

medisch-sociaal en opvoedkundig werk; ze waren ook present in de publieke ruimte om de toegewijde en gehoorzame moeders van grote gezinnen in de bloemetjes te zetten (overhandiging van foto's of diploma's...). Hun feesten en optochten brachten soms honderden moeders en hun kinderen op de been en droegen bij aan de verheerlijking van het moederschap. De raadplegingen waren op die manier belangrijke plekken om vrouwen te vormen voor hun rol in het gezin.

Vaders bleven opnieuw gespaard van al die opvoedkundige adviezen. Bij de opvoeding van grotere kinderen kwamen ze wel in beeld, ook al werden ze beduidend minder aangesproken dan moeders.⁸⁶ In de 19de eeuw benadrukten handboeken over opvoeding en stichtelijke boekjes regelmatig welke belangrijke rol vaders als gezinshoofd hadden in het toezicht op het opvoedkundige proces. Toen bij het aanbreken van de 20ste eeuw de ongerustheid groeide over gebreken in de opvoeding van kinderen, werden vaders nog meer aangespoord om hun disciplinerende rol op te nemen. Die ongerustheid leidde aan de eeuwwisseling met name tot de oprichting van de Belgische Bond voor Gezinsopvoeding (°1899), een organisatie van katholieke signatuur die decennialang een tijdschrift en tal

van brochures voor ouders uitgaf (waarin weliswaar de moeder centraal stond). Met toenemende belangstelling bogen pediaters, pedagogen, psychologen, psychoanalisten, sociologen... zich doorheen de 20ste eeuw over de noden en het gedrag van kinderen. Ze bedachten nieuwe modellen voor de opvoeding en voor leerprocessen (met name op school) en publiceerden tal van werken die nieuwe pedagogische methodes voorschreven en daarbij ook ingingen op het gedrag dat ze van beide ouders verwachtten. De adviezen varieerden sterk doorheen de tijd en tonen dat er sprake was van echte opvoedkundige trends. Steeds opnieuw evenwel verscheen de moeder als de spilfiguur in de dagelijkse zorg voor het gezin.

Vanaf de jaren 1940 kregen vaders iets meer plaats, zij het vooral in hun rol van gezinshoofd en kostwinner, en met als belangrijkste opdracht om voor discipline te zorgen, toezicht te houden, leiding te geven en te stimuleren. Vaderlijke activiteiten sloten nooit andere uit, zoals het moederschap dat bij vrouwen deed, maar waren aanvullend bij de beroepsactiviteit. De gids *Between parent and child* van psychotherapeut Haim Ginott (1922-1973), die kinderpsychologie studeerde in de VS, illustreert goed hoe diep en lang dat model doorwerkte. Het boek stelde oplossingen voor bij conflicten tussen kinderen en ouders. Het verscheen in het Engels in 1965, kende onmiddellijk veel succes en werd in meerdere talen uitgegeven en heruitgegeven tot begin jaren 2000. Op het eerste zicht richt het zich tot beide ouders, maar het volstaat om het hoofdstuk gewijd aan "de dag van het kind" te lezen om te beseffen dat de ouderlijke activiteiten eigenlijk steeds alleen die van de moeder zijn. De "terugkeer van vader" van zijn werk gaat gepaard met een klein ritueel "een glas, een warme douche, de krant, een tijdschrift en een moment 'zonder vragen' (...)" Het avondeten moest evenwel het moment zijn voor gesprekken.⁸⁷ Die kijk op de rollen van ouders is ook nog aanwezig in de opvoedkundige schema's die vandaag in voege zijn.

DE STEUN VAN MASSAORGANISATIES

De normen omtrent ouderschap die kinderexperten formuleerden en verspreidden, werden overgenomen en doorgegeven door een waaier aan organisaties die de belangen van (grote) gezinnen verdedigden. Ze kenden een groot succes in het interbellum en katholieke organisaties waren sterk aanwezig in dit veld.⁸⁸ Doorheen de eerste twee derden van de 20ste eeuw kleurde de Belgische samenleving nog erg katholiek: tijdens het interbellum trouwde de meerderheid

87 Ginott, Haim G. (Dr) (1971), *Les relations entre parents et enfants*, Marabout service, Verviers, p. 99.

88 Van Osselaer, T. (2009; ...); Gerard, E., Wynants, P. (red.) (1994).

86 Van Osselaer, T. (2009; ...).

van de koppels voor de Kerk en werden de meeste kinderen gedoopt, ook al kon de praktijk sterk variëren al naargelang de streek (stedelijk, industrieel, landelijk). We zagen al hoe de Kerk vanaf het einde van de 19de eeuw met vuur het model verdedigde van de vader-kostwinner en de moeder aan de haard en hoe ze grote gezinnen en de voortplantingsplicht sterk promootte. Die boodschap bereikte de gelovigen via sermoenen en de biechtstoel (ook toegankelijk voor ongeletterden), de katholieke school, de pers en de vele herderlijke brieven en handboeken voor het gezin... In de loop van de 20ste eeuw voegden zich bij die traditionele kanalen een aantal erg succesvolle katholieke organisaties. Ze kwamen onder meer tot stand in het kader van de Katholieke Actie en hadden tot doel de samenleving te herchristianiseren en de christelijke gezinswaarden te verdedigen. De waaier aan organisaties was breed (jeugdbewegingen, gezinsorganisaties, sociale, culturele, syndicale, mutualistische, beroeps- en politieke organisaties), met een opsplitsing volgens de leeftijd, het sociale milieu en de sekse van hun leden. Gezien de honderdduizenden leden waar ze samen goed voor waren, lijkt het geen twijfel dat ze bijdroegen tot het populariseren van het model van het christelijke gezin.

De sterkste gezinsorganisatie uit de katholieke zuil was de Belgische Bond voor Grote Gezinnen.⁸⁹ Hij was in 1921 opgericht om de morele en materiële belangen van grote gezinnen te verdedigen en bood hen verscheidene materiële voordelen. Heel snel ontwikkelde de Bond zich tot een volwaardige drukingsgroep die ook bij regeringen lobbyde voor een gezinsbeleid op maat van grote gezinnen (bijv. kinderbijslag, een toelage voor thuisblijvende moeders). In 1934 bracht hij in de straten van Brussel 40.000 vaders op de been in een machtsvertoon dat mannelijkheid moest uitstralen (maar waarbij toch zo'n 6.000 moeders aansloten). In 1946 lag hij, samen met de katholieke organisaties Action Familiale (°1935) en Mouvement Populaire des Familles (1944-1950) aan de basis van de oprichting van de Hoge Raad voor het Gezin bij het ministerie van Volksgezondheid en Gezin. Tot in de jaren 1970 verspreidde de Bond via zijn congressen, tijdschriften (bijvoorbeeld *Le Ligueur* en *De Bond*), brochures en affiches een heel traditionele visie op het gezin. De Bond uitte regelmatig zijn aversie tegen werkende moeders, omdat zij de harmonie in het gezin en het welbevinden van kinderen en jongeren zouden bedreigen. Tot de jaren 1970 kende de organisatie een immens succes (in 1971 waren 450.000 gezinnen aangesloten), waarna een langzame neergang volgde. Op dat punt werd de Bond echt pluralistisch, stelde hij zich open voor alle gezinnen en sloten zijn standpunten beter aan bij de evoluerende

“Het lied van de haard – De mama’s”, odes aan de moederrol in het tijdschrift *Joie et travail* van de *Jeunesse Ouvrière Chrétienne Féminine*, oktober 1932.

praktijken van ouders, met name inzake gezinsplanning. Ondanks het dalende ledenaantal bleef de Bond heel invloedrijk. De Frans- en Nederlandstalige afdelingen die in 1961 tot stand kwamen (de *Ligue des Familles Nombreuses et des Jeunes Foyers*, in 1971 omgedoopt tot de *Ligue des Familles*, en de Bond van Grote en Jonge Gezinnen, sinds 2002 *Gezinsbond*) verenigen ook vandaag nog honderdduizenden gezinnen.

Ook de katholieke vrouwenorganisaties speelden een belangrijke rol in het verspreiden van een gezinsmodel conform de doctrine van de Kerk. Dat gold voor alle deelorganisaties, maar speciaal voor de organisaties die zich richtten op vrouwen uit volkse en arbeidersmilieus (de ‘arbeidersvrouwen’) en die er snel in slaagden om honderdduizenden

vrouwen samen te brengen.⁹⁰ Eind 19de eeuw ontstonden diverse organisaties voor arbeidersvrouwen: vrouwengilden, -mutualiteiten en ook -vakbonden, die zich in 1912 verenigden in het Algemeen Secretariaat van Christene Vrouwenvakverenigingen. Dat verdedigde in eerste instantie vooral de beroepsopleiding en belangen van arbeidsters, maar na de Eerste Wereldoorlog liet het zijn prioriteiten aansluiten bij de familiale bekommernissen van de Kerk. Om de arbeidsters te kunnen betrekken en moraliseren was allereerst een uitbreiding van de *Ligues Ouvrières Féminines Chrétiennes* (LOFC), in Vlaanderen de Kristelijke Arbeidersvrouwengilden (KAV - naam vanaf 1932) aan de orde. Tijdens het interbellum namen deze gilden een hoge vlucht. Hun ledenaantal steeg explosief, van enkele tienduizenden vrouwen begin jaren 1920 naar bijna 250.000 leden eind jaren 1930. Na de Tweede Wereldoorlog zette de groei zich

90 Zie onder meer: Marissal, C. (2014); Keymolen, D. (2001), *Victoire Cappe (1886-1927) : une vie chrétienne, sociale, féministe*, Leuven, Presses universitaires de Leuven; Gerard, E., Wynants, P. (red.) (1994); Christens, R., De Decker, A. (1988).

89 Tallier, E. (2015).

door, met voor de LOFC een hoogtepunt in de jaren 1950 (160.000 leden) en voor de KAV in de jaren 1980 (meer dan 300.000 leden).

Tijdens het interbellum hadden KAV en LOFC als belangrijkste bekommernis om vrouwen te vormen zodat ze hun rol als echtgenote, moeder en huishoudster konden opnemen. Ze bereikten vrouwen via hun honderden zuigelingenraadplegingen, maar ook met lezingen, studiedagen en congressen. In hun tijdschriften wemelde het van advies over opvoeding en hygiëne, recepten, naaipatronen, tips voor de inrichting van het huis... en ze organiseerden tal van lessen huishoudkunde (die evenwel slechts een beperkt succes kenden) met als doel om van hun cursisten perfecte huisvrouwen te maken. De 'wijkmeesteressen' of lokale propagandistes bezochten vrouwen ook thuis, om hen aan te sporen de waarden van de beweging te omarmen. Daarnaast waren feesten en optochten in de publieke ruimte perfecte gelegenheden om thuisblijvende echtgenotes en moeders collectief lof toe te zwaaien. Al steunden deze organisaties een aantal beschermende maatregelen voor werkende vrouwen, ten gronde vonden ze niet dat gehuwde vrouwen – en zelfs vrouwen in het algemeen – buitenshuis mochten werken. Die visie bleven ze uitdragen tot de jaren 1950, zelfs 1960. KAV-voorzitter Maria Baers, die van 1936 tot 1954 senatrice was, bestempelde loonarbeid door vrouwen herhaaldelijk als 'immoreel' en stelde dat dit werk vrouwen ongeschikt maakte voor het moederschap. Zowel LOFC als KAV ondersteunden actief de pogingen van katholieke beleidsmakers om moeders aan te moedigen thuis te blijven en om het werk van gehuwde vrouwen te beperken of zelfs te verbieden. Ze onderschreven ook de pleidooien voor een hoger geboortecijfer: Maria Baers riep in 1934 op tot "een veralgemeende, grootscheepse inspanning om de acties in te dijen van de feministisch en individualistisch geïnspireerde beweging voor *birth-control* die in zo'n sterke mate en in alle landen de christelijke gezinsmoraal bedreigt."⁹¹

LOFC en KAV waren niet de enige katholieke organisaties die dit soort uitspraken op grote schaal verspreidden. Binnen de christelijke arbeidersbeweging waren er ook de organisaties die zich tot jonge arbeidsters en meisjes uit arbeidersmilieus richtten: de Jeunesses Ouvrières Chrésiennes Féminines (JOCF) en hun Vlaamse tegenhanger, de Vrouwelijke Katholieke Arbeidersjeugd (VKAJ). Beide bewegingen kenden een sterke groei, met samen meer dan 40.000 aangesloten leden in 1945. Ook zij verdedigden het model van de moeder aan de haard en streefden ernaar om jonge arbeidsters op weg te zetten naar het huwelijk en

Afdeling van de Boerinnenbond in Tielst, z.d.

moederschap: "De instructies aan de leidsters (...) en de boodschappen aan de jonge arbeidsters (...) bevatten een aanhoudende aanklacht tegen 'de fabriek die de moeder aan haar huisgezin ontrukkt' en bevestigden steeds weer dat de plaats van een echtgenote en mama bij haar [thuis] is, en nergens anders".⁹²

De religieuze gezagsdragers werkten eveneens aan de omkadering van de platelandsbevolking, die volgens hen een dam kon opwerpen tegen de moderniteit en het socialisme.⁹³ Ook binnen die groep werden vrouwen apart aangesproken, want "Door het diepchristelijke gevoel van de moederplicht te wekken dat in elk vrouwenhart aanwezig is, de overtuiging dat ze niet alleen in fysiek moeder is, maar dat ook in haar geest moet zijn; door haar het belang van haar rol te tonen en de gevolgen van een verzorgde of een verwaarloosde opvoeding zullen we bijdragen tot het vormen van echte moeders, die de pure zeden zullen bewaren en zullen verhinderen dat zedenbederf onze landbouwbevolking binnendringt en doet ontaarden. Moeders die ons een generatie zullen schenken vol liefde voor het leven in de buitenlucht en het werk op het land, een religieuze, intelligente, morele generatie, die haar weldoende invloed zal verspreiden in alle klassen van de samenleving."⁹⁴ De Cercles de Fermières en de Boerinnenbond die begin 20ste

⁹² Gubin, E. (1998), p. 272.

⁹³ Gubin, E. (2004e); Van den Dungen, P. (1993); Van Molle, L. (1990).

⁹⁴ Polet, E. (Abbé) (1914), "Les Cercles de fermières", *La Femme belge*, 10, p. 849.

⁹¹ AAM. Archief kardinaal Van Roey. Section VI. Nr. 7a. Baers, M., Nota's over de werking en organisatie van de Union internationale des Ligues féminines catholiques, 19/4/1934.

eeuw werden opgericht, kenden een sterke bloei: alleen al de Boerinnenbond bereikte in 1939 bijna 97.000 vrouwen en in de jaren 1980 meer dan 150.000. Deze organisaties voor landbouwersvrouwen vormden vrouwen opnieuw voor hun rol in het gezin, met lessen kinderverzorging en huishoudkunde die ingebed waren in hun bredere beroepsopleiding. Hun adviezen inzake opvoeding en huishouden werden breed verspreid via hun tijdschriften *La fermière* (1908-1910) en *De boerin* (1909, vanaf 1949 *Bij de haard*).

Het is niet mogelijk om hier alle katholieke vrouwenorganisaties te citeren, maar het mag duidelijk zijn dat ze tot de jaren 1960 op dezelfde lijn stonden in het opwaarderen van de echtgenote en moeder aan de haard. Herhaaldelijk vroegen ze politieke beleidsmakers om maatregelen die vrouwen zouden aanmoedigen om thuis te blijven. Ze konden zich voor vrouwen geen andere bestemming voorstellen en de optie om af te wijken van het model, die met name de feministische beweging verdedigde, werd streng afgekeurd. Werkende moeders kregen regelmatig te horen dat ze egoïstisch waren of zelfs dat ze de plaats van mannen innamen. Die katholieke invloed oversteeg vanzelfsprekend het nationale kader. In april 1947 kwamen bijvoorbeeld afgevaardigden uit negenentwintig landen samen in de hoofdzetel van de Unesco in Parijs voor een internationaal congres onder de sprekende titel *La mère au foyer, ouvrière du progrès humain*, een initiatief van katholieke organisaties. In opvolging van dat congres ontstond de Mouvement Mondial des Mères, een NGO die een raadgevend statuut verwierf bij de Verenigde Naties.⁹⁵ Het was wachten op het eind van de jaren 1950 en vooral de jaren 1960 eer deze organisaties minder strakke standpunten innamen over de beroepsactiviteit van vrouwen. We komen daar nog op terug.

Deze ‘gezinsideologie’ was niet alleen terug te vinden bij vrouwenorganisaties. Jacques Leclercq, algemeen aalmoezenier van de Jeunesse Universitaire Catholique, bracht jonge intellectuelen samen rond het tijdschrift *La Cité chrétienne*, dat de loftrumpet stak over de (veronderstelde) mooie familie van weleer, die was ontwricht door het industriële kapitalisme en het winstbejag. Deze strenge stroming binnen het katholieke gedachtengoed stond voor een orde die “het primaat voorstond van de echtgenoot op zijn vrouw en kinderen en de gewillige onderwerping van de vrouw, net als haar spontane gehoorzaamheid”.⁹⁶ Ze legde speciaal het accent op de toewijding en zelfverloochening van moeders en kantte zich absoluut tegen ‘onterende’ vrouwenarbeid en al wat die mogelijk maakte (crèches, kinderopvang, bedrijfskantines...).

Minder bekend is dat er ook veel katholieke organisaties waren die mannen herinnerden aan hun rol in het gezin⁹⁷: parochiegilden, werkmanskringen, socioculturele organisaties, beroepsverenigingen en vakbonden, mutualiteiten... Tijdens de jaren 1930 ontstonden zo het Mannenverbond voor Katholieke Actie en de Action Catholique des Hommes, die zich tot verschillende sociale milieus richtten. Door middel van verschillende media (geschreven pers, affiches, radio, film) moedigden ze een mannelijke sociabiliteit aan (vrouwen konden niet deelnemen aan de bijeenkomsten) die mannelijke kracht, doorzettingsvermogen en moed waardeerde, en mannen daarbij ook aanzette om zich aan hun gezin, hun beroep en de katholieke beweging te wijden. Volgens Tine Van Osselaer hielpen deze organisaties de tweedeling tussen katholieken/leken en mannen/vrouwen rechtvaardigen.⁹⁸ Onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog organiseerde de Kristelijke Werknemersbeweging (KWB), die in Vlaanderen een sterke groei kende, ontspannings- en socioculturele activiteiten voor mannen die zowel gericht waren op de ontvoogding van de arbeiders als op hun rol in het gezin. In 1950 kwamen met name een dienst voor jonge vaders en een dienst voor gezinsactie en -vorming tot stand. De KWB telde ongeveer 140.000 leden in de jaren 1960. Tot slot is ook de Mouvement Populaire des Familles het vermelden waard. Opgericht in 1944 ruimde ze in 1950 baan voor de Equipes Populaires (opgericht in 1947), die in samenwerking met de LOFC ijverden voor de omkadering van mannen uit de werkende klasse. Ze zetten daartoe een gezinsactie voor arbeiders op. In vergelijking met andere katholieke organisaties was hun succes eerder beperkt, ze telden ongeveer 2.000 leden in de jaren 1960.

Het lijkt geen twijfel dat katholieke organisaties met hun totaalvisie, herhaalde boodschappen en heel solide inbedding, de gezinscultuur en visies op ouderschap beïnvloedden.

Tot slot ontwikkelden ook de socialisten eigen organisaties voor arbeidersvorming (studiekringen, socioculturele en sportverenigingen...), die eveneens getuigen van een uitgesproken gezinsideologie.⁹⁹ Binnen het Nationaal Verbond van Socialistische Mutualiteiten ontstond in 1922 de beweging De Vooruitziende Vrouw (vanaf 1931 Socialistische Vooruitziende Vrouwen) met als doel om vrouwen, zowel arbeidsters als huisvrouwen, voor de socialistische zaak te winnen. Ook deze beweging waardeerde het model van de moeder aan de haard en verdedigde energiek de bescherming van moeder en kind en de huishoudelijke

⁹⁷ Van Osselaer, T. (2009; ...); Gerard, E., Wynants, P. (red.) (1994).

⁹⁸ Van Osselaer, T. (2013), p. 195.

⁹⁹ Marissal, C. (2014); Jacques, C. (2013); De Weerd, D. (1997).

⁹⁵ Knibiehler, Y. (1997), 1997, p. 36-37.

⁹⁶ *La Cité chrétienne*, 5-20 sept. 1937, p. 635.

Affiche van de Syndikale Kommissie van België, interbellum.

opleiding van vrouwen. Ze hanteerde evenwel minder strakke gezinscodes en kwam openlijk op voor de rechten van de werkende vrouwen. Zoals we nog zullen zien, deelden enkele socialistische militanten zelfs veel roldoorbrekender feministische visies. Van hun kant verdedigden socialistische vakbonden en coöperatieven, net als hun christelijke tegenhangers, de rechten van mannelijke arbeiders voor wie ze een loon eisten waarmee hun echtgenote thuis kon blijven... Al bij al waren er voor de jaren 1960 slechts weinig stemmen die vraagtekens durfden plaatsen bij de stelling dat vrouwen thuis hoorden in hun gezin.

MOEDERDAG

Ook Moederdag, in de woorden van historica Virginie De Luca “het fabriekje van verdienstelijke moeders”¹⁰⁰, was onderdeel van de initiatieven die vrouwen moesten aanmoedigen tot dat moederschap. Het feest heeft zijn wortels in de Verenigde Staten (*Mother's day* werd er in 1914 een officiële feestdag) en bereikte het Europese continent tijdens het interbellum. In België verankerde de traditie zich duurzaam vanaf 1927. Drie mannelijke politici, twee liberalen en een socialist, namen daarvoor het initiatief: Emile Jacqmain uit Brussel en Alphonse Parent en Paul Pastur uit 's Gravenbrakel – deze laatste was overigens een fervent pleitbezorger van verplicht huishoudonderwijs voor vrouwen.¹⁰¹ Het uitdrukkelijke

doel van het feest was om het moederschap op te hemelen en zo een samenleving te stabiliseren die ten prooi leek aan sociale wanorde. In de woorden van Parent en Pastur: “Het gevoel dat de mensheid het meest tot eer trekt, dat zelfs de meest onbehouwen hersenen verheft (...) is de Moederliefde. De lof zingen van de moederliefde is een bij uitstek opvoedkundige daad en heel bevorderlijk voor de moraal. Het is een manier om tot sociaal herstel te komen.”¹⁰²

Aangezien dit doel perfect aansloot bij de gezinscultuur van het interbellum werd het feest enthousiast onthaald. Met steun van gemeenten maar ook van het NWK, het Rode Kruis en organisaties voor de vorming van arbeiders... kreeg het een plaats in scholen, raadgevingen voor zuigelingen, crèches en vrouwenorganisaties. Het ging gepaard met toneeltjes, toespraken, lessen of kleine tentoonstellingen over het moederschap, er werden geschenkjes uitgedeeld. Soms werden de straten versierd of trok er een stoet uit, elders was het eenvoudigweg een feest in intieme gezinskring. Ook de media gebruikten het jaarlijkse feest om de figuur van de moeder aan de haard in het zonnetje te zetten. Vanaf de jaren 1950 vergrootten reclameboodschappen de zichtbaarheid. Met oproepen om moeders een geschenk te geven (huishoudapparaat, schoonheidsproduct...) kreeg Moederdag een plaats in de consumptiemaatschappij die volop in ontwikkeling was. Dat aspect bleef behouden tot vandaag. Het feest hielp ook het beeld verspreiden van gelukkige en mooie moeders, die blij en trots hun losbestemming als huisvrouwen en opvoedsters omarmden en daarbij koket bleven en bekommerd om de harmonie in het gezin en binnen het koppel. De feestelijke traditie behoudt ook vandaag haar succes. In de media zijn verwijzingen naar de roeping van vrouwen tot het moederschap zo goed als verdwenen, maar de reclame die bij Moederdag hoort draagt nog steeds bij tot een stereotiep beeld van vrouwenrollen. Recent opperden enkele stemmen dat het feest geen plaats heeft op school. Omdat sommige kinderen verdriet hadden bij het maken van de geschenkjes (omdat hun moeder overleden was, er een breuk was in het gezin...) en omdat gezinnen steeds meer divers zijn, besloot een Brusselse school in mei 2017 om het feest te schrappen en het aan de gezinnen te laten om Moederdag naar goeddunken in de privésfeer te vieren. De hevige polemiek die daarop losbarstte, maakte zichtbaar dat Moederdag erg gevoelig ligt en een heel traditionele viering is van de rol van moeder.¹⁰³

¹⁰² Parent, A., Pastur, P. (1927), “La fête des mères 29 mai 1927”, *Bulletin de la Commission provinciale des loisirs de l'ouvrier*, 17, jan-apr., p. 358. Geciteerd in Duelz (2005), p. 36.

¹⁰³ “Faut-il supprimer la fête des mères ? (Ripostes)” <www.lalibre.be>; “Pas de cadeau pour la fête des mères : ‘une décision ridicule’ (c’est vous qui le dites)” <www.lesoir.be>; “School schaft Moederdag af ‘omwille van diversiteit in families en culturen’” <www.demorgen.be>; “School die Moederdag afschafte, komt in politiek stormpje terecht” <www.hln.be> [raadpleging : 12/5/2017].

¹⁰⁰ De Luca, V. (2005).

¹⁰¹ Duelz, A. (2005).

Niet toevallig vond Vaderdag pas later ingang. Vanaf de jaren 1950 verankerde het feest zich langzaam in de tradities. Daarbij speelden vooral commerciële motieven, Vaderdag ging nooit gepaard met de collectieve begeestering die Moederdag te beurt viel. De rol van vader was vager ingevuld dan die van moeder, en Vaderdag werd vooral privé en in het gezin gevierd.

DE ROL VAN MEDIA EN RECLAME

Vanzelfsprekend droegen ook de media en reclame bij aan de beeldvorming rond gender en ouderschap. Vrouwenbladen hielpen “vrouwen in belangrijke mate om het heersende vrouwebeeld te verinwendigen. De vrouwenpers is dus nooit onpartijdig. Zo gaat achter de schijnbaar onbetekenende – overigens al te vaak verwaarloosde – mode- en huishoudelijke bladen één van de krachtigste aansporingen tot maatschappelijke aanpassing schuil die de burgerlijke samenleving ooit uitte”.¹⁰⁴ We beschreven eerder al hoe adviezen over huishouden en moederschap de vrouwenbladen en de vrouwenrubrieken van dagbladen vanaf de 19de eeuw overspoelden. De pagina's over huishouden, gezin of ontspanning richtten zich toen vooral op opgeleide en welgestelde vrouwen. In de 20ste eeuw ontstond er een massapers voor een meer gevarieerd publiek. Zeker tot de jaren 1960 droeg die pers, in zijn geheel genomen, bij tot de waardering van de modelfiguren van de mooie, toegewijde en bedachtzame moeder en van de huisvrouw. De kracht waarmee de boodschappen over het gezin werden verspreid, hing sterk af van de aard en filosofie van het tijdschrift. De katholieke vrouwenbladen stonden in het algemeen voor een duidelijke verdeling van de gezinstaken en verdedigden het (heel) grote gezin: “Lofzangen op het moederschap, maandelijkse vieringen van geboorten: we zien een ware vloedgolf foto's van moeders en peuters”.¹⁰⁵ Aangezien deze vrouwenbladen zo veel mogelijk lezeressen wilden behagen, stonden ze geleidelijk aan open voor minder traditionele modellen: naast advies over huishouden en opvoeding, en tal van tips over elegantie en schoonheid, verschenen artikelen over werkende of geëmancipeerde vrouwen. Het tijdschrift *Femmes d'aujourd'hui*, dat was opgericht in 1933 en bol stond van goede raad voor moeders en huisvrouwen, nam bijvoorbeeld ook de verdediging op van buitenhuiswerkende vrouwen. In 1934, toen in België volop het debat woedde over het beperken van vrouwenarbeid, had de feministe Carmen Ennesch een rubriek over beroepskeuze in dat tijdschrift, waarin te lezen viel dat “echte vrouwelijkheid niet enkel te vinden is bij het gasstel en de strijkplank”.¹⁰⁶

“Ik doe al m'n poetswerk met de glimlach”, reclameadvertentie in het tijdschrift *Femina pratique*, 1953.

Vanaf het interbellum verspreidden ook radio en film, die een immens succes kenden, adviezen aan moeders. Toen in de jaren 1950 de televisie geleidelijk haar intrede deed in de huishoudens, hielp ook dat medium de klassieke rolverdeling verspreiden. Van 1954 tot 1966 zond de Belgische Radio en Televisie het programma *Vrouwenspiegel/Penelope* uit. Het richtte zich tot vrouwen met traditionele thema's als huishouden, de opvoeding van kinderen, schoonheid en

¹⁰⁴ Flour, E. ... [et al.] (1994), p. 1.

¹⁰⁵ *Idem*, p. V.

¹⁰⁶ *Idem*, p. 195.

consumptie, en droeg zo ten overvloede het voorkeursmodel van echtgenote, moeder en huishoudster uit.¹⁰⁷ Naast die accenten met hun duidelijk normatieve karakter, had het programma evenwel ook aandacht voor het werk van vrouwen buitenshuis (dat geen enkele bedreiging mocht vormen voor het gezinsleven) of voor portretten van vrouwen die een opmerkelijk en bijzonder parcours hadden afgelegd. Al verschenen deze figuren als uitzonderingen die impliciet de regel bevestigden, ze openden wel degelijk het gesprek over minder klassieke rollen, een tendens die nog sterker werd in de jaren 1960. Tot slot voerde de reclame mannen en vrouwen meestal op in heel stereotiepe rollen. Tot de dag van vandaag worden vrouwen er opgevoerd in hun traditionele rol van vrouw des huizes.

Ook de literatuur droeg bij aan het verspreiden van genderstereotypen. Het beeld van vaders dat encyclopedieën, woordenboeken en romans verspreidden, straalde merendeels kracht en autoriteit uit, terwijl vrouwen gevoelig en teder waren en hun belangrijkste plaats dicht bij hun kinderen was. Aan het eind van de 19de eeuw schilderden heel wat romans (en beelden) het celibaat of het werk van vrouwen buitenshuis af als ware rampen voor het gezinsleven. Conservatieve katholieke schrijvers huldigden nog in het interbellum een hiërarchisch geordende samenleving met centraal het gezin. De ene nam zijn pen ter hand om “de volkomenheid van het moederschap en de zelfopoffering”¹⁰⁸ te bezingen, de ander om zijn verontwaardiging te uiten over een verwoestend individualistisch feminisme.

Er waren zoveel manieren om het model ingang te doen vinden dat we hier onmogelijk een volledig overzicht kunnen geven. Misschien verdient de dienstplicht nog een vermelding, aangezien die voor mannen een belangrijke leerschool was voor viriliteit. Niet alleen vormde legerdienst mannen fysiek en mentaal tot vaderlandslievende lieden die in staat waren om geweld te gebruiken, hij bracht jonge mannen nog andere codes van mannelijkheid bij, met daarin ook ruimte voor vaderschap. Zeker tot 1960 gold: “Het gezinsmodel dat de kazerne verspreidde was onbetwistbaar dat van de burgerij, dat mannen en vrouwen in afgescheiden sferen onderbracht. (...) Een man diende zich als gezinshoofd zowel werkzaam te tonen als voorkomend en beschermend ten opzichte van zijn echtgenote, wiens enige bestemming het moederschap leek te zijn”. Ook het leger was voorstander van meer geboorten: “Kinderen krijgen werd

beschreven als een plicht van mannen ten opzichte van het gezin, de natie en het ‘ras’”.¹⁰⁹

Vanzelfsprekend beïnvloedde dit terugkerende discours de gezinscultuur. Het riep ook schuldgevoelens op bij wie zich niet conformeerde aan het model. Toch mogen we niet vergeten dat de norm de geesten slechts ten dele beïnvloedde. De meeste mannen en vrouwen konden niet beantwoorden aan het ideaalbeeld, dat ook niet aansloot bij hoe ze wilden leven. Parallel aan de beknellende en repetitieve campagnes uit dit hoofdstuk, ontstonden dus andere modellen, die vraagtekens plaatsten bij het ideaalbeeld van het gezin.

¹⁰⁷ Flamez, E. (2011).
¹⁰⁸ Vanderpelen, C. (1998), p. 58.

¹⁰⁹ Benvindo, B. (2009), p. 173.

<< "Vooral niet ongehuwd blijven...", postkaart, begin 20ste eeuw.

Hoofdstuk 3

Gezinnen in veelvoud

"Ik ben 18 jaar. Sinds de 13de. Wat een ellende! Wat haat ik die 18. Ik ben nu een huwbaar meisje. Brrrrrr! Indien ik m'n ouders niet zo vertrouwde, zou ik zelfmoord plegen! Want het huwelijk lijkt me een verschrikking."

Dagboek van Catherine Pozzi (1882-1934)¹¹⁰

Alle aanmoedigingen ten spijt was het al in de 19de eeuw duidelijk dat het zo geprezen gezinsmodel haaks stond op de grote diversiteit in gewenste en reële levensstijlen van vrouwen en mannen. In werkelijkheid conformeerde lang niet iedereen zich aan de norm en bestonden er ook andere gezinsvormen. Vrouwen waren niet altijd opgezet met hun opvoedkundige en huishoudelijke taken en voor sommigen bracht het moederschap grote moeilijkheden en zelfs sociale uitsluiting met zich mee. Ook mannen vervulden niet steeds hun echtelijke en vaderlijke plichten. Toen al werd gewezen op de paradox dat mannen heer en meester moesten zijn over een huisgezin waarvan ze terzelfdertijd afstand

¹¹⁰ Geciteerd in: Rogers, R., Thébaud, F. (2010), p. 46.

moesten nemen, ten voordele van hun beroepsactiviteit en de publieke sfeer. Volgens Kristen Childers beantwoordden weinig mannen aan de gestelde verwachtingen inzake vaderschap en mannelijkheid, verwachtingen die overigens vaag en zelfs tegenstrijdig waren. Ze beschrijft hoe opeenvolgende regimes in de 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw veel inkt lieten vloeien over de hoge verwachtingen die ze koesterden van ‘goede vaders’ en de kracht van mannen. Ze werden evenwel geconfronteerd met mannen die niet beantwoordden aan het ideaal waarop hun project van een sterke natie rustte.¹¹¹ Terri Sabatos onderlijnt dat de rol die de *pater familias* kreeg toebedeeld niet haalbaar was in het dagelijkse leven met al zijn beperkingen (economisch, sociaal, politiek, op het vlak van gender...). Volgens haar waren vaders niet in staat om te beantwoorden aan het ideaal van hegemonische mannelijkheid¹¹², een ideaal dat veel druk zette op mannen en volgens sommigen een crisis van mannelijkheid uitlokte. Zoals ook Pierre Bourdieu opmerkte: “Het mannelijke voorrecht is ook een valstrik (...) die elke man de plicht oplegt om in alle omstandigheden zijn mannelijkheid te bevestigen. (...) Alles wijst erop dat het onhaalbare ideaal van mannelijkheid een grote kwetsbaarheid met zich meebrengt”.¹¹³

Al evenmin waren vrouwen in het echte leven zwakke en redeloze wezens, gelukkig getrouwd met een beschermende metgezel. Moeders werden opgehemeld maar hadden geen rechten, terwijl ‘slechte’ vaders almachtig bleven. Het geluk dat de moeder thuis vond, een belangrijk argument om vrouwen ertoe te brengen zich tot hun huiselijke taken te beperken, werd ook meer en meer in vraag gesteld. Het was dus niet meer dan logisch dat het model, dat zoveel beperkingen oplegde en niet werkte, uiteindelijk in vraag werd gesteld.

GEZINNEN BUITEN DE NORM

Volgens het gangbare gezinsmodel moesten mannen en vrouwen met elkaar trouwen en (veel) kinderen krijgen, waarna hun rollen uiteenvielen in die van mannelijke kostwinner en vrouwelijke huismoeder en opvoedster. In de 19de eeuw waren volwassen vrouwen die (nog) niet ‘onder bescherming van een echtgenoot’ leefden evenwel nog steeds in de meerderheid.¹¹⁴ Eliane Gubin beschrijft hoe “integendeel de gehuwde staat bij beide seksen lichtjes in de

minderheid is”.¹¹⁵ In de vrouwelijke bevolking ouder dan 15 jaar schommelde het aandeel gehuwde vrouwen rond de 46% (met sterke regionale verschillen). Dat betekent dat de meerderheid van de vrouwen in die leeftijdsgroep ofwel alleenstaand was (ongeveer 33%), ofwel gescheiden of weduwe. Het hoge cijfer alleenstaanden laat zich op meerdere manieren verklaren: laattijdige huwelijken (de status ‘alleenstaand’ in de statistieken was dus vaak tijdelijk, uiteindelijk huwde 80% van de vrouwen), het demografische onevenwicht in het voordeel van vrouwen (waardoor niet alle vrouwen ‘een man konden vinden’), maar ook het feit dat gehuwde vrouwen uitgesloten waren van een aantal beroepen (bijv. dienstpersoneel of onderwijs) en dat intreden in een religieuze gemeenschap een reële optie was. Niet trouwen kon zelfs gewoon een levenskeuze zijn, ook al was dat niet vanzelfsprekend in een samenleving die huwelijk en moederschap buitensporig waardeerde. Een artikel dat in 1864 verscheen in *Le Courrier de Bruxelles* beschreef met ironie welke voordelen het had om te ontsnappen aan een echtgenoot: “we hebben niet het voorrecht om van ‘s morgens tot ‘s avonds ten dienste te staan van een meer of minder veeleisende en knorrig echtgenoot die voortdurend onze zorgende aandacht vraagt, die u beschouwt als zijn ding en zijn dienstmeisje, voor wie u de was moet sorteren, kleren borstelen en soms schoenen poetsen”¹¹⁶...

Het aantal koppels met kinderen dat ongehuwd samenleefde is moeilijk te berekenen, maar ze waren een zichtbare realiteit, vooral in volkse middens in stedelijke en industriële centra, maar ook in landelijke gebieden. Het samenwonen kon een huwelijk voorafgaan, maar dat was niet steeds het geval. Ook nieuw samengestelde gezinnen, met kinderen van verschillende vaders of moeders onder één dak, kwamen vrij vaak voor. Niet alleen bleven niet alle koppels samen, in een samenleving met een hoog sterftecijfer (met name moedersterfte) was het in alle sociale milieus gebruikelijk dat weduwnaars en weduwes hertrouwden. Verder leefden niet alle gehuwde koppels noodzakelijkerwijze samen: net als vandaag hielden omstandigheden hen soms gescheiden (onenigheid, migratie, seizoensarbeid, oorlog...).

Tijdens de eerste twee derden van de 20ste eeuw was er weinig evolutie merkbaar in deze situatie, behalve dat het aandeel huwelijken toenam onder invloed van het geboortebestand. Vanaf 1900 vormden gehuwde vrouwen een kleine meerderheid en dat cijfer steeg nog een beetje tot de jaren 1960. In de nasleep van de Eerste Wereldoorlog waren er ook meer weduwes en gescheiden vrouwen

111 Childers, K. S. (2003), p. 3.

112 Sabatos, T. (2007), p. 75.

113 Bourdieu, P. (1998), *La domination masculine*, Paris, Seuil, p. 75-76. Geciteerd in Courtine, J.-J. in Corbin, A. ... [et al.] (red.) (2011), p. 11.

114 Voor de evolutie van het huwelijkscijfer doorheen de 19de en 20ste eeuw, zie: Boulanger, P.-M. ... [et al.] (1997), p. 7-8.

115 Gubin, E. (2007b), p. 148.

116 “Vieille fille – pourquoi ?” (1864), *Le Courrier de Bruxelles*, 31 jan.

(die laatsten waren in de 19de eeuw nog een heel marginaal fenomeen). Van het interbellum tot de jaren 1960 werd er op jongere leeftijd getrouwd en nam het aandeel 'definitieve' alleenstaanden verder af (minder dan 10% van de mannen en vrouwen in 1947). Ongeacht het precieze cijfer was het huwelijk in de 19de en de 20ste eeuw nooit de enige optie. Er zijn tal van voorbeelden van vrouwen die op eigen benen stonden en in hun levensonderhoud voorzagen. Merken we nog op dat alleenstaande vrouwen, weduws en gescheiden vrouwen ontsnapten aan de onderwerping aan een man die het Burgerlijk Wetboek voorschreef, al deelden ze wel in andere discriminaties die vrouwen raakten, met name op het vlak van werk en politieke rechten.

De positie van alleenstaande vaders is een ander interessant punt, dat evenwel nog nauwelijks in kaart is gebracht. Niet alle kinderen genoten van moederlijke zorgzaamheid, vooral omdat de moedersterfte tot de jaren 1950 hoog bleef. En al konden alleenstaande vaders ongetwijfeld rekenen op hulp van de familie, soms droegen ze, minstens tijdelijk of gedeeltelijk, de zorg voor de kinderen en het huishouden alleen en bevonden ze zich daarmee dus op 'vrouwelijk' terrein. Vreemd genoeg zijn er erg weinig allusies te vinden op dit soort situaties, wat suggereert dat het om een aanvaardbare vorm van roldoorbreking ging. Dat vergroot nog de nieuwsgierigheid naar hoe deze vaders werden bekeken, naar hun ervaringen en de solidariteit die hen ten deel viel. Ongehuwde moeders riepen veel meer weerstand op en waren wel veelvuldiger het onderwerp van debat.

Postkaart die de vooroordelen over alleenstaanden bevestigde – nochtans een veel voorkomende leefvorm, ca. 1919.

ONGEHUWD MOEDERSCHAP, EEN BESCHAMEND GEGEVEN

Aangezien het huwelijk het referentiekader vormde, werden 'onwettige', 'onechte' of 'natuurlijke' kinderen (wiens ouders niet getrouwd waren) en hun moeders tot ver in de 20ste eeuw gestigmatiseerd en met minachting bekeken.¹¹⁷ Nochtans ging het niet om zeldzame gevallen: het aandeel 'onwettige' geboorten schommelde rond de 7% in de 19de eeuw, kende een daling tijdens het interbellum en bereikte zijn laagste punt in de jaren 1950, waarna zich vanaf de jaren 1960 een licht stijgende lijn aftekende. Onwettige kinderen waren geboren uit een 'onzedige' relatie en hadden niet dezelfde rechten als 'wettige' kinderen. Hoe zwaar de schande was, hing af van het sociale milieu. Zoals gezegd was het in volkse middens geen zeldzaamheid dat koppels kinderen kregen buiten het huwelijk en

"Arm kind! Arme, arme moeder!" De verlaten moeder volgens het tijdschrift Cahiers féministes, 1904.

dat deze kinderen goed werden aanvaard en door beide ouders grootgebracht. In andere milieus werden ongehuwde moeders echter gemeden: ze hadden zich te schande gemaakt en moesten boeten voor hun zonden. Er klonk voortdurend kritiek op ongehuwde moeders die in de steek waren gelaten door de biologische vader, kritiek die ook moeders te beurt viel die gescheiden of weduwe waren. Het moederschap was dus niet altijd gelukkig, het kon een bron van schande zijn en een reden om vrouwen uit te sluiten. Moeders en kinderen belandden dan in een

¹¹⁷ Marissal, C. (2014); Gubin, E. (2002).

erg kwetsbare situatie met een verhoogd risico op armoede, wat kon leiden tot kindermoord of zelfdoding.

Van hun kant waren mannen zo goed als vrijgesteld van verantwoordelijkheid voor hun vaderschap buiten de norm. De heersende seksuele moraal had een dubbel gezicht: erg tolerant ten overstaan van mannen en onverbiddelijk voor vrouwen. Het Burgerlijk Wetboek van 1804 legde de afstamming vast uit hoofde van het huwelijk. Aangezien onderzoek naar het vaderschap verboden was, had de biologische vader geen enkele wettelijke verplichting ten opzichte van zijn buitenechtelijke kinderen. Hij liep kortom geen enkel risico. Een kind op de wereld zetten bracht voor een man of een vrouw dus heel andere plichten mee. Aan biologisch vaderschap waren geen verplichtingen verbonden, terwijl moeders steeds voor hun kind moesten zorgen – tenzij ze overgingen tot abortus of het kind te vondeling legden. Eind 19de eeuw kwam er evenwel wat beweging in deze heel ongelijke kijk op het ouderschap. Natalistische belangen, nieuwe visies op de rechten van het kind en feministische verzuchtingen vonden elkaar in de redenering dat elk kind kostbaar was, ook een onwettig kind. De ongehuwde moeder werd meer en meer gezien als een slachtoffer: een onfatsoenlijke vrouw, dat zeker, maar ook een moeder die hulp behoefde ter wille van het kind. Steeds talrijker waren de stemmen die pleitten voor beschermende maatregelen en voor het schrappen van het verbod op onderzoek naar het vaderschap. Feministe Marie Parent schreef in 1905: “Als onze jonge dandy’s zullen weten dat ze het risico lopen om familievaarders te worden wanneer ze meisjes verleiden, conform het natuurrecht in plaats van het Burgerlijk Wetboek, als ze dus weten dat ze verantwoordelijk zijn voor hun daden en dat zij de gevolgen ervan dragen, dan zullen ze hun zin in pleziertjes wel temperen”.¹¹⁸ Deze eisen riepen veel controverse op, maar bereikten hun doel. In 1908 werd het verbod op het onderzoek naar het vaderschap ten dele opgeheven, al beperkten tal van restricties de impact van deze wet. Indien de procedure (die steunde op veronderstellingen) positief werd afgerond, moest de vader bijdragen aan het grootbrengen van zijn ‘natuurlijke’ kind. In het belang van de gezinsvrede gold de wet evenwel enkel voor... ongehuwde mannen. Gehuwde vaders bleven buiten schot.

De oproepen om onwettige kinderen en hun moeders te beschermen wonnen aan kracht tijdens het interbellum en kregen steun van organisaties voor kindbescherming als het NWK. Dat financierde enkele moederhuizen waar ongehuwde moeders konden verblijven en medische en sociale ondersteuning kregen. In 1920 schaarde dokter Louis Delattre zich achter deze nieuwe maatregelen:

“Zullen al die kinderen bij je huwelijkscadeaus horen? Papa! Papa!”: het onderzoek naar het vaderschap in het belachelijke getrokken, postkaart, begin 20ste eeuw.

“De samenleving wil voortaan met alle mogelijke middelen de ongehuwde moeder bescherming verlenen, want zij kan een goede moeder zijn, zelfs al is ze een gevallen vrouw”.¹¹⁹ Internationale instellingen als de pas opgerichte Volkenbond vonden dat ook de staat beschermend diende op te treden. De notie van schuld bleef evenwel sterk aanwezig en uit getuigenissen blijkt hoe moeilijk ongehuwde moeders het tot ver in de 20ste eeuw (en zelfs tot vandaag) konden hebben, met veel verhalen van mishandeling en verstoting door hun familie. Nog na de Tweede Wereldoorlog zijn er getuigenissen over *charivaris*, georganiseerd tumult waarmee dorpsgemeenschappen hun afkeuring uitdrukten. Uit de laattijdige gelijkstelling van ‘natuurlijke’ en ‘wettige’ kinderen in het Belgische recht blijkt dat die afkeuring lang geïnstitutionaliseerd was. De wet van 10 februari 1958 verleende alvast wettige en gewettigde kinderen dezelfde rechten; het legitimeren van kinderen uit een overspelige relatie bleef onderworpen aan specifieke beperkingen. In 1979 veroordeelde het Europees Hof voor de Mensenrechten België voor discriminaties tussen kinderen, maar pas in 1987 verdween het onderscheid tussen wettige en onwettige kinderen uit het Burgerlijk Wetboek. Sindsdien genieten kinderen gelijke rechten, ongeacht de burgerlijke staat van hun ouders.

¹¹⁹ Delattre, L. (Dr) (1920), “Les maternités secrètes”, *Revue de l'ONE*, 2, nov. 1920, p. 244. Het artikel verscheen ook in *Le Soir* van 14/11/1920.

¹¹⁸ La Ligue, 1902, p. 135. Geciteerd in Gubin, E. (2002), p. 104.

VRUCHTBAARHEID BEHEERSEN

De kwestie ongehuwd moederschap wierp vanzelfsprekend ook het netelige vraagstuk van ongewenste zwangerschappen op en de dramatische gevolgen voor in de steek gelaten moeders, die in de marge van de samenleving belandden. Gewenst ouderschap was evenwel een veel breder probleem, dat alle koppels aanbelangde. Aan het begin van de 20ste eeuw droeg het beheersen van de vruchtbaarheid in belangrijke mate bij aan het huwelijksgeluk.¹²⁰ De aansporingen om veel kinderen te krijgen en de bijgaande overdreven lof voor grote gezinnen stonden duidelijk haaks op het feit dat koppels hun kindereenaantal probeerden te beperken. Ze deden dat allereerst door middel van onthouding en coïtus interruptus, kosteloze methodes die binnen ieders bereik lagen. Condooms werden soms gebruikt, maar bleven duur en dus voorbehouden aan wie welgesteld was. En... er was abortus. Terwijl in de 19de eeuw gezinnen gemiddeld 4 à 5 kinderen telden en een gezin met meer dan tien kinderen geen uitzondering vormde, was vanaf 1870 een langzame daling van het geboortecijfer merkbaar. Die liet zich eerst in de meer gegoede milieus voelen, bij de geschoolde en stedelijke bevolking, daarna ook bij de werkende klasse en op het platteland. Seksualiteit bleef evenwel een taboeonderwerp en seksuele opvoeding was zeldzaam en erg informeel.

Eind 19de eeuw weerklonken stemmen (waaronder die van socialistisch militante Emilie Claeys) die voor koppels het recht opeisten om hun vruchtbaarheid te beheersen. Er kwamen organisaties tot stand die deze eis uitdroegen, pleitten voor seksuele opvoeding en koppels informeerden over voorbehoedsmiddelen. Tijdens het interbellum voegden zich daarbij enkele bekende namen uit de vrijzinnigheid, de eugenistische beweging, de vrijmetselarij en het socialisme. Zij ondersteunden ook de oprichting van de eerste centra voor gezinsraadpleging. In België botste het recht van koppels om hun vruchtbaarheid te controleren op fel verzet, terwijl in de Angelsaksische en Scandinavische landen het protestantisme weinig hindernissen opwierp. Beleidsmakers bleven er lange tijd van overtuigd dat een bevolkingstoename religieuze, patriottische en economische voordelen inhield. Er was veel bijval, zelfs in feministische kringen, voor de wet van 1923 die het natalistische geboortebelief ondersteunde door alle informatieverspreiding over contraceptie strafbaar te maken. De maatregel werd aangevuld met voordelen voor grote gezinnen, maar had geen enkel effect: tijdens het interbellum zette de daling van het geboortecijfer zich verder door en geleidelijk werden gezinnen met

Naast natalistische boodschappen, waren er ook veel ironische afbeeldingen van kroostrijke gezinnen, postkaarten, interbellum.

één of twee kinderen talrijker. De *babyboom* van na de Tweede Wereldoorlog tot de jaren 1960 was slechts een intermezzo. Tijdens de jaren 1970 daalde het aantal geboortes opnieuw en vandaag hoort het Belgische geboortecijfer bij de laagste ter wereld.

De redenen voor deze daling zijn niet goed gekend. Sommigen zien de oorzaak in een grotere aandacht voor kinderen: de ambities inzake hun opleiding stegen, de scholingsgraad nam toe en de bijdrage van kinderen aan het gezinsinkomen daalde. De opkomst van het 'prinsenkind' beïnvloedde de houding van ouders, die voortaan meer investeerden in de kwaliteit van de opleiding dan in het aantal kinderen. De pleidooien voor grote gezinnen botsten verder ook op evidente materiële uitdagingen. Denyse Baillargeon stelde vast dat in het Canada van het interbellum "mannen zowel als vrouwen beducht waren voor een snelle opeenvolging van talrijke kinderen. De herhaalde zwangerschappen en bevallingen waren erg belastend voor de vrouwen; hun kracht en gezondheid werden aangetast terwijl ze steeds meer werk moesten verzetten. Voor de mannen betekende gezinsuitbreiding dat hun economische verantwoordelijkheid

¹²⁰ Jacques, C. (2008; 2013); Coenen, M.-T. (2002); Piette, V., Gubin, E. (2002).

groter werd”.¹²¹ Wie ‘kweekte als konijnen’ kon volgens meerdere getuigenissen het mikpunt worden van soms venijnige spot. Ook een enquête bij katholieke vrouwen in Nederland maakt zichtbaar dat geboortebeperking in de jaren 1950 en 1960 gemeengoed was, ondanks de nog sterke sociale druk ten voordele van grote gezinnen.¹²² De vrouwen in kwestie kwamen uit voor hun keuze en gaven als verklaring materiële en financiële beperkingen en gezondheidsredenen, maar ook de wens om slechts een klein gezin te hebben. Opnieuw wordt duidelijk dat het model niet samenviel met de realiteit en zelfs lijnrecht inging tegen andere gezinsculturen.

Het was wachten tot de jaren 1960 vooraleer nieuwe voorbehoedsmiddelen (de pil) ingang vonden en beleidsmakers in overweging namen om de Belgische wetgeving aan te passen aan de duidelijke wil van koppels om het aantal kinderen te beperken. Een groeiend aantal organisaties zette zich hiervoor in en er werden meerdere centra voor gezinsplanning opgericht. Steeds meer stemmen, ook in katholieke kringen, waren verontwaardigd dat er zo ouderwets streng werd gedaan over seksualiteit. Vanaf 1964 zette de introductie van de contraceptiepil het compleet voorbijgestreefde natalistische beleid verder onder druk. Voortaan konden vrouwen efficiënt en zelfstandig hun vruchtbaarheid beheersen. Internationale instellingen steunden die evolutie: de internationale mensenrechtenconferentie die in 1968 plaatsvond in Teheran sprak zich uit voor het recht op seksuele opvoeding en het recht van koppels om hun vruchtbaarheid te beheersen. België erkende

het recht op geboortecontrole uiteindelijk tijdens de jaren 1970, toen de abortuskwestie zich scherp liet voelen en felle controverse opwekte: de wet van 19 juli 1973 hief het verbod op informatie over en reclame voor contraceptiva op. Daarmee brak een periode aan van vrije seksualiteitsbeleving, losgekoppeld van de voortplanting.

Al van de pil gehoord? Postkaart, jaren 1970.

‘SLECHTE’ VADERS

De diversiteit in levenswijzen en individuele verlangens was ook zichtbaar in de houding van vaders, die eveneens sterk kon afwijken van de verwachte norm.¹²³ Wettelijk gezien waren vaders dan wel almachtig, maar in realiteit boetten ze tijdens de 19de eeuw aan prestige en invloed in. De industriële revolutie bracht een radicale omwenteling teweeg waarbij traditionele vormen van werk (landbouw en ambachten, vaak in familieverband) het aflegden tegen loonarbeid in de industrie. Ook dat beïnvloedde de organisatie van het gezin. Loonarbeid leidde vaders (en moeders) weg van hun woonst, voortaan speelden het gezins- en beroepsleven zich op verschillende plaatsen af. “De vader vertrekt naar het werk, een werk dat hem meer en meer opsorpt en weghoudt van huiselijke besommeringen. Hij wordt onzichtbaar, letterlijk maar ook figuurlijk: zijn werk is niet meer zichtbaar, men kent er het resultaat niet van”.¹²⁴ Door die veranderingen, gekoppeld aan de geleidelijke veralgemening van een schoolopleiding, namen kinderen minder vaak het beroep over van hun ouders, waardoor de vader zijn rol verloor in het overdragen van beroepskennis. Deze veranderingen troffen evenwel niet alle sociale milieus in dezelfde mate of op hetzelfde moment. Bij de plattelandsbevolking, de burgerij en de aristocratie bleven de gezinsverhoudingen relatief stabiel en behield de vader langer zijn dominante positie. Voor de ‘proletarische’ vader was de transformatie veel ingrijpender. Aangezien hij afweek van de voorgeschreven vaderrol bevond hij zich net als de echtgenote en de moeder in het middelpunt van felle kritiek.

We zagen reeds hoe de leidende klasse bij het losbarsten van de sociale kwestie in de 19de eeuw steeds openlijker vrouwen aansprak als behoeders van een moreel hoogstaand en stabiel gezinsleven, dat werd gezien als de hoeksteen van de maatschappij. Deze focus op vrouwen ging gepaard met een toenemend wantrouwen ten opzichte van ouders uit volkse en arbeidersmilieus. Deze families stonden immers ver van het geïdealiseerde gezinsmodel, hetzij omdat ze niet de nodige materiële middelen hadden, hetzij omdat ze er zich eenvoudigweg niet aan wilden of konden conformeren. We vermeldde al dat ongehuwd samenleven en laattijdige huwelijken frequent voorkwamen, maar niet alleen daarin schoten gezinnen tekort. Terwijl het model voorschreef dat de vader-kostwinner in zijn eentje voorzag in de levensbehoeften van de zijnen, was vrouwen- en kinderarbeid een zichtbare realiteit. Om te overleven zette een gezin al zijn leden aan het werk,

¹²³ Zie onder meer: Masuy-Stroobant, G., Humblet, P. (red.) (2004); Delumeau, J., Roche, D. (red.) (1990); Knibiehler, Y. (1987).

¹²⁴ Knibiehler, Y. (1987), p. 174.

¹²¹ Baillargeon, D. (1991), p. 113.

¹²² Hülsken, M. (2010).

“Waarom is vader werkloos?”: detail van een propaganda-affiche van de Belgische Werkliedenpartij, 1935.

mannen, vrouwen en ook (soms erg jonge) kinderen. Dat was zowel een noodzaak als een gewoonte: wanneer een vrouw toonde dat ze hard kon werken, was dat een kwaliteit en een groot pluspunt. Vanzelfsprekend maakten ook de lamentabele leef- en werkomstandigheden (uitputtende lange dagen, heel lage lonen, geen toegang tot levensnoodzakelijke producten, gebrekkige hygiëne, ondermaatse medische zorg, krotwoningen...) dat een vredige en nette gezinscocon een onbereikbare droom bleef. De werkgelegenheids crisissen die de 19de en 20ste eeuw tekenden, maakten

regelmatig grote groepen mannen werkloos, waardoor ze hun rol als kostwinner moeilijk of onmogelijk konden vervullen. Volgens Yvonne Knibiehler werd “de proletarische vader vaak vernederd. Hij verloor zijn greep op zijn huisgezin omdat hij bijna steeds te weinig verdiende om zijn gezinsgenoten te voeden. Zijn vrouw en kinderen werkten, maar niet onder zijn toezicht: hij had niet langer de middelen om hun erkentelijkheid, hun gehoorzaamheid, hun liefde te winnen. In romans figureerden mannen die in de ogen van hun kinderen vernederd werden door afstompend werk, dronkenschap, werkloosheid”.¹²⁵ De opkomst van het machinisme en taylorisme verzwakte in de loop van de 20ste eeuw het prestige van arbeiders nog verder.

Los van socio-economische problemen was het onbetwistbaar een realiteit dat sommige vaders hun kinderen verwaarloosden of mishandelden en zo aan hun plichten verzaakten. Er stonden dus twee vaderfiguren tegenover elkaar: de ‘modelvader’, sober, werkzaam, spaarzaam, verantwoordelijk en liefdevol, en zijn tegenbeeld, de ‘slechte’ vader, onverschillig, lui, verkwistend, alcoholverslaafd, twistziek of brutaal, die zijn tijd doorbracht op café en nauwelijks (of niet) zorgde voor de zijnen.¹²⁶ Deze ‘falende’ vader werd eind 19de eeuw het voorwerp van aanhoudende, harde kritiek. Ter wille van het welzijn van het gezin en vooral dat van de kinderen moest hij in goede banen worden geleid. Deze taak, het

moreel verheffen van ‘slechte’ vaders, was allereerst weggelegd voor vrouwen. De campagnes voor huishoudelijke opleiding streefden ernaar om van elke vrouw een perfecte huismoeder te maken die haar man zou weghouden van het cabaret door een comfortabele en aantrekkelijke thuis te creëren. Initiatieven voor volksopvoeding namen een hoge vlucht. Patronale, arbeiders- en religieuze organisaties wilden de mannelijke volksmassa’s met die lessen bewust maken van het belang van orde, voorzienigheid en het gezinsleven. Tot slot was het omwille van de bescherming van de kinderen ook nodig om de vaderlijke macht in te perken.

DE VADERLIJKE MACHT ONDER DRUK

Eind 19de eeuw eiste een toenemend aantal filantropen, artsen en juristen overheidsmaatregelen ten gunste van kinderen¹²⁷: toegang tot onderwijs, reglementering van de werkomstandigheden en beschermende maatregelen tegen ouderlijk geweld of verwaarlozing. Door het grote wantrouwen dat toen bestond ten opzichte van staatsinmenging in sociale en gezinskwesties, was er over die eisen verre van eensgezindheid en waren ze lange tijd tot mislukken gedoemd. De beweging voor kinderbescherming organiseerde zich evenwel steeds beter en gebruikte de sociale onlusten eind 19de eeuw om te wijzen op de gevaren die ‘moreel verwaarloosde’ kinderen bedreigden (misdadig gedrag, landloperij en prostitutie) en om kinderbescherming als een dringende kwestie op de parlementaire agenda te zetten. Keer op keer herhaalden ze dat het onmogelijk was op te treden tegen ‘slechte’ vaders die hun ouderlijke plichten niet vervulden... aangezien zij volgens de wet alle macht hadden. In het licht van de vastgestelde ‘tekortkomingen’ van vaders vonden ze het niet langer mogelijk om de vaderlijke macht te beschouwen als een waarborg voor het welzijn en de stabiliteit van het gezin. Eind 19de eeuw was er een machtsstrijd gaande tussen enerzijds de conservatieve liberale en katholieke elites, overtuigde verdedigers van de vrijheid van het gezinshoofd, en anderzijds de voorstanders van staatstussenkomst om kinderen te beschermen en paal en perk te stellen aan de macht van vaders die in hun opdracht faalden door armoede, onverschilligheid, afwezigheid of gebrek aan gezag.¹²⁸

Uiteindelijk leidde dit tot vier grote veranderingen. In het zog van de eerste sociale wetten die na de onlusten van 1886 werden uitgevaardigd, verbood

¹²⁷ Zie onder meer: Masuy-Stroobant, G., Humblet, P. (red.) (2004); Nandrin, J.-P. (2016); Marissal, C. (2014).

¹²⁸ Delumeau, J., Roche, D. (1990), p. 322.

¹²⁵ Knibiehler, Y. (1987), p. 169.

¹²⁶ Broughton, T. L., Rogers, H. (red.) (2007), p. 10; Van Osselaer, T. (2009), p. 349-350.

“De kinderen van de dronkaard en van de sobere vader, volgens het Album des écoles ménagères, 1899.

de wet van 13 december 1889 op de kinder- (en vrouwen-)arbeid om kinderen jonger dan 12 tewerk te stellen. Voor oudere kinderen die werkten in mijnen, steengroeven, de industrie en gevaarlijke werkplaatsen beperkte ze de duur van de werkdag (allerlei uitzonderingen verminderden de impact). De reeds vermelde wet van 6 april 1908 op het onderzoek naar het vaderschap liet in een weliswaar beperkt aantal gevallen toe om een afstammingslijn vast te stellen en om ongehuwde vaders te verplichten de moeder alimentatiegeld te geven. Een andere belangrijke vooruitgang kwam er met de wet van 15 mei 1912 betreffende de kindbescherming. Die schrapte het vaderlijke recht om (fysiek) te straffen, erkende dat er ‘slechte vaders’ bestonden en gaf in bewezen gevallen de rechtbank de mogelijkheid om de voogdij van de staat (vertegenwoordigd door de jeugdrechter) in de plaats te stellen van het falende vaderlijke gezag. Enkele katholieke parlementsleden uitten tijdens de debatten hun vrees dat zo’n fundamentele invraagstelling van de vaderlijke macht het einde van het gezin zou betekenen, maar uiteindelijk haalde het hogere belang van het kind het. Op basis van dat argument kon de overheid voortaan tussenkomen ten gunste van jongeren die het slachtoffer waren van een ernstig gebrek aan ouderlijke zorg en

opvoeding. De wet was er allereerst gekomen met het oog op arme en marginale gezinnen, maar sloeg wel degelijk een belangrijke bres in de vaderlijke macht. Tot slot beperkte ook de wet van 19 mei 1914, die de leerplicht en gratis onderwijs invoerde voor kinderen tot 14 jaar, de vrijheid van het gezinshoofd inzake de opvoeding van zijn kinderen. België sloot hiermee aan bij een internationale tendens: verschillende landen namen in deze periode gelijkaardige wetten aan, vanuit eenzelfde motivering. Jean Delumeau en Daniel Roche stellen: “Een onwankelbaar gewaand principe liep op zijn einde: de macht van de vader over zijn kind was niet langer onaantastbaar; ze was uitdrukkelijk onderworpen aan criteria inzake veiligheid en openbaar belang, en stond onder toezicht van de gemeenschap”.¹²⁹

Doorheen de 20ste eeuw boekte de betwisting van het vaderlijke gezag verdere terreinwinst, telkens op initiatief van de beweging voor kindbescherming. Er was ook steun van feministische en vrouwenorganisaties, die moeders ouderlijke rechten wilden geven. Alle vaders kwamen nu in het vizier, ongeacht hun sociale achtergrond. De socialistische artsen Ensich en Masay betoogden in 1914: “om een kind te beschermen moet vaak gestreden worden tegen een eeuwenoude macht die nog niet aan het wankelen is gebracht, ondanks de klappen die eraan zijn toegebracht: het gezag van het gezinshoofd. (...) De vaderlijke macht was lange tijd een onaantastbaar dogma. Ze weerstaat de aanvallen die tegen haar worden opgezet. (...) Zolang de vader soeverein over zijn gezin heerst, is elke echt doelmatige tussenkomst onmogelijk”.¹³⁰ In 1919 legde ook algemeen secretaris van het NWK Henri Velge een herziening van het Burgerlijk Wetboek op tafel, naast een hele lijst voorstellen ten gunste van kindbescherming. Hij stelde dat “iedereen ermee instemt de titel van het hoofdstuk over de vaderlijke macht te wijzigen in: ‘over het gezag van vader en moeder’, een beschrijving die beter aansluit bij de ideeën van ons moderne recht en die de herinnering uitwist aan de romeinse ‘*patris potestas*’¹³¹, die louter het belang van de familievader diende”.¹³²

Deze standpunten illustreren twee belangrijke evoluties. Enerzijds tonen ze de groeiende invloed van kinderspecialisten op de opvoeding. Hun invloed droeg in sterke mate bij tot het onzichtbaar maken en zelfs stigmatiseren van vaders, een

¹²⁹ *Idem*, p. 168.

¹³⁰ Ensich, N. (arts, hoofd van de dienst hygiëne van de gemeente Schaarbeek), Masay, F. (arts, docent aan de faculteit Geneeskunde van de Université Libre de Bruxelles) (1914), *Les droits de l'enfant dans l'organisation de la médecine préventive*, Brussel, p. 161-163.

¹³¹ Vertaling: vaderlijke macht.

¹³² Velge, H. (1919), *La protection de l'enfance en Belgique son passé, son avenir*, Brussel, derde deel, p. 33.

Wanneer vader zich moeit, loopt alles mis, postkaart, begin 20ste eeuw.

evolutie die ook in Frankrijk merkbaar was: “verwijten, aanmoedigingen en instructies aan huisvaders die verdacht werden van slechte wil, onbekwaamheid en laksheid stonden centraal in de argumentatie van gezinsspecialisten. Maar er was ook sprake van een heel sterke daling van de achting voor vaders, die hun positie van vader zelfs verloren aan diezelfde specialisten met hun moraliserende en psychologiserende discours”.¹³³ Historici van het vaderschap die de nieuwe tijd betitelen als “het gouden tijdperk van de vader”, aarzelen niet om te stellen dat “de 19de eeuw getuige was van de dood van de vader”.¹³⁴

Anderzijds vochten kinderbeschermers en feministen in de loop van de 20ste eeuw steeds openlijker aan dat moeders geen wettelijke rechten hadden inzake de opvoeding van hun kinderen, terwijl

hen wel een belangrijke rol werd toebedeeld in de gezinssfeer. Volgens Yvonne Knibiehler “geloofden ze haar en wilden ze vertrouwen op haar bekwaamheid om haar huisgezin op een hoger niveau te tillen, niet op die van de vader. Ze rekenden op haar om haar echtgenoot en zonen in het gareel te houden”.¹³⁵ De moeder was voortaan dus een essentiële figuur in de opvoeding, maar paradoxaal genoeg hadden getrouwde vrouwen geen ouderlijke rechten, aangezien ze onder voogdij van hun man stonden. Feministe Louise Van Duuren schreef in 1931: “Het Wetboek, dat de echtgenote onder voogdij plaatst, kent het uitoefenen van de ouderlijke macht enkel aan de echtgenoot toe. Ook als hij losbandig, lui, dom, een dronkaard of een bruuw is, komt het alleen hem toe om te beslissen over het heden en de toekomst van zijn zonen en dochters. Ongeacht haar liefde en haar moed kan de moeder, die geen rechten heeft, niets doen om haar kleintjes te beschermen tegen een onwaardige en onbekwame vader”.¹³⁶

Het ophemelen van de moederrol leidde dus ook tot een herziening van de vaderlijke macht.¹³⁷ Daarmee wonnen moeders evenwel nog geen zelfstandigheid, want ook zij moesten gehoorzamen aan de nieuwe instructies van kinderspecialisten. De gezagsverhoudingen verschoven dus: voortaan moesten vrouwen luisteren naar artsen, pedagogen of psychologen, eerder dan naar de vaders. Dat blijkt ook uit de toespraak die dokter Van Cauwenberghe hield tijdens een bijeenkomst van artsen die betrokken waren bij goede werken voor kinderen: “Het is ons duidelijk dat het voor het kind ideaal is om gevoed en opgevoed te worden door zijn moeder, onder de verlichte leiding van de arts. (...) Daartoe is het nodig dat wij de kinderverzorging door en door kennen, heel goed vertrouwd zijn met het onderzoek van kinderen en vervolgens, vanuit een diepe overtuiging, al onze kennis, ons observatievermogen en onze overredingskracht inzetten om bij de bevolking het idee ingang te doen vinden dat een kind een teer plantje is dat moet groeien onder het waakzame en vaderlijke toezicht van de arts”.¹³⁸ Let op het gebruik van het woord ‘vaderlijk’ als verwijzing naar... de arts. De kinderspecialisten namen een steeds belangrijker plaats in in het gezin. Het staat vast dat ze bijdroegen tot het reduceren van de rol van vaders en het in vraag stellen van de vaderlijke macht... en daar hun voordeel mee deden.

Over die vaderlijke macht was het laatste woord evenwel nog niet gezegd. De aanhangers ervan waren immers talrijk en politiek in de meerderheid. Het was daarom nog meerdere decennia wachten op het afschaffen van de vaderlijke macht. Dat gebeurde in de jaren 1970, toen het gezinsmodel diepgaand in vraag werd gesteld en er een snelle gelijkschakeling plaatsvond van de rechten van mannen en vrouwen. De wet van 1 juli 1974 herzag het Burgerlijk Wetboek en voerde het begrip ouderlijke macht in voor gehuwde koppels (waarmee *de facto* een einde kwam aan de vaderlijke macht). Voortaan achtte de wet beide ouders in gelijke mate verantwoordelijk en bekwaam voor al wat verband hield met de opvoeding en het beheer van de bezittingen van hun minderjarige kinderen. In het geval van een echtscheiding werd het gezag evenwel toevertrouwd aan de ouder die het hoederecht over het kind kreeg, en dat was meestal... de moeder. Ongehuwde koppels werden door de wet van 31 maart 1987 op gelijke voet geplaatst met gehuwde. Tot slot bekrachtigde de wet van 13 april 1995 het evenwicht tussen vader en moeder helemaal door het principe van de gezamenlijke uitoefening van het ouderlijke gezag in te voeren, ook in geval van scheiding.

¹³³ Delumeau, J., Roche, D. (1990), p. 383.

¹³⁴ Delumeau, J., Roche, D. (1990), p. 55; 71.

¹³⁵ Knibiehler, Y. (1987), p. 169.

¹³⁶ AVG. Archief GBPO, 777. Van Duuren, L., “La mère”, handgeschreven aantekeningen voor een artikel voor *Le Soir*, 12/5/1931.

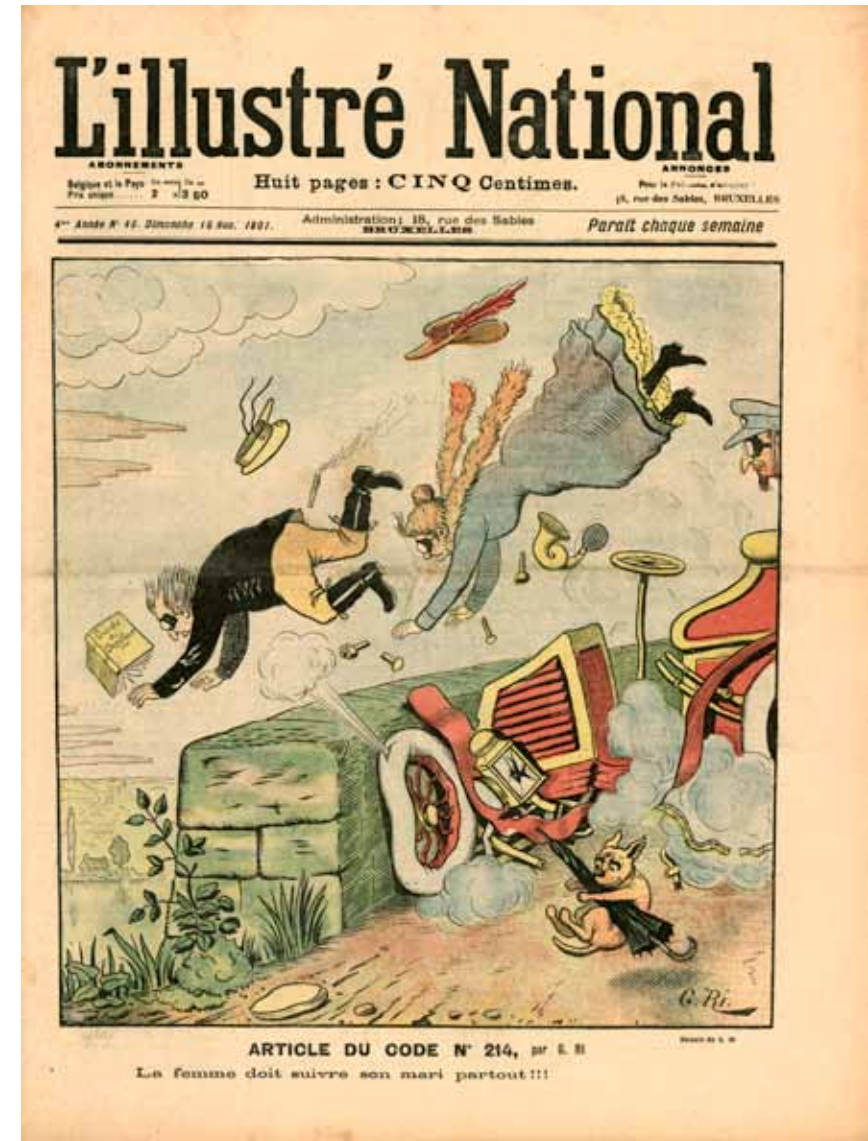
¹³⁷ Marissal, C. (2014).

¹³⁸ *Revue de l'ONE*, 1, okt. 1919, p. 23.

VERZET TEGEN DE ECHTELIJKE HIËRARCHIE

De hiërarchische rolverdeling binnen het koppel leidde ook tot paradoxale situaties die de facto in tegenspraak waren met de klassieke rolverdeling. Dat herinnerde er opnieuw aan dat het model niet samenviel met de realiteit. De capaciteiten waarvan vrouwen blijk gaven, logenstrafden het idee van mannelijke kracht en vrouwelijke zwakheid en gevoeligheid waarop het hiërarchische onderscheid in het Burgerlijk Wetboek steunde. Wettelijk hadden vrouwen weliswaar geen macht, maar het bestaan van sluiptwegen toont aan dat hun zogezegde 'natuurlijke' minderwaardigheid niet strookte met de realiteit. Historica Anne-Marie Sohn stelde vast dat in het Frankrijk van de 19de eeuw het vaderlijke gezag een dekmantel was waarachter "moeders net als mannen gezag uitoefenden, toezicht hielden en strafden". Ze voegt daaraan toe dat "tijdgenoten niet in staat waren om de invloed van de ene te onderscheiden van die van de andere en het meestal hadden over ouders en gezin".¹³⁹ Michelle Perrot sluit zich daarbij aan: "De macht zetelde niet alleen in het centrum, bij de staat; er bestond een heel systeem van micro-machten, van connecties, van tussenpersonen" en ze vervolgt "met name in Frankrijk was in de 19de eeuw het idee wijdverspreid dat vrouwen de 'echte' macht hadden".¹⁴⁰ De vrouwelijke invloed oefende zich uit in de beslotenheid van de huiselijke sfeer, wat de elites overigens impliciet erkenden wanneer ze vrouwen probeerden bij te staan met vormingscampagnes rond huishouden en moederschap. Ook de specifieke stigmatisering van echtgenoten en vaders uit de werkende klasse, droeg ertoe bij dat het beeld van 'de mannen' als een homogene en superieure groep werd aangetast. Eliane Gubin belicht de "zwakke rol die de arbeider in zijn gezin kreeg toebedeeld: inconsequent, het speeltje van z'n moeder en vervolgens van zijn echtgenote. Had hij een slechte vrouw, dan was hij verloren". En ze beschrijft verder: "Die indruk steekt schril af tegen de juridische, politieke realiteit die de vaderlijke en echtelijke almacht bevestigde en de vrouw in een ondergeschikte positie hield".¹⁴¹

Er zat een grote tegenstrijdigheid in het ophemelen van de echtgenote en moeder omwille van kwaliteiten die terzelfdertijd de reden waren voor haar wettelijke minderwaardigheid en ondergeschikte positie. De katholieke schrijfster Jeanne Cappe, een gloedvolle verdedigster van het model van de moeder aan de haard, belichtte deze paradox onbedoeld toen ze in 1928 een oproep aan mannen richtte om hun houding ten aanzien van vrouwen bij te stellen: "Natuurlijk is het voor

Spot met het Burgerlijk Wetboek: "De vrouw moet haar echtgenoot overal volgen", L'illustré national, 10 november 1901.

¹³⁹ Sohn, A.-M. (2009), p. 352.

¹⁴⁰ Perrot, M., "Pouvoir des hommes, puissance des femmes ? L'exemple du 19e siècle", in Courtois, L. ... [et al.] (red.) (1992), p. 131; 132.

¹⁴¹ Gubin, E. (2007b), p. 175.

een vrouw een eer en een vreugde om helemaal de zijne te zijn. Maar als zij niet mag vergeten dat ze zijn liefhebbende slavin is, dan mag hij ook niet vergeten dat hij de meest respectvolle van haar dienaars is. Licht haar erkenning door hem niet allereerst in haar vrouw zijn en vervolgens in haar rol als echtgenote en haar soevereiniteit als moeder?¹⁴² Deze bedenkingen werpen vooral het onoplosbare probleem op van een 'slavin' die slechts door middel van haar 'vrouw zijn' en haar 'soevereiniteit als moeder' respect kan oproepen... Hoe moest dat dan, een echtgenoot aansporen om de 'dienaar' te zijn van zijn 'slavin'? Het kwam erop neer dat het eerbetoon aan echtgenotes en moeders beperkt bleef tot woorden. Het vertaalde zich niet in een verandering in hun positie in de maatschappij (ze hadden geen rechten) of binnen het koppel, wat voor diepe frustraties zorgde bij vrouwen. Die vaststelling spreekt ook uit een artikel uit een tijdschrift voor kinderbescherming uit 1924: "Deze laatste [de man] vindt het weliswaar helemaal vanzelfsprekend dat bij zijn thuiskomt de tafel gedekt is, het huis gepoetst en zijn kleren in orde, maar jammer genoeg heeft hij al te vaak geen enkel opbeurend of vriendelijk woord als erkenning voor het werk van zijn echtgenote. Bij het minste probleem gaat hij weg, dreigt hij ermee zijn loon niet meer af te geven, moppert hij of maakt een scène. Zijn vrouw voelt die minachting, lijdt eronder, komt in opstand als een slecht betaalde arbeider. En aangezien de man opschept over zijn loon, geld boven alles plaatst en het voor zich houdt voor drank, sigaretten of om te verspelen als hij daar zin in heeft, zal zij het zelfde doen: ze zal geld verdienen, verzaken aan haar echte plicht en zich verlagen door een leven te leiden dat niet bij haar natuur past".¹⁴³

De kritiek was dus tweërlei. Zoals het vorige citaat aantoont, kreeg de echtgenoot het verwijt de rol van zijn vrouw in het huishouden en het gezin te misprijzen – en met die houding z'n kinderen te beïnvloeden – wat voor vrouwen een bron van grote frustratie zou zijn. Er was zelfs angst voelbaar dat deze situatie vrouwen in de verleiding zou brengen om de weg van de emancipatie in te slaan. Maar de kritiek kon ook verder gaan: sommigen verweten mannen dat ze geen enkele rol opnamen in de opvoeding en het huishouden, een kritiek die uiteindelijk zou leiden tot een nieuwe invulling van de rolverdeling tussen de seksen. Kritische opmerkingen in die zin waren al te horen in enkele feministische milieus aan het begin van de 20ste eeuw en wonnen aan kracht tijdens het interbellum.¹⁴⁴ In 1931 oordeelde socialistisch feministe Isabelle Blume zelfs dat de onverschilligheid

van mannen ten opzichte van huishoudelijk werk een echt probleem van 'huwelijksdemocratie' was en een bron van conflicten, want "de afwezigheid van gelijkheid en van een verdeling van de taken in het gezin leidt tot ruzies en onmin in het koppel".¹⁴⁵ Zelfs kringen die het feminisme voor het overige vijandig gezind waren, maakten die bedenkingen. Organisaties voor katholieke arbeidsters, die er voortdurend naar streefden om vrouwen te overtuigen van hun roeping als moeder en huishoudster, konden niet om de slechte ervaringen van hun leden heen. Ze pasten hun discours dus aan de realiteit aan en spoorden echtgenoten aan om een andere houding aan te nemen, soms zelfs om de huiselijke bekommernissen te delen. Deze evolutie is met name zichtbaar in het tijdschrift van de LOFC, *La Ligue des femmes*. Tijdens de jaren 1920 verspreidde dat het beeld van de glimlachende en gehoorzame echtgenote die wanneer haar man van het werk kwam voor een warme thuis zorgde. Eind jaren 1930 legde het mannen evenwel ook uit hoe ze hun echtgenote konden helpen in het huishouden. Er was een lange en harde strijd nodig om mannen ervan te overtuigen dat het verdelen van de huishoudelijke taken een legitieme vraag was, en die strijd is ook vandaag nog niet gestreden.

Echtelijke problemen bleven niet altijd beperkt tot een 'simpel' gebrek aan waardering of tot een onevenwicht in de taakverdeling. Ze konden ook veel ernstiger vormen aannemen, zoals psychisch of fysiek geweld. Fabrice Virgili stelt vast dat aan het begin van de 20ste eeuw "het nieuwe model van mannelijkheid dat geleidelijk opgang maakte, uitging van een beheerste en beredeneerde omgang met geweld"¹⁴⁶, maar onderlijnt ook dat echtelijk geweld een realiteit was. Een realiteit die in gematigde vorm aanvaardbaar was en zelfs werd goedgepraat als een manier waarop het gezinshoofd de orde in en de reputatie van zijn gezin kon bewaren. De ondergeschikte positie van vrouwen en hun wettelijke plicht om hun man gehoorzaam en trouw te zijn rechtvaardigden dus echtelijk geweld. Voor huisvrouwen die niet weg konden bij hun man omdat ze financieel afhankelijk van hem waren, was geweld een onoplosbaar en bijzonder pijnlijk probleem. Het was wachten op de geleidelijke gelijkschakeling van de rechten van mannen en vrouwen vooraleer dit mannelijke 'tuchtigingsrecht' zijn legitimering verloor. Een krachtige veroordeling kwam er pas in de jaren 1970, dank zij het feminisme van de tweede golf dat ook aan de basis lag van de eerste vluchthuizen voor mishandelde vrouwen. Ook vandaag nog is intrafamiliaal geweld een moeilijk

¹⁴² Cappe, J.-L. (1928), "Servir", *Revue de l'ONE*, 7, apr., p. 335.

¹⁴³ Kaiser, M. (1924), "Résultat d'une enquête faite auprès des fillettes au début d'un séjour à Dongelberg", *Revue de l'ONE*, juni, p. 564-565.

¹⁴⁴ Jacques, C. (2008; 2013); Marissal, C. (2014).

¹⁴⁵ Geciteerd in: Jacques, C. (2007), p. 373.

¹⁴⁶ Virgili, F., "Virilités inquiètes, virilités violentes" in Corbin, A. ... [et al.] (red.) (2011), p. 73.

aan te pakken probleem, omdat het zich afspeelt binnen de vier muren van het huis. Het is waarschijnlijk dat het geweld nog vaker voorkwam en nog moeilijker te bestrijden was in een samenleving die de mannelijke dominantie voorstond.

Een gewelddadige vader in de brochure *Dangers de l'ivrognerie*, Brussel, ca. begin 20ste eeuw.

MOEDERGELUK, EEN UITDAGING

De spanningen tussen echtgenoten riepen ook de vraag op of vrouwen wel gelukkig waren met hun lotsbestemming die bestond uit het opnemen van het gros van de huishoudelijke en opvoedkundige taken.¹⁴⁷ Tijdens het interbellum was dit een gevoelige vraag, want uit verschillende getuigenissen van vrouwen bleek dat het moederschap niet alleen vreugde maar ook pijn meebracht, zeker voor vrouwen uit de werkende klasse. Ze klaagden over hun zware levensomstandigheden (die ook mannen troffen) en over de overbelasting door

het huishouden. Aangezien ze geen beroep konden doen op huishoudelijke hulp (dat lag alleen binnen het bereik van meer welgestelde vrouwen) moesten ze in hun eentje zien te beantwoorden aan de immer hogere normen inzake hygiëne, comfort en kindzorg, die de werkbelasting in het gezin steeds groter maakten.

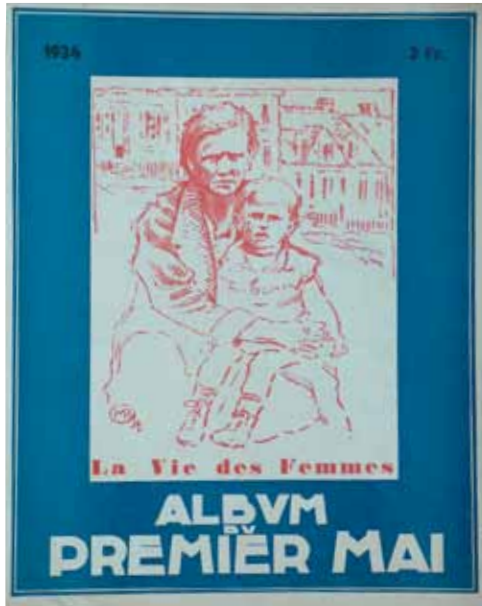
De overbelasting door huishoudelijk werk en de mistevredenheid van vrouwen bleek duidelijk uit de grote ledenbevragingen die LOFC en KAV tijdens de jaren 1930 opzetten.¹⁴⁸ Een enquête uit 1932 bij 850 vrouwen uit Vlaanderen en Wallonië leverde uiteenlopende resultaten op: weliswaar zei 71% van de respondenten dat hun kinderen hen gelukkig maakten, maar 13% zei alleen geluk te ervaren bij hun jongste kinderen en 10% kende dat gevoel helemaal niet. De grote meerderheid van de vrouwen klaagde over de zware huishoudelijke en opvoedkundige taken. In 1932 maakten de LOFC gebruik van een 'mamawedstrijd' om 558 Waalse moeders te bevragen over hun opvattingen omtrent huiselijk geluk. De meerderheid van deze vrouwen, van wie de helft meer dan twee kinderen had, was al bij al tevreden. Ze getuigden evenwel ook over de moeilijkheden van alle dag: vooral gezondheidsproblemen bij kinderen en andere gezinsleden waren een grote bron van zorg en verarming. De LOFC concludeerden: "Arbeidersvrouwen geven de indruk weinig gelukkig te zijn". Inzake de samenwerking tussen de ouders verduidelijkten ze nog dat "slechts 25 [vrouwen] op de 558 lovend zijn over hun echtgenoot – anderen daarentegen klagen omdat hij drinkt of opvliegend is. (...) Over het algemeen spreken de vrouwen evenwel niet over hun echtgenoot – zou dat zijn omdat hij op geen enkele manier met de opvoeding van zijn kinderen bezig is?"¹⁴⁹

In 1935 namen bijna 4.000 vrouwen deel aan een enquête van de katholieke vrouwengilden over het thema *Verkiest u een man of een vrouw te zijn?* Gezien de sturende verwoording van de vragen ("Hebben gehuwde vrouwen een mooie missie?", "Kunnen alleenstaande vrouwen een leven leiden dat de moeite waard is?") is het niet verwonderlijk dat de meerderheid van de vrouwen verklaarde gelukkig te zijn als vrouw en moeder. De initiatiefnemers besloten dat vrouwen uit de arbeidersklasse, al leefden ze vaak in erg moeilijke omstandigheden, "zich niet tegen hun natuur verzetten, maar tegen de levensomstandigheden die te zwaar op hen wogen en hen verhinderden om simpelweg vrouw te zijn, zoals ze wensten". Ze wezen er ook op dat vrouwen leden onder het gebrek aan mannelijke waardering: "Alle antwoorden op onze vragenlijsten bevestigen het: als een gehuwde vrouw zegt dat ze het lot van de man verkiest boven het hare, dan is dat omdat ze net

¹⁴⁸ Kadoc. Archief KAV. Nr. 2.3.7.

¹⁴⁹ Kadoc. Archief KAV. Nr. 2.3.7/2. "Rapport sommaire sur le Concours des mamans", 1932.

¹⁴⁷ Marissal, C. (2014).

La vie des femmes (het leven van de vrouwen), brochure van de socialistische vrouwen, 1934.

in het beste van zichzelf werd afgewezen of misprezen, of omdat de man te zware lasten op haar heeft laten wegen. (...) Wat wij wensen, is dus voor alle vrouwen het recht om te leven volgens hun natuur, om hen zo te laten genieten van waarachtig levensgeluk”.¹⁵⁰

Er kunnen natuurlijk vraagtekens geplaatst worden bij de representativiteit van deze bevragingen, maar het loutere feit van hun bestaan getuigt van een nieuwe interesse in de ervaringen van vrouwen en meer in het bijzonder van moeders. De bevragingen legden materiële moeilijkheden bloot, maar ook het leed dat voortspoot uit de

machtsongelijkheid in het huwelijk. Deze evolutie spreekt ook uit het *Charte de la femme* dat kardinaal Van Roey uitgaf in 1935 en waarin hij naast een traditionele kijk op de vrouwelijke plichten ook deze nieuwe bekommernissen over de positie van vrouwen liet doorschemeren: “Wij willen een generatie nieuwe vrouwen, die weten wie ze zijn, die fier zijn op hun missie en in staat om die te vervullen en te verdedigen. Wij willen meer achting voor het moederschap en voor de roeping tot dat moederschap, meer samenwerking tussen de echtgenoten in de opvoeding, meer waardering voor huishoudelijk werk (...). We willen een wetgeving die de vrouw recht geeft op persoonlijke vrijheid en haar geen beperkingen oplegt die ingaan tegen haar waardigheid en haar missie”.¹⁵¹ Het is opmerkelijk dat dit charter een herziening van het Burgerlijk Wetboek suggereerde, aangezien het uitging van een Kerk die verder uitgesproken vijandig stond tegenover het feminisme. Ook uit andere milieus zijn er getuigenissen bewaard over de moeilijkheden die moeders ondervonden. Met name de werken voor kinderwelzijn werden geconfronteerd met

afgematte vrouwen. Paule Bonhomme, sociaal assistente bij het NWK, beschreef in 1927: “Echtgenote of moeder, aan haar voorbeeld, aan haar liefde voor de kinderen, aan haar zelfverloochening is het te danken dat het gezin overeind blijft, tot de dag waarop haar krachten het begeven en ze om hulp roept. We betuigen hier aan al deze flinke huismoeders opnieuw onze diepe bewondering en ons eerbetoon”.¹⁵²

De overbelasting van vrouwen woog ook op de echtelijke harmonie. Er zijn getuigenissen over vrouwen die zo gebukt gingen onder de opvoedkundige taken dat ze geen aandacht meer hadden voor hun echtgenoot. Een artikel dat in 1927 verscheen in het *Revue de l'ONE* herinnerde vrouwen eraan dat ze weliswaar toegewijde moeders dienden te zijn, maar daarbij hun rol van goede echtgenotes niet mochten vergeten. Het verwees daarbij naar de zware last die de nieuwe opvoedkundige normen op het huwelijksleven legden: “Haar echtgenoot? Ze verwaarloost of vergeet hem al te gemakkelijk nu de baby haar tiranniseert. (...) In plaats van de lieve en glimlachende metgezellin van voorheen, is er nu slechts een vrouw die altijd moe is, altijd klaagt, haar kapsel niet verzorgt en enkel kan praten over de weging, poedermelk en thermometers”.¹⁵³ Ook het rolpatroon lag onder vuur, want de typische vaderrol maakte van het gezinshoofd een soort boeman, die daardoor de affectie van zijn kinderen moest missen. Het *Revue de l'ONE* suggereerde in een artikel uit 1928 dat een nieuwe visie op vaderschap zich opdroeg: “Wanneer de baby huult, niet wil slapen of zijn pap niet lust, wordt vader er snel bijgehaald, als een boeman. In zijn kleine hoofdje heeft de baby al meer slimmigheid dan vaak gedacht. Hij weet maar al te goed dat zijn moeder alleen in uiterste nood tot het argument ‘tucht’ overgaat. Voortaan krijgt die tucht de trekken van zijn vader en ziet het kind er een te vrezen ultimatum in. De gevolgen zijn door en door nefast, zowel voor de ouders als voor het kind”.¹⁵⁴

Toen al vroegen sommigen in het belang van het kind een meer evenwichtige verdeling van de ouderrollen. Hun verzuchtingen kondigden de ‘nieuwe’ vader van de jaren 1970 aan. In 1938 schreef een socialistisch tijdschrift: “Het beroep van papa-zijn is even mooi en nobel als dat van mama-zijn. Zou de toekomstige papa niet net als de toekomstige mama moeten worden ingewijd in babyverzorging? Wie zou dat vernederend of verlagend kunnen vinden voor mannen? Waarom zouden kinderen, die hun bestaan te danken hebben aan een koppel, niet door de twee leden van dat koppel verzorgd kunnen worden? Een papa die van zijn kindje houdt zal het helemaal niet belachelijk vinden om een badje en de fles te geven

¹⁵⁰ Kadoc. Archief KAV. Nr. 2.3.8. Congrès National des LOFC (juli 1935). Premier rapport : Nous voulons pour chaque femme un vrai bonheur de femme (getypte aantekeningen).

¹⁵¹ Kadoc. Archief KAV. Nr. 2.2.6.1.

¹⁵² Bonhomme, P. (1927), “L’assistance sociale et l’ONE”, *Revue de l’ONE*, 9, juni, p. 572.

¹⁵³ Tuya, R. (1927), “Être épouse et mère, c’est un même devoir”, *Revue de l’ONE*, dec., p. 125-127.

¹⁵⁴ “L’incompétence paternelle” (1928), *Revue de l’ONE*, 2, nov., p. 84.

wanneer mama er niet is of bezig is met iets anders. Het moet ermee gedaan zijn dat vader, zoals vroeger, ver staat van zijn kinderen, hen slechts zelden opmerkt, zo goed als niets over hun leven weet en geen idee heeft hoe hen te verzorgen. Het moet ermee gedaan zijn dat hij er alleen is om geld binnen te brengen, straf te geven en oorvegen uit te delen. We willen, integendeel, dat hij zijn kinderen knuffelt en graag dicht bij hen vertoeft, dat hij rechtvaardig is tegenover hen en streng als dat nodig is, maar dat er intimiteit tussen hen bestaat, zodat hij hun beste vriend wordt, hen begrijpt en raad kan geven”.¹⁵⁵ Overigens pleitten ook feministen al voor seksegelijkheid met het oog op meer evenwicht in het gezin. In 1936 schreef Jacques Debu-Bridel bijvoorbeeld in *La travailleuse traquée* over de “aloude verwarring tussen moederschap als een natuurlijke functie (zoals vaderschap) en een morele plicht (zoals vaderschap), en het huishoudelijke werk dat een sociale activiteit is en niet méér bij de ene dan bij de andere sekse hoort”.¹⁵⁶ Voorlopig waren dit evenwel slechts minderheidsposities, standpunten in de marge.

De problemen waarmee gezinnen en koppels te maken hadden en het zichtbare tekortschieten van vaders en van het huwelijk als instituut leidden tot een reflectie over de ongelijkheid in het huwelijk en de noodzaak van een wetswijziging.

NAAR GELIJKHEID IN HET HUWELIJK

De juridische onbekwaamheid van de gehuwde vrouw bleef meer dan een eeuw lang overeind. Dat had te maken met de grote consensus bij de elites over de minderwaardigheid van de vrouw, maar ook met hun overtuiging dat het absoluut nodig was dat iemand, meer bepaald de echtgenoot, aan het hoofd stond van het gezin, omdat er anders anarchie dreigde in het huishouden. Toch plaatsten al eind 19de eeuw enkele geïsoleerde stemmen vraagtekens bij deze hiërarchie. De liberale jurist François Laurent bijvoorbeeld. Hij had van het ministerie van Justitie de opdracht gekregen om het Burgerlijk Wetboek te hervormen en kwam in 1878 tot de conclusie dat “de echtelijke macht zoals Portalis die verdedigt in tegenspraak is met de zeden, gevoelens en ideeën van de moderne samenleving”.¹⁵⁷ Hij stelde voor om de ondergeschiktheid van de echtgenote aan haar man te verzachten, maar boekte geen succes. Toen de katholieken

weer aan de macht kwamen, blokkeerden deze overtuigde voorstanders van de hiërarchie tussen de seksen de voorgestelde veranderingen. Ze waren overigens lang niet de enigen die de mannelijke dominantie en de juridische neerslag daarvan verdedigden; ook de meerderheid van de liberalen en socialisten schaarde zich achter het dominante model. Zelfs feministen aarzelden lang om een frontale aanval in te zetten op het Burgerlijk Wetboek. Nog tijdens het interbellum eiste slechts een handvol van hen, resolute aanhangers van het gelijkheidsdenken, uitdrukkelijk de volledige afschaffing van de echtelijke macht vanuit het argument van seksegelijkheid. De eerste hervormingen van het Burgerlijk Wetboek waren dus erg bescheiden en hadden het welzijn van het gezin als centrale bekommernis. In 1900 kreeg de gehuwde vrouw – onder voorwaarden – de mogelijkheid om een spaarrekening te openen en een arbeidscontract te sluiten. De wet van 30 april 1932 maakte het haar mogelijk om vrij te beschikken over een deel van haar eigen goederen en zich in de rechtbank te verdedigen tegen machtsmisbruik door haar man. De wet verplichtte deze laatste ook om bij te dragen aan de kosten van het huishouden.

Onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog was het klimaat gunstiger. Er brak een periode aan waarin zowel waarde werd gehecht aan het welzijn van het gezin als aan het recht op geluk en ontplooiing van het individu.¹⁵⁸ Het werd bovendien steeds duidelijker dat vrouwen er net als mannen naar verlangden om ook buitenshuis actief te zijn en om een sociaal en professioneel leven uit te bouwen. Enkele grote internationale verdragen die in die jaren werden afgesloten, versterkten dat egalitaire project. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948) verbood elke discriminatie op grond van ras, geloof of sekse en bepaalde dat mannen en vrouwen gelijk dienden te zijn in het huwelijk. Deze tekst maakte het mogelijk om gelijkheid voortaan te verdedigen als een fundamenteel aspect van de mensenrechten en leverde nieuwe argumenten tegen het (immer aanwezige) discours over de hiërarchie tussen de seksen dat nog steeds de juridische onbekwaamheid van de gehuwde vrouw rechtvaardigde. Zowel liberale feministes – met juriste en senatrice Georgette Ciselet – als socialistische bepleitten gloedvol de gelijkheid binnen het huwelijk en lagen aan de basis van meerdere wetsvoorstellen in die zin. Katholieke vrouwenorganisaties stelden zich veel gematigder op en bleven de hiërarchie in het gezin zoals de Kerk die voorstond verdedigen. Nog in 1950 vertolkte het

¹⁵⁵ Halleman, E. (1938), “Le métier de papa”, *La Famille prévoyante*, maart, p. 17.

¹⁵⁶ Debu-Bridel, J. (1936), “Egalité devant les droits familiaux”, *La Travailleuse traquée*, nov.- dec., p. 9. Geciteerd in Jacques, C. (2008), vol. 2, p. 355.

¹⁵⁷ Laurent, F., *Principes de droit civil*, III, Bruxelles, 1878, n°83. Geciteerd in Godding, P. (1992), p. 28. Zie ook: De ruysscher, D. (2014), p. 145 en volg.

¹⁵⁸ Jacques, C. (2013).

Feministes protesteren tegen de blijvende ongelijkheden in het huwelijk tijdens een zitting van de Mechelse gemeenteraad, 1971.

LOFC-tijdschrift *Vie féminine* deze oubollige standpunten: “De complementariteit van de rollen tussen de echtgenoten bleef de toetssteen [in het tijdschrift]: meer dan ooit stelde het de man voor als het gezinshoofd, want hij was ‘meer beredeneerd’, ‘kalmer’, hij zou ‘de bedachtzame gids’ zijn terwijl de vrouw ‘de engelbewaarder van deze oase’ was”.¹⁵⁹ Na herhaalde onderhandelingen kwam het uiteindelijk in 1958 tot een herziening van het Burgerlijk Wetboek. De wet van 30 april 1958 verkondigde de gelijkheid tussen de echtgenoten (behalve voor de keuze van de woonplaats). Pas in 1976 werden de laatste ongelijkheden in het huwelijk (met name in het huwelijksgoederenrecht) weggewerkt.

Het gezinsmodel dat zo krachtig was gepromoot in de 19de en een flink deel van de 20ste eeuw en dat was verankerd in het recht, paste zich uiteindelijk aan de realiteit aan. Dat een aantal mannen en vrouwen tegen het model ingingen – omdat ze ongehuwd kinderen hadden, de huwelijksverplichtingen niet nakwamen, andere wensen hadden dan het volgen van de klassieke norm – zette aan tot nadenken en leidde tot een diepgaande bevraging, die aan de basis lag van kleine en grote hervormingen. Het welzijn van het kind en het evenwicht in het gezin werden het vaakst als motivering ingeroepen, seksegelijkheid minder. Deze heronderhandelingen van het evenwicht in het gezin kaderden ongetwijfeld in een meer globaal democratiseringsproces in de samenleving, dat vrouwen meer mogelijkheden bood om zich buiten het gezin te ontplooien.

¹⁵⁹ Verhoeven, J. (1950), “La parole est au mari. Votre mari est... un homme !”, *Vie féminine*, sept., p. 5. Geciteerd in Jacques, C. (2008), p. 422.

<< De 'hotteuses' (lastendraagsters) van Chiny, postkaart, z.d.

Hoofdstuk 4

Moeders, werk en burgerschap

"Het loon van de vrouw verarmt het gezin: geen enkel salaris weegt op tegen het kwaad dat haar afwezigheid thuis aanricht... een nefaste wanorde die enkel kan bijdragen tot de teloorgang van het gezinsleven."

Le Moniteur des employés, 1888¹⁶⁰

De gescheiden rolverdeling tussen mannen en vrouwen in het gezin was niet zonder gevolgen: enerzijds bood ze mogelijkheden – vooral voor mannen –, anderzijds beperkte ze die net en genereerde ze uitsluiting – vooral voor vrouwen. Vrouwenstudies hebben het vaak over de strikte scheiding tussen de privé- en de publieke sfeer, respectievelijk het domein van vrouwen en dat van mannen. Historici van het vaderschap stellen daarentegen dat net de gezinssfeer een belangrijk argument leverde voor de emancipatie van mannen. Mannen maakten van hun rol als echtgenoten en gezinshoofden immers een argument

¹⁶⁰ Le Moniteur des employés, 27/5/1888, p. 2. Geciteerd in Peemans, F., "L'employée de l'Etat : espace de travail et espace sociologique (fin 19e s. - années 1950)", in Courtois, L. ... [et al.] (1989), p. 81.

om politieke, sociale en beroepsrechten op te eisen die hen moesten helpen om hun gezin te verdedigen en in de behoeften ervan te voorzien. De hiërarchie in de gezinsrollen hielp dus verantwoorden waarom privileges en mogelijkheden ongelijk verdeeld waren en hielp de grote discriminaties ten opzichte van vrouwen goedpraten. Er werd lippendienst bewezen aan het moederschap, maar er was geen enkel voordeel aan verbonden. Het moederschap rechtvaardigde de ondergeschikte positie van vrouwen in het gezin, hun ongelijke toegang tot studies, maar ook de grote ongelijkheden op het werk en in het politieke leven. Opnieuw stonden de verschillende levenswijzen en individuele ambities van mannen en vrouwen op gespannen voet met het model, dat uiteindelijk barsten vertoonde.

VROUWEN UITSLUITEN VAN WERK

Het mannelijke ideaal van de ‘vader-kostwinner’ nodigde mannen heel vanzelfsprekend uit om beroepsactief te zijn. Het was zelfs een verplichting: als gezinshoofd moesten ze werken en de inkomsten die ze hun gezin verschaften, waren een bewijs van hun maatschappelijke succes en hun viriliteit. De rollen van vrouwen in het gezin en als moeder hadden een omgekeerd effect en rechtvaardigden de segregatie tussen mannen en vrouwen in het beroepsleven. Aangezien het voor een goede echtgenote en toegewijde moeder niet passend was om buitenshuis te werken, was het ‘normaal’ om vrouwen te discrimineren die dat wel deden en zo tegen het model ingingen – en zij waren met veel, zoals we zullen zien.¹⁶¹ De discriminaties waren meervoudig: ongelijke lonen, geen toegang van vrouwen tot grote delen van de arbeidsmarkt, de reglementering van vrouwenarbeid, een onderscheid tussen ‘vrouwen-’ en ‘mannenberoepen’ met meer waardering voor de mannenberoepen. Het recht op werk was dus sterk beïnvloed door gezinscodes.

Alle werkende vrouwen waren het slachtoffer van loonongelijkheid, ongeacht de sector waarin ze werkten (industrie, artisanale werkplaatsen, administratie, onderwijs...), want in de 19de eeuw werd algemeen aangenomen dat de ‘natuur’ en ‘zwakheid’ van vrouwen noodzakelijkerwijze de kwaliteit en het rendement van hun werk beïnvloedden. Aan het eind van die eeuw werd de gezinsrol een bijkomend argument om hun discriminatie te verantwoorden. Aangezien een mannenloon (in theorie) diende te volstaan voor de noden van het hele gezin, was het logisch dat de beroepsactiviteit van vrouwen – een activiteit die hun rol thuis in de weg

stond – een loon opleverde dat lager lag dan dat van mannen. Goede lonen dreigden vrouwen aan te zetten om te gaan werken, wat ten koste zou gaan van de onbaatzuchtige toewijding van moeders aan hun gezin. De schaarse gegevens laten niet toe om de loonkloof precies in kaart te brengen, maar de verschillen waren niet verwaarloosbaar. Edouard Ducpétiaux constateerde in 1843: “Het loon van de werkende vrouw is al even beperkt als de beroepen waartoe ze toegang heeft”.¹⁶² In 1944, een eeuw later, bleek uit aanbeveling 71 van de Nationale Arbeidsconferentie hoe groot de loonkloof nog was, want “de lonen van vrouwen mogen niet lager liggen dan 75% van het loon van een mannelijke dagwerker, of niet lager dan 60% voor geschoolde arbeidsters”.¹⁶³ Voor de industrie vormden de lage vrouwenlonen evenwel net een aanmoediging om massaal vrouwelijke arbeidskrachten aan te werven. Afgaand op de tewerkstelling van vrouwen hadden werkgevers zowel in de 19de als in de 20ste eeuw veel waardering voor het werk van vrouwen, ook al heette het van mindere kwaliteit te zijn.

Het spreekt voor zich dat de loondiscriminatie gevolgen had: ze vergrootte met name het armoederisico van vrouwen, zeker van vrouwen die alleen instonden voor de behoeften van hun gezin. Al in de 19de eeuw vroegen enkelingen gelijk loon voor gelijk werk, maar deze eis werd pas in de tweede helft van de 20ste eeuw met kracht verwoord. De vakbonden verdedigden in eerste instantie de belangen van mannelijke werknemers en vrouwenorganisaties waakten er vooral over dat vrouwen hun rol in het gezin konden blijven opnemen. Ook in andere opzichten was vrouwenarbeid precair. In de 19de en een flink deel van de 20ste eeuw bevatten veel arbeidscontracten bijvoorbeeld een clausule over ontslag in geval van huwelijk of moederschap. Tot 1962 was dat het geval voor vrouwelijke leerkrachten in het katholiek onderwijs, die moesten vertrekken wanneer ze trouwden. Hetzelfde gold voor de hostessen van luchtvaartmaatschappij Sabena: zij werden sowieso ontslagen wanneer ze 40 werden, maar ook bij een huwelijk of wanneer ze kinderen kregen. Pas in 1969 verklaarde de wetgever dit soort contracten illegaal (de leeftijdsgrens bleef langer gelden).

De segregatie ontzegde vrouwen ook de toegang tot tal van beroepen met als argumenten beurtelings de vrouwelijke ‘natuur’, het ‘morele gevaar’ van een gemengde omgeving en de moederrol van vrouwen die boven alles stond. In 1882 bevestigde de liberaal Jean-Louis Trassenster, rector van de Luikse universiteit, dat “veel loopbanen niet geschikt zijn voor het zwakke geslacht dat voorbestemd

¹⁶² Ducpétiaux, E. (1843), *De la condition physique et morale des jeunes ouvriers et des moyens de l'améliorer*, Brussel, vol. 1, p. 314-315. Geciteerd in Coenen, M.-T. (2008), p. 25.

¹⁶³ Jacques, C., “Ontstaan en beginjaren van de Commissie Vrouwenarbeid (1975)”, in Raad van de Gelijke Kansen (2016), p. 50.

¹⁶¹ Zie onder meer: Jacques, C. (2013); Coenen, M.-T. (2008); Gubin, E. (1998; ...); Gubin, E., Piette, V. (2004a; 2004c; 2004d); Vandebroek, H. (2002); Keymolen, D. (1977).

is voor het moederschap". Hij zag hen bijvoorbeeld niet hun intrede doen in de magistratuur, in het leger of bij de overheid.¹⁶⁴ Toen in de jaren 1880 universiteiten vrouwen toelieten en de eerste vrouwelijke afgestudeerden de arbeidsmarkt betraden, opende dat het debat over hun toegang tot de vrije beroepen die tot dan gesloten waren voor hen. In 1875 boog het Parlement zich over een eerste kwestie, de mogelijkheid om het beroep van arts uit te oefenen. Aan de basis lag de weigering van de Leuvense universiteit in 1873 om een jonge vrouw, Isala Van Diest, in te schrijven aan de faculteit Geneeskunde. Gevraagd naar haar opinie gaf de Koninklijke Academie voor Geneeskunde in 1875 een negatief advies, dat de vrouwonvriendelijke vooroordelen van de medische wereld ongenueanceerd verwoordde. Het heette dat vrouwen door hun intelligentie, hun hersenstructuur en de organisatie van hun zenuwstelsel allereerst geschikt waren voor de voortplanting: "De voortplanting, die in een mannenleven bijkomstig en van ondergeschikt belang is, neemt daarentegen in een vrouwenleven de belangrijkste plaats in. De helft op z'n minst van het bestaan van de volwassen vrouw is gevuld met deze belangrijke functie, die de menstruatie, de zwangerschap, de bevalling en het zogen omvat".¹⁶⁵ De conclusie was dat het uitoefenen van de geneeskunde totaal onverenigbaar was met de vrouwelijke 'natuur' en de organisatie van het gezin. Inmiddels had Isala Van Diest zich ingeschreven aan de universiteit van Bern (Zwitserland), waar ze in 1879 haar diploma van arts in de genees- en verloskunde behaalde. Na enkele jaren in Engeland te hebben gewerkt kwam ze terug naar België en volgde ze in Brussel een bijkomende opleiding in verloskunde en chirurgie. In 1884 verwierf ze toestemming om haar beroep uit te oefenen en werd ze de eerste vrouwelijke arts in België.

Enkele jaren later boog het Parlement zich opnieuw over de kwestie van de toegang van vrouwen tot het beroep van arts en nu was de uitkomst positief. De gezinstaken waren nog steeds een argument voor de uitsluiting van vrouwen, maar de vrouwelijke 'natuur' leverde ook argumenten op om hen toegang te verlenen: vrouwen waren immers voorbestemd tot altruïsme en de zorg voor anderen... Dankzij deze omkering van de argumenten haalden de eerste vrouwelijke afgestudeerden in de geneeskunde hun slag thuis: de wet van 10 april 1890 verleende hen toegang tot de medische beroepen. Vrouwelijke artsen bleven evenwel nog lange tijd een kleine minderheid: in het interbellum maakten ze minder dan 2% uit van de artsen en ze hadden een uitgesproken voorkeur voor

De vrouwelijke arts, postkaart, begin 20ste eeuw.

specialisaties die samengingen met de vrouwelijke 'natuur', zoals pediatrie en gynaecologie-verloskunde. Tijdens de tweede helft van de 20ste eeuw vervrouwelijkte het beroep en drongen vrouwen ook door tot specialisaties die voorheen mannelijk domein waren. In 2017 was de helft van de artsen, zowel huisartsen als specialisten, vrouw.¹⁶⁶

Bij juridische beroepen als dat van advocaat was de weerstand tegen vrouwen nog groter: een advocate moest publiekelijk het woord nemen, delicate zaken behandelen... Jean-Pierre Nandrin stelt dat "het gerechtelijke bolwerk (...) werd beschreven als een viriele omgeving waarin een vrouw haar wezen en natuur, haar zeden en eigenheid alleen maar kon verliezen".¹⁶⁷ Toen Marie Popelin haar rechtenstudies beëindigde (1888, Université Libre

de Bruxelles) en haar inschrijving vroeg bij de orde van advocaten kreeg ze dus een weigering, die werd bevestigd door het Hof van Beroep en nogmaals door het Hof van Cassatie. Nochtans bestond er geen enkele wettekst die vrouwen expliciet uitsloot van het beroep. Uit het arrest van het Hof van Beroep bleek dat het argument voor de uitsluiting opnieuw was dat vrouwen bij het moederschap en het huishouden hoorden: "Aangezien de specifieke natuur van de vrouw, haar relatief zwakke gestel, de terughoudendheid die haar sekse eigen is, de bescherming waarop ze recht heeft, haar speciale zending in de mensheid, de eisen en afhankelijkheid van het moederschap, de opvoeding die ze haar kinderen verschuldigd is, de leiding van haar huishouden en van de huiselijke haard die aan haar zorgen zijn toevertrouwd haar in een positie plaatsen die moeilijk te verzoenen is met de verplichtingen die het beroep

¹⁶⁴ Geciteerd in Gubin, E. (1993), p. 48.

¹⁶⁵ Dr Crocq (1875), "Est-il convenable d'admettre les femmes à la pratique de la médecine ? Rapport sur cette question à l'Académie royale de médecine de Belgique", *La Presse médicale belge*, 18, 4 apr., p. 142. Geciteerd in de Smaele, H. (1998), p. 31.

¹⁶⁶ FOD Economie, *Top 100 van de beroepen in België in 2017* <statbel.fgov.be> [raadpleging 11/1/2019].

¹⁶⁷ Nandrin, J.-P. (2016), p. 498.

“De vrouwelijke advocaat: ‘maar ik hoor m’n engeltje wenen!’”, postkaart, begin 20ste eeuw.

van advocaat met zich meebrengt en haar niet de nodige vrije tijd, kracht en bekwaamheden verlenen voor de strijd en de vermoeienissen van de balie...”.¹⁶⁸ De burgerlijke onbekwaamheid van de gehuwde vrouw leverde een bijkomend argument, ook al was Marie Popelin niet getrouwd. De ‘affaire Popelin’ deed veel stof opwaaien en speelde mee in de oprichting van de eerste Belgische feministische organisatie, de Ligue Belge du Droit des Femmes (Belgische Bond voor de Rechten van de Vrouw). In andere landen wekten vrouwen die toegang zochten tot juridische beroepen dezelfde weerstand. Heel wat karikaturen getuigen van de seksistische vooroordelen toen.

Door de toekenning van het algemeen enkelvoudig mannenstemrecht in 1919 taande de invloed van behoudsgezinde en vrouwenonvriendelijke strekkingen in de politiek: de regeringen van nationale eenheid uit de naoorlogse jaren telden enkele politici die positief stonden ten opzichte van seksegelijkheid. Die context maakte van het interbellum een soort overgangperiode, met enerzijds openlijke uitingen van antifeminisme maar anderzijds ook een zekere vooruitgang voor vrouwen. De wet van 7 april 1922, die het beroep van advocaat voor hen openstelde, is kenmerkend voor die evolutie. Toch bleven de weerstanden groot. Vrouwen hadden bijvoorbeeld geen toegang tot de magistratuur, en dat betreurden niet alleen feministen: stemmen uit de sector van de kinderbescherming benadrukten dat vrouwen specifieke kwaliteiten hadden die ze konden inzetten bij rechtszaken die jongeren en kinderen betroffen. Pas na de Tweede Wereldoorlog werden ook hier de bakens verlegd. Er was dus een mentaliteitsverandering merkbaar, maar de harde uitspraken van Luiks procureur-generaal Delwaide in 1946 bij de opening van het gerechtelijk jaar in Luik maakten duidelijk dat stereotiepe ideeën nog erg aanwezig waren: “Een vrouw is minder geschikt voor gerechtelijke

functies dan een man. Psychisch bekeken heeft ze een subjectief, overgevoelig en impulsief temperament; het ontbreekt haar dus aan de nodige sereniteit. Fysiek heeft ze minder kracht en haar maandstonden en de menopauze vormen samen met haar normale rol van huismoeder ernstige belemmeringen voor een loopbaan die regelmatige en opslorpemde werkprestaties oplegt. (...) Wat zal men doen wanneer een dame-magistrate tijdens een sessie oncontroleerbaar moet overgeven? Of wanneer een Voorzitster die acht maanden zwanger is haar tribunaal moet voorgaan, laat staan het *Te Deum*, deinend als een stuurloos fregat?”.¹⁶⁹ De parlementaire debatten verliepen woelig, met conservatieve volksvertegenwoordigers die geen gelegenheid voorbij lieten gaan om eraan te herinneren dat de plaats van de vrouw ‘natuurlijk’ thuis was en haar belangrijkste missie het moederschap. Maar hun standpunten zetten niet langer een rem op het proces van emancipatie, dat ook de steun kreeg van internationale instellingen. In 1947 en 1948 werden alle gerechtelijke functies opengesteld voor vrouwen en in 1950 konden ze notaris worden. Geneviève Pevtschin was de eerste vrouw bij de magistratuur: in 1948 werd ze rechter bij het Brusselse Gerecht van eerste aanleg, dat ze van 1981 tot 1988 zou voorzitten. Van 1954 tot 1968 vertegenwoordigde ze België bij de commissie voor de mensenrechten van de Raad van Europa (Straatsburg). De vrees van procureur-generaal Delwaide bleek ongegrond: de intrede van vrouwen in juridische beroepen bracht niet de voorspelde wanorde mee. In 2016 was 45% van de advocaten en 48% van de magistraten vrouw. Er zijn evenwel sterke verschillen tussen rechtbanken; de jeugdrechters zijn in meerderheid vrouw.¹⁷⁰

De argumenten die tegen de toetreding van vrouwen tot juridische beroepen in stelling werden gebracht, waren eerder banaal en kwamen terug in tal van discoursen over andere beroepen. Cécile Vanderpelen trekt zelfs een parallel met uitspraken over schrijvende vrouwen: “In beide gevallen ontsnapten vrouwen aan hun lotsbestemming, namen ze publiekelijk het woord en bevrijdden ze zich van hun statuut van eeuwig minderjarige. Mannelijke collega’s vonden die ambities onverdraaglijk: de missie van de vrouw in het gezin viel niet te verenigen met een beroep met verantwoordelijkheid waarmee ze haar ‘schaamtegevoel’ en vrouwelijkheid op het spel zette, die symbolen waren van en waarborgen voor de morele gezondheid van de samenleving”.¹⁷¹ Ze haalt onder meer de katholieke schrijver Georges Doutrepont aan, hoogleraar

¹⁶⁹ Geciteerd in Nandrin, J.-P. (2016), p. 515.

¹⁷⁰ FOD Economie, *Top 100 van de beroepen in België in 2016* <statbel.fgov.be> [raadpleging 12/5/2017]; J.-C. M., “La justice, une affaire de sexe?”, *La Libre Belgique*, 7/11/2013, p. 4-5.

¹⁷¹ Vanderpelen, C. (1998), p. 57.

¹⁶⁸ *La Belgique judiciaire*, t. XLVIII-2e série, 22/1, 3 jan. 1889, c. 15.

aan de Leuvense universiteit en lid van de Académie Royale de Langue et de Littérature Françaises de Belgique. Hij formuleerde in 1931 volgend sprekend standpunt: “We willen de vrouwelijke schrijfster niet veroordelen voor literaire onbekwaamheid, aangezien ze zich bewezen heeft. Maar we kunnen haar veroordelen om redenen van maatschappelijke orde. (...). Ze raakt vaak besmet met de ziektekiem van de kwaal die in onze tijd bekend staat als ‘kinderfobie’”¹⁷². Vrouwen werden wél aangemoedigd om al schrijvend bij te dragen aan de verspreiding van het christelijke gezinsmodel, zoals de eerder geciteerde Jeanne Cappe deed.

Dezelfde voorwendsels zorgden ervoor dat kantoorjobs lange tijd mannelijk bleven. Ook de overheidsdiensten lieten slechts laat vrouwen toe.¹⁷³ Hun aanwezigheid werd vanaf 1870 getolereerd, maar vanzelfsprekend hadden vrouwen bij de overheid geen toegang tot alle niveaus. Ze bleven lange tijd zitten in ondergeschikte functies die verondersteld werden aan te sluiten bij hun huiselijke en moederlijke ‘bekwaamheden’. Na de Eerste Wereldoorlog profiteerden vrouwen van de sterke groei van de dienstensector, maar evengoed waren ze tijdens de economische crisis van de jaren 1930 het slachtoffer van regeringsmaatregelen die beoogden om werkende vrouwen terug naar de haard te sturen. In 1934 kwam er een stop op de aanwerving van vrouwen in overheidsdiensten (met uitzondering van poetspersoneel), in 1935 werd het loon van onderwijzeressen en vrouwelijke ambtenaren verlaagd en mochten echtgenoten niet langer allebei voor de overheid werken. In 1937 kregen vrouwen opnieuw gelijke toegang tot overheidsfuncties, maar hun lonen bleven lager dan die van mannen. Nog in 1946 legde een ambtenaar van de aanwervingsdienst van de staat uit dat “in de Belgische administratie een traditionele regel bepaalt dat vrouwen enkel toegelaten worden tot functies die hen vanuit hun natuur toekomen (...) of waarvoor ze een specifieke geschiktheid aan de dag leggen”¹⁷⁴. Hij noemde vervolgens beroepen in het onderwijs, maar ook die van typiste, mecanografiste, telefoniste... Tijdens de jaren 1950 bleef de aanwerving van vrouwen op een laag pitje staan. Tegenstanders hadden het over “hun ‘opvliegers’, hun ‘mogelijke zenuwcrisissen’ maar ook hun ‘charmes die de goede vrede op kantoor bedreigden’ en het risico op een stijging van de werkloosheid bij mannen”¹⁷⁵. Vrouwen waren nog steeds vooral aanwezig in precare en onderschikte functies,

zodat er weinig reden was voor dit soort vrouwenvriendelijke uitspraken. Catherine Jacques stelt: “De weerstanden waarop vrouwen botsten die een intellectueel of vrij beroep wilden uitoefenen, getuigen van een hardnekkig antifeminisme. (...) In welke mate een rem werd gezet op vrouwenarbeid was weliswaar afhankelijk van het soort werk: voor ondergeschikte en slecht betaalde functies gebeurde dat bijna niet, voor juridische beroepen in sterke mate en met misogynie argumenten, bij overheidsfuncties in meer bedekte bewoordingen, zoals de ‘praktijken’ en ‘gewoonten’ in de administratie. (...) Het antifeminisme pruttelde onder een deksel van redelijkheid, van de overeenstemming tussen functie en geslacht. In die verkapte vorm bleek het bijzonder efficiënt, het was wachten tot begin jaren 1970 om de laatste sporen te zien verdwijnen”¹⁷⁶.

ONDERWIJS EN WERK BINNEN DE NORM

Van traditionele en oude beroepen werd wel gevonden dat ze pasten bij de vrouwelijke aard. Daaronder vielen beroepen die vrouwen fysiek niet van de gezinssfeer verwijderden of waarvoor bekwaamheden nodig waren die ook van pas kwamen in het huishouden (boerin, winkelierster, naaister, kantwerkster, ...). Er was ook waardering voor nieuwe beroepen, met name in de zorgsector, aangezien die het logische verlengstuk leken van de huiselijke en moederlijke rol van vrouwen. Dat gold bijvoorbeeld voor het beroep van verpleegster en sociaal werkster of voor wie met kinderen werkte (kinderverzorgster, opvoedster, onderwijzeres...). Een aantal van die beroepen was zelfs decennialang verboden terrein voor mannen (personeel van crèches, met uitzondering van de artsen). Deze nieuwe beroepen doken vooral op tijdens het interbellum en pasten in de brede, door de overheid gesteunde

Een sociaal verpleegster tijdens haar ronde, 1951.

¹⁷² Doutrepoint, G. (1931), “Du féminisme littéraire en France”, *La Revue générale*, 5, p. 585-586.

Geciteerd in: Vanderpelen, C. (1998), p. 58.

¹⁷³ Gubin, E., Piette, V. (2004a).

¹⁷⁴ Morissens, F. (1946), “De toestand van het vrouwelijk personeel der Rijksbesturen”, *Tijdschrift voor bestuurwetenschappen*, maart. Geciteerd in: Jacques, C. (2013), p. 171.

¹⁷⁵ Jacques, C. (2013), p. 171.

¹⁷⁶ Jacques, C. (2013), p. 182.

beweging van professionalisering van de medisch-sociale activiteiten in het zog van het nieuwe beleid inzake volksgezondheid, sociaal hulpbetoon en kindbescherming. De nieuwe organismen werkten met betaald personeel dat was opgeleid voor de gezondheidszorg en het sociaal werk. Geleidelijk aan namen zij de plaats in van de religieuze en filantropische initiatieven uit de eeuw voordien.¹⁷⁷

De eerste verpleegstersscholen openden begin 20ste eeuw de deuren, met als doel om medische assistentes te vormen die artsen op efficiënte wijze zouden kunnen bijstaan. Het beroep kreeg meer aanzien tijdens de Eerste Wereldoorlog, die van de verpleegster-als-witte-engel een vaderlandslievende en heroïsche figuur maakte. Onmiddellijk na de oorlog werd de opleiding verbeterd en gingen ook de eerste scholen voor maatschappelijk werk van start. Ziekenhuisverpleegsters, sociale verpleegsters, sociale werksters en opvoedsters maakten hun opwachting in ziekenhuizen en medisch-sociale diensten, die in volle ontwikkeling waren. Mannen konden nog steeds als verpleegkundige in een ziekenhuis werken, maar ze konden niet als sociaal verpleger aan de slag in initiatieven voor kinderwelzijn of scholen. Hiervoor waren de moederlijke en altruïstische kwaliteiten van vrouwen nodig. Zelfs bij tegenstanders van vrouwenarbeid groeide de waardering voor de vrouwenberoepen in het sociaal werk en de kindverzorging. Een uitspraak van schrijfster Jeanne Cappe uit 1930 is illustratief: “Je wordt graag dactylo, boekhoudster, scheikundige, advocate. Ik zeg helemaal niet dat je je roeping als vrouw niet kan vervullen in die loopbanen. Maar sta me toe te betreuren dat er in zoveel echt vrouwelijke beroepen handen tekort zijn... en harten, toegewijde werkrachten. (...) Ik wil het hier hebben over nieuwe loopbanen voor jonge vrouwen in de werken voor kinderwelzijn, in de kolonies voor verzwakte kinderen, bij de zuigelingenraadplegingen, in het sociaal werk, de kindertehuizen en -ziekenhuizen, de instellingen voor geestelijk gestoorde, blinden en tal van anderen, waar vrouwen steeds weer troost en vreugde vinden in de mogelijkheid om hun huishoudelijke talenten te ontplooiën en hun moederinstinct te gebruiken”.¹⁷⁸ Ria Christens stelde vast dat katholieke sociale werksters, die overigens ongehuwd moesten zijn, het aureool kregen van “spiritueel moederschap”.¹⁷⁹ Deze beroepen, die een voortgezette opleiding vroegen, boden veel toekomstmogelijkheden en werkzekerheid, maar de werkomstandigheden waren zwaar en de lonen laag. Het liep dus niet storm, jonge vrouwen gaven de voorkeur aan de minder lastige en beter betaalde beroepen die ook voor hen openstonden.

VROUWEN ‘BESCHERMEN’ OP HET WERK

In alle geïndustrialiseerde landen ging het in vraag stellen van loonarbeid van vrouwen hand in hand met het invoeren van specifieke beschermende maatregelen, die opnieuw werden gemotiveerd vanuit de moederroeping van vrouwen.¹⁸⁰ Onder de noemer van ‘bescherming’ ontzegden deze maatregelen vrouwen de facto de toegang tot bepaalde vormen van arbeid. De eerste pogingen gebeurden tijdens de debatten die de wet van 13 december 1889 op vrouwen- en kinderarbeid voorafgingen. De wet, die werd gestemd in het zog van andere beschermende wetgeving voor arbeiders in de nasleep van de sociale onlusten van 1886, reglementeerde het werk van kinderen en jongeren (jongens tot 16 jaar en meisjes tot 21 jaar) in de mijnen, steengroeven, industrie en bedrijven die als gevaarlijk bekendstonden. Anders dan de titel van de wet doet vermoeden, betrof ze nauwelijks de volwassen vrouwen, behalve met de invoering van het recht op vier weken bevallingsverlof – dat verder nog aan bod komt.

De parlementaire debatten over de wet waren tekenend voor een nieuwe tendens, die het meest uitgesproken was aan katholieke zijde, om loonarbeid van vrouwen in te perken. Katholiek volksvertegenwoordiger Jules Lejeune, die zich sterk inzette voor kindbescherming, verwoordde het in 1889 in de Kamer als volgt: “Er bestaat een ideale oplossing: de vrouw uit de werkende klasse teruggeven aan haar missie in de samenleving en aan het werk waarvoor ze is gemaakt, het werk als huishoudster, als echtgenote, als moeder; (...) Wat doet het ertoe of vrouwen wel of niet geschikt zijn voor fabriekswerk! Wat doet het ertoe dat er vrouwen zijn met meer fysieke kracht dan heel wat mannen! Het is de lotsbestemming van de vrouw om echtgenote en moeder te zijn, zowel in de werkende klasse als bij de burgerij. Daar ligt haar maatschappelijke taak, en de belangen van de samenleving hebben een ander gewicht dan de belangen van de industrie”.¹⁸¹ Die eerste pogingen om het werk van volwassen vrouwen te beperken botsten nog op het verzet van pleitbezorgers van een ongebreideld economisch liberalisme, op de angst om de toegang te verliezen tot de massa onderbetaalde en dus economisch voordelige vrouwelijke werkrachten en op de weerstand bij conservatieve bewindslieden ten opzichte van elke vorm van sociale reglementering (met daarbij ook enkele overwegingen over seksegelijkheid). De slag was evenwel nog niet gestreden.

¹⁷⁷ Marissal, C. (2014).

¹⁷⁸ Cappe, J. (1930), “Avant de choisir une carrière”, *Revue de l'ONE*, 1, okt., p. 38-39.

¹⁷⁹ Christens, R. (1998), “Sociaal geëngageerd en ongehuwd sociale werksters in Vlaanderen in de jaren 1920-1930” in *Vrouw en maatschappij/Femme et société, Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis/Cahiers d'histoire du temps présent*, 4, p. 81.

¹⁸⁰ Zie onder meer: Nandrin, J.-P. (2016); Jacques, C. (2013); Brems, E., Stevens, L. (red.) (2010); Gubin, E. (2004b).

¹⁸¹ *Parlementaire handelingen. Kamer, vergadering van 2/8/1889*, p. 1796-1798. Geciteerd in Nandrin, J.-P. (2016), p. 469-470.

Enkele jaren later kreeg het debat een vervolg, toen nachtarbeid door de introductie van de elektriciteit de productiviteit in de industrie kon verhogen. Deze keer kwamen er maatregelen op internationaal niveau. Opnieuw werd daarin veel belang gehecht aan de rol die vrouwen, vanuit hun gezin, zouden hebben in het oplossen van de sociale kwestie. De Conventie van Bern, die in 1906 werd gestemd op initiatief van de Association Internationale pour la Protection des Travailleurs, verbood nachtarbeid van vrouwen in de industrie (met tal van uitzonderingen die de impact beperkten). België voegde zich daarnaar en zette het verdrag bij wet van 20 mei 1908 om in nationale wetgeving. Deze reglementering maakte het aanwerven van vrouwen minder aantrekkelijk, aangezien mannen en vaders niet onderworpen waren aan deze bescherming. De verdragen van de Internationale Arbeidsorganisatie van 1919 en 1948 boden ruggensteun aan het verbod, dat in België en andere Europese landen gehandhaafd bleef tot het einde van de 20ste eeuw (met toevoeging van nieuwe sectoren, maar ook enkele versoepelingen). Een arrest van het Hof van Justitie van de Europese Unie verplichtte de lidstaten toen om hun wetgeving aan te passen, in het licht van de richtlijn van de Europese Commissie van 9 februari 1976 over de gelijke toegang van mannen en vrouwen tot beroepsopleidingen en het arbeidsproces. De wet van 17 februari 1997 maakte een einde aan het verbod op nachtarbeid voor vrouwen in België.

Tijdens het interbellum werden nog andere strenge beperkingen op vrouwenarbeid ingevoerd. We zagen al hoe in die periode de politieke elites het model van de echtgenote en moeder aan de haard tot het uiterste ondersteunden. De economische crisis van de jaren 1930, die een sterke stijging van de werkloosheid teweegbracht, luidde het hoogtepunt in van de stigmatisering van de werkende vrouw. Tussen 1931 en 1935 werd een resem discriminerende maatregelen genomen. Ze troffen vrouwen van wie de man werkte, maar niet alleen hen: verlaging van de lonen van de vrouwelijke ambtenaren en leerkrachten (1933, 1935), aanwervingsstop van vrouwen in overheidsdiensten (1934), voorstel om het werk van vrouwen in de industrie te beperken (ook voor alleenstaande vrouwen; 1934), verbod voor echtgenoten om beiden in overheidsdienst te werken (1935). In 1934 diende de katholieke senator Georges Rutten een wetsvoorstel in om het werk van gehuwde vrouwen te beperken in de fabrieken, in de werkplaatsen, op de werven en in de kantoren. Gezinsbelangen stonden centraal in de verantwoording: “De vrijheid die erin bestaat de gehuwde vrouw toe te laten haar voornaamsten plicht van huisbewaarster en opvoedster van de kinderen te verzuimen, is een vrijheid die schadelijk is voor het algemeen welzijn van de maatschappij dat het erfgoed van al de burgers is.”¹⁸² Dit voorstel

Oproep voor een betoging ter verdediging van de vrouwenarbeid, 1934.

zorgde voor zo'n golf van protest (uit feministische hoek, maar ook van industriëlen) dat het uiteindelijk nooit werd aangenomen. Ook werkloze vrouwen werden zwaar getroffen: wanneer hun echtgenoot werkte, verloren zij hun uitkering (1931), een maatregel die het jaar daarop werd uitgebreid tot alle gehuwde vrouwen, ook de gezinshoofden.

De maatregelen raakten niet alleen vrouwen, maar ook buitenlanders, die ervan beschuldigd werden de jobs van Belgische mannen in te nemen. Bovendien bestonden ze niet alleen in België: in dezelfde periode voerden ook andere Europese landen beperkingen in op vrouwenarbeid (Frankrijk, Zwitserland...). De maatregelen waren het meest

ingrijpend in totalitaire regimes (Italië, Duitsland), die vrouwen wilden herleiden tot hun reproductieve rol. De restrictieve kijk op de rollen in het gezin was dus niet louter een kwestie van woorden. De toegang van vrouwen tot werk werd er sterk door beperkt, en dat ten voordele van de mannen en vaders, wiens arbeid als legitiem en prioritair werd gezien. Volgens Eliane Gubin en Valérie Piette werd “het werk van vrouwen uiteindelijk nooit los gezien van hun band met het gezin en de werkende vrouw nooit los van haar band met de kinderen”.¹⁸³ De maatregelen hadden een zware impact, want ze ontzegden gezinnen (een deel van) het loon dat vrouwen inbrachten, en dat net toen in tijden van economische crisis de levensomstandigheden verslechterden en de armoede piekte.

¹⁸² Rutten, R. P. (1934), Belgische Senaat, *Parlementaire stukken*, nr. 84, Vergadering van 13 februari 1934, p. 18-19.

¹⁸³ Gubin, E., Piette, V. (2004d), p. 196.

ONGELIJKE SOCIALE RECHTEN

Ook de toegang van vrouwen tot solidariteitsmechanismen was geënt op het heersende gezinsmodel. Het is niet mogelijk hier alle discriminaties te beschrijven die voortvloeiden uit een veelzijdig en complex proces, maar tot 1894 konden gehuwde vrouwen bijvoorbeeld niet zonder toestemming van hun man aansluiten bij de kassen voor onderlinge bijstand (die – weliswaar beperkt – tussenkwamen bij arbeidsongeschiktheid en ouderdomspensioenen). Vrouwelijke lidmaatschappen bleven erg beperkt (ca. 5% van de leden in 1890¹⁸⁴). Veel vakbonden en solidariteitskassen lieten geen vrouwen toe, wat leidde tot de oprichting van enkele organismen die uitsluitend voor vrouwen werkten. De gezinsmutualiteiten die aan het begin van de 20ste eeuw de rol overnamen van de hulpkassen verplichtten gehuwde vrouwen om via hun man aan te sluiten.

In het tussenoorlogse negatieve klimaat ten opzichte van vrouwenarbeid werden sociale en fiscale maatregelen uitgewerkt om gezinnen aan te moedigen veel kinderen te krijgen en om moeders aan te sporen om thuis te blijven. Dit soort maatregelen kreeg tot de jaren 1970 steun van gezinsorganisaties, vakbonden en vrouwenverenigingen van verschillende filosofische en politieke strekking. De invoering van de kinderbijslag, vanaf 1930 verplicht voor loontrekkenden en vanaf 1937 ook voor zelfstandigen, beantwoordde deels aan hun verzuchtingen. Tussen 1948 en 1957 bestond er een premie voor de moeder aan de haard voor vrouwen die geen enkele betaalde activiteit uitoefenden. Omdat er protest rees tegen deze vergoeding (met name van feministen) kwam in 1957 in de plaats een verhoging van de kinderbijslag, die alle kinderen ten goede kwam. In 1949 werden diensten voor gezinshulp opgericht ter ondersteuning van overbelaste moeders van grote gezinnen of van gezinnen zonder moeder. Er waren ook verschillende maatregelen om thuisblijvende echtgenotes een sociaal statuut te geven. Het systeem van sociale zekerheid dat bij Besluitwet van 28 december 1944 werd ingevoerd, maakte de toegang tot uitkeringen afhankelijk van het verrichten van betaald werk. Het respecteerte evenwel ook het dominante gezinsmodel door de gezondheidszorg voor thuisblijvende gehuwde vrouwen te vergoeden via hun werkende echtgenoot en hen op die basis ook een overlevingspensioen te geven. Hun tenlasteneming werd zo “vermaatschappelijkt”.¹⁸⁵

Het model van de mannelijke ‘kostwinner’ beïnvloedde op negatieve wijze het recht van werkende vrouwen op sociale vergoedingen. In 1945 legde een Besluit

Reclame voor de Prévoyance Sociale, jaren 1930.

¹⁸⁴ Peemans-Poullet, H. (2011), p. 47.

¹⁸⁵ Jacques, C. (2013), p. 228.

van de Regent (26 mei) voor vrouwen veel lagere werkloosheidsvergoedingen vast dan voor mannen. Dat gold zelfs voor vrouwen wier loon het hoofdinkomen vormde van het huishouden. Deze discriminatie werd opgeheven in 1971, nadat werkloze vrouwen (bijgestaan door feministische advocates) ze voor de rechtbank hadden aangevochten. Voortaan hing het bedrag van de werkloosheidsvergoedingen af van het laatst verdiende loon. Gezien hun gemiddeld lagere lonen trokken vrouwen dus weer aan het kortste eind. Van meet af aan waren de regels om toegang te krijgen tot het systeem of ervan uitgesloten te worden strenger voor werkloze vrouwen. Het idee vond ingang dat vrouwen 'die niet echt wilden werken' onrechtmatig van uitkeringen zouden genieten. Vandaar de strengere uitsluitingsregels voor gehuwde vrouwen (en later ook samenwonende vrouwen), die zogezegd misbruik maakten van de solidariteit. In 1949 leidde een verstrenging van de regels tot de uitsluiting van meer dan 12.000 vrouwen.¹⁸⁶ Tijdens de jaren 1970 bracht de economische crisis een sterke stijging van de werkloosheid mee. Die trof in grote mate vrouwen, aangezien zij gemiddeld lager geschoold en daardoor kwetsbaarder waren dan mannen. Opnieuw werden vooral werkloze vrouwen ervan beschuldigd niet echt beschikbaar te zijn voor de arbeidsmarkt, omdat ze ook familiale verplichtingen hadden. En opnieuw werden vooral zij uitgesloten (dat is ook nu nog zo). Al in 1945 wekten deze discriminaties de woede en het verzet op van vrouwenorganisaties en comités van werkloze vrouwen. In 1977 stelden de feministes van Marie Mineur ten overvloede vast: "De populaire redenering blijft: mannen onderhouden hun gezin, vrouwen leveren een aanvullend loon. Van daaruit is het maar een kleine stap om te zeggen dat vrouwen mannen voorrang moeten geven op de arbeidsmarkt, een stap die velen hebben gezet".¹⁸⁷

Ook het pensioen- en belastingsysteem bevoordeelden het modelgezin. Catherine Jacques spreekt van "alomtegenwoordige discriminaties"¹⁸⁸ in het pensioensysteem. De fiscale wetgeving van haar kant bevatte bepalingen die het werk van de gehuwde vrouw afstraffen en thuisblijvende vrouwen begunstigen. De inkomstenbelasting die werd ingevoerd in 1919 en vertrok van de cumul van de inkomens van alle leden van een huishouden strafte indirect het werk van de gehuwde vrouw af. Bij die cumul voegde zich in 1951 een aftrek aan de basis op het loon van de echtgenote. Als gevolg hiervan "betaalde de gehuwde werkende vrouw meer belastingen dan een gehuwde man met hetzelfde inkomen".¹⁸⁹ De

wet van 7 december 1988 schrapte weliswaar het principe van fiscale cumul, maar voerde het huwelijksquotiënt in. Zonder alle maatregelen met een impact op het gezin in detail te overlopen, mag duidelijk zijn dat ze welbepaalde gezinsvormen bevoordelen.

NAAR GELIJKHEID OP HET WERK

Het valoriseren van het model van de thuisblijvende moeder en het stigmatiseren, inperken en zelfs verbieden van bepaalde vormen van vrouwenarbeid was in tegenspraak met de reële levens van vrouwen en mannen. Het lijkt geen twijfel dat vrouwen altijd hebben gewerkt, in de landbouw, de ambachten, de handel, de huisnijverheid of in de eerste fabrieken. Eliane Gubin en Valérie Piette schrijven dat "Werk tijdens het ancien régime niet de seksen maar de sociale standen van elkaar onderscheidde. Werken was onderend voor de adel en de gegoeden, die het hun stand verplicht waren om onledig te blijven. Dat gold zowel voor mannen als voor vrouwen (...) Alle anderen, mannen en vrouwen, jongeren en ouderen, werkten om te leven".¹⁹⁰ Dat bleef zo na de industriële revolutie, alleen nam het werk van vrouwen toen andere vormen aan. In het België van de 19de eeuw

Arbeidsters in de haven van Antwerpen, begin 20ste eeuw.

190 Gubin, E., Piette, V. (2004c), p. 44.

186 Coenen, M.-T. (2011), p. 59.

187 Vercheval, J., Harvengt, R., *Livre blanc sur le chômage des femmes*, Marie Mineur, 1977, p. 3.

188 Jacques, C. (2013), p. 229.

189 Jacques, C. (2013), p. 145. Zie ook: Meulders, D., Six, J.-L., Voets, L., "Le travail de la femme et la fiscalité", *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 981, 10/12/1982.

droegen vrouwen in sterke mate bij aan de economische en industriële bloei. Ze werkten in de sectoren van de kleinhandel en de ambachten, in de huisnijverheid (bijv. kantwerksters), in de gemechaniseerde industrie die in volle ontwikkeling was (bijv. textiel, kleding), maar ook in de mijnen waar ze zwaar werk verrichtten (onderhoud, laden van mijnwagens en van boten, mijnwagens duwen ...). Ze waren vanzelfsprekend nog in andere beroepen actief: in de landbouw of bij het huispersoneel waarop gegoede families in grote mate een beroep deden om zich te ontlasten van onder meer huishoudelijke en opvoedkundige taken. Anne-Marie Sohn stelde vast dat de werkkraft van vrouwen, die een essentieel element was van de gezinsproductie, erg gewaardeerd werd in mijnwerkersmilieus in het Frankrijk van de 19de eeuw en dat huishoudelijke en opvoedkundige taken op de tweede plaats kwamen.¹⁹¹ Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog waren werkende vrouwen in België verdeeld over (in dalende volgorde van belang) industrie, landbouw, handel, huispersoneel en de dienstensector.

De bezetting van België tijdens de Eerste Wereldoorlog ging gepaard met een verlamming van de economie en een hoge werkloosheid, zodat een groot deel van de bevolking in armoede belandde. De middenklasse werd hard getroffen en daarnaast waren er de vele gezinnen waarvan de vader overleden was of zwaar gekwetst, zodat hij zijn rol van 'kostwinner' niet meer kon opnemen. Na het conflict klonken de lofzangen op de moeder aan de haard alsmaar luider, terwijl vrouwen net scherp de nood voelden aan een inkomen, wat tot een nieuwe verhouding tussen vrouwen en werk leidde. Eliane Gubin beschrijft: "Betaald werk, dat een vanzelfsprekendheid was voor vrouwen uit de werkende klasse, werd dat ook in andere lagen van de samenleving, en met name bij de groepen uit de middenklasse. Het was een omwenteling: dat meisjes zich een identiteit aanmaten vanuit hun beroep – en niet vanuit hun functie als echtgenote en moeder – gooide het rolpatroon overhoop".¹⁹² Tijdens het interbellum leverden buitenshuis werken vrouwen dus het inkomen en de zelfstandigheid waar ze naar streefden. Het bracht (hen en hun gezin) betere leefomstandigheden en verschaftte de zo gedroomde toegang tot eigen middelen en tot de nieuwe consumptiemaatschappij die in volle opmars was. Vrouwenarbeid paste zich in die periode ook aan de evoluties in de economie en aan nieuwe tewerkstellingsmogelijkheden aan. Weliswaar gingen bepaalde erg vervrouwelijkte sectoren erop achteruit (textiel, huispersoneel, ...), maar andere waren in volle groei en deden in sterke mate een beroep op vrouwelijke werkkraften. Vrouwen stapten in laaggeschoolde jobs in de getayloriseerde industrie (chemie, glas, voeding, conserven, papier, tabak,

rubber,...) en de dienstensector (kantoorwerk, secretariaat, grootwarenhuizen), ze deden hun intrede in de vrije beroepen (de advocatuur in 1922) en nieuwe beroepen in de medisch-sociale wereld en de kinderopvang. In de loop van de jaren 1930 vormden vrouwen de meerderheid van het onderwijzend personeel. Vrouwenarbeid leed evenwel onder een negatief imago en werkende vrouwen waren de dupe van beperkende maatregelen.

Na de Tweede Wereldoorlog genoten werkende vrouwen langzaamaan van een meer gunstige conjunctuur.¹⁹³ Vrouwen waren steeds beter opgeleid en betraden de arbeidsmarkt in steeds grotere getale, ongeacht hun burgerlijke staat of gezinssituatie. Door discriminatie op basis van sekse ook op de arbeidsmarkt te veroordelen, droegen verschillende internationale verdragen bij tot een andere beeldvorming van de werkende vrouw: Handvest van de Verenigde Naties (1945), Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948), Verdrag van de Internationale Arbeidsconferentie (1951) en Verdrag van Rome (1957). Dat laatste verplichtte de landen die toetraden tot de nieuwe Europese economische unie tot loongelijkheid tussen mannen en vrouwen (art. 119). België onthaalde die nieuwe aanmaningen evenwel maar koeltjes en plooidde zich er node naar. Met verschillende maatregelen, waaronder een vergoeding voor moeders aan de haard (1949-1957) probeerden regeringen integendeel om moeders aan te moedigen om niet te gaan werken. Het gunstige economische klimaat van de *Golden Sixties* gaf werkende vrouwen evenwel de wind in de zeilen. Het model van de moeder aan de haard begon barsten te vertonen terwijl nieuwe, meer flexibele en minder exclusieve gezinsmodellen opgang maakten.

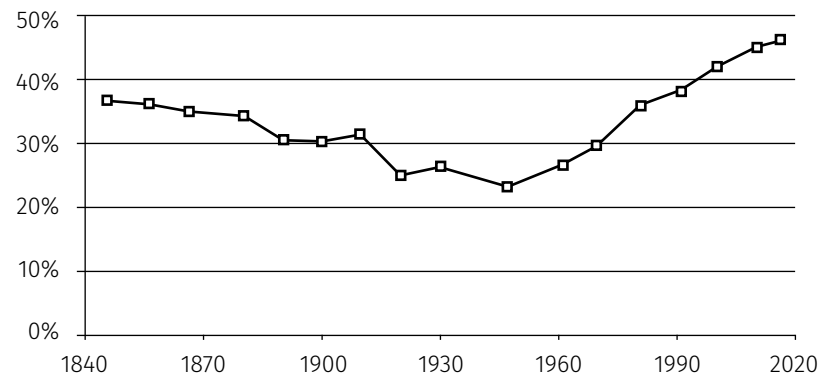
Steunkaart voor de stakende arbeidsters bij FN in Herstal, 1966.

¹⁹¹ Sohn, A.-M. (1996), vol. 1.
¹⁹² Gubin, E. (1998), p. 252-253.

¹⁹³ Jacques, C. (2013).

De staking in 1966 bij de nationale wapenfabriek in Herstal, waar 3.000 arbeidsters gedurende meerdere maanden streken voor gelijk loon, fungeerde als een katalysator. Dankzij de grote persaandacht maakte de staking de publieke opinie bewust van de ongelijkheden die werkende vrouwen troffen en werden er verschillende initiatieven genomen om die op te heffen. Tijdens de jaren 1970 brachten feministische juristen, steunend op internationale verdragen, de kwestie van gelijke behandeling voor het Europese Hof van Justitie. Ze haalden hun slag thuis, het Hof bevestigde in 1976 dat de lidstaten verplicht waren om artikel 119 van het Verdrag van Rome na te leven. België moest de bepaling dus omzetten in nationaal recht, wat gebeurde bij de wet van 4 augustus 1978 tot economische heroriëntering, die gelijke toegang oplegde tot het arbeidsproces, de beroepsopleiding en promotiekansen. Gelijke behandeling was daarmee ingeschreven in de wetgeving, maar dat betekent niet dat alle discriminaties verdwenen waren. Er werd nog steeds verwezen naar de gezinsrol van vrouwen om hun motivatie en beroepskunde in diskrediet te brengen. Bovendien bemoeilijkte de ongelijke verdeling van opvoedkundig en huishoudelijk werk, dat nog steeds zwaar op vrouwen woog, de verzoening tussen werk en gezinsleven. Dat droeg bij tot een negatieve beeldvorming bij werkgevers, terwijl mannen en vaders zich zonder die beperkingen in het beroepsleven konden blijven engageren.

Evolutie van het aandeel vrouwen in de actieve bevolking (1846-2016)

Gegevens: Keymolen, D (1977), p. 28; Statistics Belgium.

Welke invloed had de arbeidssegregatie op de activiteitsgraad van vrouwen in de 19de en 20ste eeuw? Allereerst is het belangrijk om duidelijk te maken dat de statistieken die vanaf 1846 beschikbaar zijn een onvolledig en weinig precies beeld geven van de realiteit op de arbeidsmarkt. De methodes en uitgangspunten van de onderzoekers varieerden van de ene telling tot de andere, wat van elke vergelijking doorheen de tijd een delicate oefening maakt. Verschillende auteurs stellen bovendien vast dat er sprake is van een herhaalde onderschatting van de beroepsactiviteit van vrouwen. Heel wat werkende vrouwen ontsnapten aan de blik van de tellers: meewerkende echtgenotes (van boeren, handelaars, wevers, kleermakers,...), voedsters of onthaalmoeders, vrouwen die deeltijdse, periodieke of seizoensarbeid verrichtten, vrouwen die in het zwart werkten (vooral na de invoering van de inkomstenbelasting in 1919)... Kortom, wanneer er 'thuisblijvende vrouw' stond, kon het ook om een werkende vrouw gaan. Uit onderzoek van Eliane Gubin en Valérie Piette bleek bijvoorbeeld dat echtgenotes van arbeiders in de 19de eeuw heel vaak bijklusten (wassen, strijken, naaien, aren lezen, kleinhandel...) om het gezinsbudget aan te vullen.¹⁹⁴ Denyse Baillargeon onderschrijft dat en stelde voor Canada tijdens het interbellum vast dat de meerderheid van de vrouwen die na hun huwelijk stopten met loonarbeid toch kleine betaalde activiteiten verrichtten om bij te dragen aan het gezinsinkomen. Die 'bijbaantjes' "ontsnaptten aan de blikken en de statistieken"¹⁹⁵: naaiwerk, maaltijden bereiden, een kamer verhuren, wassen voor de burens... De cijfers laten dus enkel toe om een algemene tendens te schetsen en daaruit blijkt wel dat de stigmatisering van vrouwenarbeid een negatieve impact had. De globale evolutie van de deelname van respectievelijk mannen en vrouwen aan de actieve bevolking geeft aan dat er voor vrouwen gedurende een eeuw, van 1846 tot 1947, sprake was van een daling. Die daling was het meest uitgesproken tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw. Vanaf de jaren 1950 is er een omgekeerde tendens merkbaar: het aandeel vrouwen in de actieve bevolking nam onophoudelijk toe en ligt vandaag vrij dicht bij dat van de mannen. Het is verrassend om vast te stellen dat vrouwenarbeid pas in de jaren 1990 terug het peil bereikte uit 1846. Achter de gemiddelden gaan evenwel nog steeds belangrijke verschillen schuil. Bij vrouwen daalt de activiteitsgraad bijvoorbeeld tijdens de jaren waarin ze kinderen grootbrengen en is er een veel groter aandeel van deeltijds werk. Dat wijst erop dat de rol van vrouwen in het gezin nog steeds een grote impact heeft op hun beroepsleven.

¹⁹⁴ Gubin, E., Piette, V. (2004c), p. 53-54.

¹⁹⁵ Baillargeon, D. (1991) p. 126; 142.

VRAAGTEKENS BIJ SCHOOL EN OPLEIDING

Het streven van vrouwen om aan het beroepsleven deel te nemen kan niet los worden gezien van hun opleiding, aangezien voor heel wat beroepen een specifieke opleiding of diploma nodig was. Zoals we al zagen, genoten meisjes en jongens lange tijd niet dezelfde opleidingskansen, wat een weerslag had op hun beroepsmogelijkheden. Ook het onderwijssysteem sloot dus niet aan bij individuele ambities en dat spanningsveld zou aanleiding geven tot verandering. Al in de 19de eeuw leken ouders uit alle sociale milieus zich bewust te worden van de emancipatorische kracht van het onderwijs en investeerden ze volgens hun mogelijkheden in de scholing van hun kinderen. Anne-Marie Sohn heeft het over de “trots van de verwekkers” die hen ertoe aanzette om goede diploma's na te streven voor hun kinderen, jongens of meisjes.¹⁹⁶ Die tendens versterkte zich nog tijdens het interbellum, toen het onderwijs democratiseerde, de levensomstandigheden verbeterden en het aantal kinderen per koppel daalde. Ouders waren beter in staat om goed voor hun kinderen te zorgen en in hun opleiding te investeren. Steeds vaker hadden ze voor hun dochters een beroeps carrière op het oog. Volgens Catherine Jacques werd het een “leidmotief dat meisjes vooraleer te trouwen een opleiding moesten krijgen die hen indien nodig zou toelaten om een eerbaar beroep uit te oefenen. De economische emancipatie van vrouwen werd een vitale kwestie”.¹⁹⁷ Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was een merkbare vooruitgang geboekt: steeds meer jonge vrouwen uit de middenklasse en gegoede milieus hadden toegang tot hetzelfde onderwijs als jongens, schreven zich in aan de universiteit en oefenden beroepen uit die tot dan gesloten waren voor vrouwen.

Dat jongeren niet bijster geïnteresseerd waren in de vakken die hen moesten vormen voor hun toekomstige gegenderde rol – vakken waaraan veel waarde werd gehecht in de discoursen – bevestigt nogmaals de spreidstand tussen het gezinsmodel en individuele wensen. In 1899 bleek uit een grote bevraging bij 40.000 leerlingen in de leeftijdsgroep 9 tot 11 jaar in het Noorden van Frankrijk dat de kinderen (jongens en meisjes) geschiedenis en wiskunde als lievelingsvakken noemden en dat huishoudkunde en handwerk slechts 1% van de stemmen kregen... Anne-Marie Sohn stelt: “Reeds tijdens de *belle époque* oordeelden meisjes al op heel jonge leeftijd dat de ‘meisjesvakken’ bijkomstig en zelfs te minachten waren, en jongens idem voor de vakken die hen op hun mannelijke rol voorbereidden. De lessen huishoudkunde of kinderverzorging voorstellen als het

bewijs van hun onderwerping aan hun toekomstige huiselijke rol gaat voorbij aan de kritische afstand en zelfs tegenstand die er bij leerlingen was, ook al uitten ze die tot de jaren 1960 niet openlijk. Wie stelt dat de vakken huishoudkunde of kinderverzorging ertoe leidden dat meisjes zich schikten in een toekomst thuis, ontkent de kritische afstand die er was”.¹⁹⁸ Voor België bestaat er geen gelijkaardige studie, maar uit enkele getuigenissen van vrouwen die naar school gingen tijdens het interbellum spreekt eenzelfde minachting voor deze vakken.

Niet alleen de ambities van jongeren en hun ouders droegen bij tot verandering. Ook de conflicten, vanaf de 19de eeuw, tussen katholieken en liberalen (aan het eind van de eeuw vervoegd door de socialisten) over een laïcisering van het onderwijs speelden een rol.¹⁹⁹ Progressieve liberalen waren verontrust door de greep van het katholiek onderwijs op vrouwen en ijverden vanaf de jaren 1850 voor een hoogstaander meisjesonderwijs in een seculier kader. Er kwamen enkele pioniersscholen tot stand die secundair onderwijs aanboden naar het model van dat voor jongens: na de oprichting van de Cours d'Éducation pour Jeunes Filles door feministe Isabelle Gatti de Gamond (Brussel, 1864) volgden er gelijkaardige scholen in verschillende steden van het land. Deze scholen speelden een belangrijke emancipatorische rol omdat ze bewezen dat meisjes, net als jongens, in staat waren om vakinhouden te leren die als ‘mannelijk’ werden beschouwd. Ze bereidden meisjes bovendien voor op universitair onderwijs, waar ze vanaf 1880 toegang toe kregen (voor Brussel, Luik en Gent; 1920 voor Leuven). Er openden ook enkele beroepsscholen (Bischoffsheim, 1864). De middelbare meisjesscholen van dit nieuwe type mikten op een vrijzinnig, gegoed en gecultiveerd publiek. Uit vrees voor de concurrentie van deze scholen ‘zonder God’, richtten ook de katholieken begin 20ste eeuw kwaliteitsvol meisjesonderwijs in voor hun dochters.

Tijdens het interbellum evolueerde de economische context en werd een opleiding steeds meer gegeerd door jongeren, jongens en meisjes. De leerplicht voor het lager onderwijs die in 1914 was ingevoerd voor beide seksen baande de weg voor een democratisering van het onderwijs en tijdens het interbellum groeiden de keuzemogelijkheden en was er meer gelijkheid in de toegang tot onderwijs. In 1925 openden de jongensatheneën hun deuren voor meisjes, zodat ze naar de universiteit konden zonder eerst een toegangsexamen af te leggen voor de examencommissie. In 1947 opende de staat zijn eerste lyceum (aparte meisjesschool met hoger secundair onderwijs) in Sint-Jans-Molenbeek. Ondanks deze vooruitgang waren de opleidingen voor jongens nog steeds meer

¹⁹⁶ Sohn, A.-M. in Capdevila, L. ... [et al.] (red.) (2003), p. 20-21.

¹⁹⁷ Jacques, C. (2013), p. 123.

¹⁹⁸ Sohn, A.-M. in Capdevila, L. ... [et al.] (red.) (2003), p. 21.

¹⁹⁹ Gubin, E. (2007b).

Gemengd onderwijs in het Atheneum van Ukkel, 1944.

gediversifieerd en beter afgestemd op de technologische en wetenschappelijke ontwikkelingen. Overigens richtte de overheid in 1933 een eerste graad technisch onderwijs in die alleen voor jongens was bestemd, terwijl de beroepsopleidingen voor meisjes bestonden uit richtingen waarin geen toekomst zat, zoals snit en naad. Na de Tweede Wereldoorlog zette de democratisering zich verder door en paste de school zich aan aan de nieuwe opvattingen over sekserollen. Waar er nog specifieke vakken bestonden, verloren die aan belang ten gunste van een meer gelijk onderwijs. Pas in de jaren 1970 werd de gelijke toegang tot het onderwijs wettelijk vastgelegd: gemengd onderwijs werd in 1970 verplicht in het officieel onderwijs en in 1978 werd de toegang tot beroepsgerichte opleidingen gelijkgeschakeld. Voortaan moesten alle richtingen, zonder beperking, openstaan voor meisjes en voor jongens. De gelijkheid was dus bij wet verworven.

CONTROVERSES OVER KINDERCRÈCHES

Ook de kwestie van de crèches bevond zich op het kruispunt van evoluerende visies op vrouwenarbeid en ouderrollen.²⁰⁰ De noodzaak om gezins- en beroepsleven op elkaar af te stemmen is vanzelfsprekend geen recent probleem. Al in de 19^{de}

Kinderkribbe in Luik, begin 20ste eeuw.

eeuw zochten werkende ouders die zich geen huispersoneel konden veroorloven opvangmogelijkheden voor hun jonge kinderen. Meestal vertrouwden ze hen toe aan familie, burens, onthaalmoeders, betaalde voedsters... die los van elke controle werkten. In antwoord op de nood aan opvang kwamen vanaf de jaren 1830 enkele crèches tot stand in industriegebieden waar veel vrouwen werkten (Gent, Verviers, Luik, Antwerpen, Brussel...). In eerste instantie waren ze het initiatief van liefdadigheidsorganisaties of van werkgevers, later werden ze ingericht door gemeenten. Het doel was om werkende moeders te helpen door ervoor te zorgen dat hun kinderen terecht konden in gecontroleerde opvanginitiatieven. Die zouden meteen ook een opstap bieden om de volkse en arbeidersmiddelen op te voeden en moreel te verheffen. De eerste crèches waren meestal verbonden aan een kleuterschool. Ze werden dus gezien als de eerste stap in de schoolcarrière van kinderen, die voortaan meteen na de geboorte begon. De wet van 1879 op het lager onderwijs (art. 37), aangenomen door een liberale regering, bepaalde dat de crèches op dezelfde basis zouden worden gefinancierd als de kleuterscholen. Dat moest hun oprichting in industriële gebieden en wijken met een grote arbeiderspopulatie stimuleren. Deze visie op crèches verdween evenwel naar de achtergrond toen in 1884 de katholieken weer aan het bewind kwamen: de band met kleuter- en lagere scholen werd definitief doorgesneden en de tussenkomst van overheidssubsidies in de werking daalde.

Begin 20ste eeuw belandden de crèches, die tot dan werden gezien als een manier om het moeders gemakkelijker te maken om te gaan werken, midden in de polemiek over vrouwenarbeid. Sommigen stelden nog dat ze te verkiezen waren

²⁰⁰ Marissal, C. (2014); Vandenbroeck, M. (2004); Humblet, P. C. (1998; 2004); Dubois, A. ... [et al] (1994).

boven de ongecontroleerde vormen van opvang die ouders meestal gebruikten, omdat ze gereguleerd en goed georganiseerd waren. Arbeidsinspectrice Elise Plasky-Van de Vyvere, auteur van talrijke artikels over vrouwenarbeid en kindbescherming, beschouwde ze zelfs als een collectieve dienst waartoe elke arbeidster toegang zou moeten hebben. In 1910 vroeg ze de inrichting van 300.000 opvangplaatsen met staatssteun. Maar de diepgaande controverses tijdens die jaren over werkende moeders en het ophemelen van het model van de moeder aan de haard deden de reputatie van de crèches geen goed. Logischerwijze werden ze gezien als een slechte zaak en zelfs als gevaarlijk. Vandaar dat ze slechts een beperkte groei kenden: aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog waren er een vijftigtal, die enkele duizenden kinderen opvingen. Dat aantal evolueerde nauwelijks tot de jaren 1960.

Tijdens het interbellum groeide het wantrouwen ten opzichte van kindercrèches. Steeds minder kinderexperten spraken er zich positief over uit. De woorden van algemeen-secretaris van het NWK Henri Velge uit 1919 illustreren deze evolutie. Volgens deze conservatieve katholiek was “de plaats van het kind in het gezin en niet in de crèche; hoe toegewijd ook, de zorgen die het crèche personeel verleende, konden nooit de liefde vervangen waarmee de moeder haar kind van in de wieg omringde. (...) Algemeen gesproken moeten we vermijden dat de moeder haar kind aan de crèche toevertrouwt om al werkend een bijkomend inkomen te verwerven; ze zou zo in een meer voordelige positie zijn dan de moeder die zelf de last draagt van de opvoeding van haar kind”.²⁰¹ De talrijke handboeken over kinderverzorging schonken weinig aandacht aan crèches of beklemtoonden dat ze een gevaar inhielden voor het kind. In een tijdperk dat het model van de moeder aan de haard promootte, waren crèches een ‘noodzakelijk kwaad’ (aangezien vrouwen ‘moesten’ werken om te overleven) en vooral een anomalie die moest verdwijnen. Bij gebrek aan impulsen van bovenaf, stagneerden ze. De wet van 1919 ter oprichting van het NWK maakte zelfs geen melding van crèches. In 1926 gaf dit nieuwe organisme een brochure uit waarin te lezen viel dat men moest “vermijden om initiatieven te verspreiden die de scheiding tussen moeder en kind zouden kunnen bevorderen”.²⁰² Het NWK verleende weliswaar subsidies aan crèches, al was het daar niet toe verplicht, maar alleen moeders die “door de noodwendigheden van het leven [gedwongen werden] zich te scheiden van hun kind”²⁰³ mochten er gebruik van maken. Een onderzoek dat de toelating

voorafging, moest dat duidelijk maken. De initiatieven die het NWK tijdens het interbellum nam, waren vooral gericht op een betere hygiënische kwaliteit van de crèches, maar niet op een uitbreiding van het aantal initiatieven, aangezien ze ingingen tegen het dominante gezinsmodel.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam daar weinig verandering in, te meer daar in de jaren 1950 de nieuwe theorieën van psychoanalisten Spitz et Bowlby de crèches verder in diskrediet brachten. Opnieuw viel het verwijt dat ze de scheiding van moeder en kind bewerkstelligden, met het risico op ernstige psycho-affectieve stoornissen bij de kinderen. Parallel maakten de gunstige economische situatie en de stelselmatige toename van het aantal werkende vrouwen duidelijk dat er nood was aan voldoende kwaliteitsvolle collectieve opvanginitiatieven voor jonge kinderen. Tijdens de jaren 1960 deden ouders, ook uit de middenklasse, in toenemende mate een beroep op privé-opvang en op de nieuwe peuterspeelplaatsen die tot stand kwamen in het voorschoolse kader. Onder druk van vrouwen- en feministische organisaties en van de vakbonden erkende de overheid uiteindelijk het nut van crèches. De economische situatie dwong haar overigens ook om haar kijk op vrouwenarbeid bij te stellen. In 1971 werd een Fonds voor Collectieve Uitrustingen en Diensten (FCUD) opgericht om crèches te financieren en hun verspreiding en gebruik te stimuleren. Die beslissing kwam er evenwel niet zonder slag of stoot en om de thuisblijvende moeders niet voor het hoofd te stoten werd er ook een sociaalpedagogische toelage voor de thuisblijvende ouders afgesproken – een maatregel die evenwel nooit werd uitgevoerd. Na een periode van stagnatie tijdens de eerste twee derden van de 20ste eeuw luidden de jaren 1960 een ongeziene uitbreiding in van het aantal opvanginitiatieven voor jonge kinderen, gefinancierd door de overheid en toegankelijk voor alle ouders, ongeacht hun sociale milieu. Het aantal nam explosief toe: in dertig jaar tijd ging het van een vijftigtal initiatieven (1960) naar bijna 800 (1990).²⁰⁴

De neerbuigendheid waarmee crèches lang waren bejegend, had niet alleen tot een stagnatie in het aantal geleid. Michel Vandenbroecke onderstreept dat er ook een langdurige negatieve impact was op de kwaliteit van de educatieve omkadering. De vernieuwende pedagogische methodes die in het interbellum werden gebruikt voor grotere kinderen (Montessori, Freinet, Decroly) bereikten tot de jaren 1970 nauwelijks de crèches: zij mochten niet rivaliseren met de opvoeding die moeders gaven, want dat zou het model van de moeder aan de haard ondermijnen. Dat verklaart waarom kinderverzorgsters een veel minder

201 Velge, H. (1919), *La protection de l'enfance en Belgique son passé, son avenir*, Brussel, eerste deel, p. 100; 104.

202 ONE (1926), *Loi du 5 septembre 1919*, Brussel, ONE, p. 17.

203 “Crèches. Enquêtes domiciliaires”, *Revue de l'ONE*, 2, nov. 1924, p. 75.

204 Dubois, A. ... [et al] (1994), p. 12. Dat aantal omvat ook de peuterspeelplaatsen.

doorgedreven opleiding kregen dan beroepskrachten die met oudere kinderen werkten. Dat verschil in opleidingsniveau al naargelang de leeftijd van het kind is tot vandaag intact gebleven. Vandenbroecke stelde ook vast dat het stigmatiseren van moeders die ‘verplicht’ waren om een beroep te doen op een crèche ook tot gevolg had dat er lange tijd weinig interactie en dialoog was tussen de ouders en de opvanginitiatieven.²⁰⁵ Tot 1984 bleven crèches overigens het exclusieve domein van vrouwelijke werkkrachten, aangezien mannen (op de artsen na) niet bekwaam werden geacht om met jonge kinderen om te gaan. Ook vandaag zijn mannen er een kleine minderheid.

POLITIEKE RECHTEN, MANNENRECHTEN...

Toegang tot onderwijs en werk zijn duidelijk van groot belang voor de financiële zelfstandigheid van vrouwen en voor de gelijkheid van mannen en vrouwen. Het is evenwel belangrijk om de toegang tot de politiek niet te vergeten, die lange tijd een duidelijke plek van mannelijke dominantie was.²⁰⁶ Tot in 1893 was het stemrecht in België niet alleen voorbehouden aan mannen, maar ook afhankelijk van het inkomen: het cijns kiesrecht achtte alleen mannen die eigenaar waren of een zeker inkomen hadden voldoende bekwaam en autonoom voor politieke rechten. De uitsluiting was dus sociaal (de meeste mannen genoten geen stemrecht), maar ook seksegebonden. In 1836 stond immers zwart op wit in het *Belgisch Staatsblad* dat “de breekbaarheid van hun sekse vrouwen de politieke bekwaamheid ontzegt”.²⁰⁷ Vanaf 1893 hadden alle mannen stemrecht (vanaf 25 jaar), zij het getemperd door het systeem van meervoudig stemrecht: sommige groepen kregen tot twee bijkomende stemmen. Dat gebeurde in functie van hun bekwaamheden en van hun gezinssituatie: gehuwde mannen en weduwnaars die minstens 35 jaar oud waren en een zekere welstand genoten kregen bijvoorbeeld één bijkomende stem.

In deze periode dook de kwestie van het vrouwenstemrecht op. Vanaf de jaren 1890 eiste de jonge BWP dat de burgerlijke, economische en politieke ongelijkheden die vrouwen troffen zouden worden weggewerkt. In 1895 vroegen enkele socialistische volksvertegenwoordigers in het Parlement in naam van de seksegelijkheid het vrouwenstemrecht op gemeentelijk niveau. De katholieken verzetten zich daar evenwel stellig stegen. Naar goede gewoonte steunden

ze daarvoor op de vrouwelijke ‘natuur’ en op de hiërarchie in het gezin. In de woorden van de conservatief Charles Woeste: “de leiding van het huis komt, volgens de algemene regel, vooral de vrouw toe, net zoals de leiding van de staat de man toekomt. De zeden, gewoonten en noden van het gezin houden de vrouw aan de huiselijke haard en weg van het forum (...) de Kerk heeft altijd onderwezen dat het gezin een samenleving vormt; welnu, elke samenleving heeft een hoofd nodig; de man is het hoofd van het gezin”.²⁰⁸ Het voorstel was dus geblokkeerd en zou uiteindelijk door de socialisten zelf worden opgegeven: aan het begin van de 20ste eeuw vreesden zij, net als de liberalen, dat vrouwenstemrecht de katholieken ten goede zou komen.

Onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog kregen mannen algemeen enkelvoudig stemrecht op alle beleidsniveaus (1919). Vrouwen werden verkiesbaar, maar slechts een kleine minderheid kon zelf stemmen voor de wetgevende verkiezingen: weduwes in naam van hun in de oorlog gesneuvelde man of zoon en enkele belangrijke verzetsvrouwen. In 1920 kregen vrouwen het stemrecht voor de gemeenteraadsverkiezingen. Dat gebeurde evenwel vooral vanuit electorale belangen; seksegelijkheid was geen bekommernis. De katholieken vreesden dat het enkelvoudig mannenstemrecht een negatief effect zou hebben op hun partij en eisten in ruil vrouwenstemrecht, vanuit de veronderstelling dat deze stemmen behoudsgezind zouden uitdraaien. Tijdens het interbellum hervatten de debatten over de uitbreiding van het vrouwenstemrecht tot de wetgevende en provincieraadsverkiezingen. Zonder succes evenwel, de partijen weken niet van hun posities. Pas na de Tweede Wereldoorlog was de stemming in het Parlement minder vijandig. Toch duurde het toen nog drie jaar eer vrouwen het stemrecht kregen op alle niveaus (wet van 27 maart 1948).

Alle debatten over de toegang van vrouwen tot politiek burgerschap getuigen van mannelijke neerbuigendheid ten opzichte van vrouwen, die als onwetend en ongeïnteresseerd werden neergezet. Ze bevatten ook weinig verwijzingen naar de gelijkheid van mannen en vrouwen. Eliane Gubin toonde aan hoezeer “de mannelijke argumenten om vrouwen buiten de politieke ruimte te houden beperkt waren en steeds herhaald werden”. De argumenten verwezen naar de ‘natuur’ van de vrouw, haar rol in het gezin en in de voortplanting; daarnaast waren er electorale berekeningen.²⁰⁹ Catherine Jacques stelt: “Op geen enkel moment werd er in termen van seksegelijkheid over vrouwenstemrecht gedacht in een samenleving die de vrouw beschouwde als onbekwaam, een eeuwig minderjarige,

²⁰⁵ Vandenbroeck, M. (2004).

²⁰⁶ Jacques, C. (2013); Gubin, E. (2007b); Gubin, E., Van Molle, L. (1998a).

²⁰⁷ *Moniteur belge*, 4/9/1836. Geciteerd in Gubin, E. (2004), “Le suffrage des femmes (1830-1948) : le monstre du Loch Ness”, in *En avant pour le suffrage universel*, Les Cahiers de La Fonderie, 31, p. 34.

²⁰⁸ *Parlementaire handelingen. Kamer. Vergadering van 4/4/1895*, p. 1265.

²⁰⁹ Gubin, E. (2007b), p. 112-113.

De eerste vrouwelijke minister, Marguerite De Riemaecker-Legot, bevoegd voor Gezin en Huisvesting, afgebeeld met een kinderwagen in de nieuwe regering, De Standaard, 30 juli 1965.

lid van het gezin maar zelden of nooit een autonoom persoon. Die onvoltooide individualisering woog zwaar op de genderverhoudingen en op de band tussen vrouwen en het beleid.”²¹⁰ Overigens raakten tijdens het interbellum erg weinig vrouwen verkozen (ca. 1%) en dat bleef zo na de Tweede Wereldoorlog (minder dan 5% vrouwen in het parlement tot de jaren 1970, toen zich een bescheiden verbetering aftekende). Op alle beleidsniveaus waren de verkozenen nog lange tijd in meerderheid mannen. Vrouwen verwierven slechts moeizaam een plaats in dit traditioneel mannelijke domein.

De beleidsdomeinen die aan vrouwen werden toevertrouwd, lagen in het verlengde van hun rol in het gezin. Wanneer politieke partijen zich in het interbellum tot hun nieuwe kiespubliek richtten, verwezen ze stevast naar hun kwaliteiten als huishoudsters, als moeders of in de liefdadigheid. Vrouwen die werden verkozen, kregen bevoegdheden toegewezen in lijn met hun ‘natuur’: kinder- en moederschapsbescherming, sociale zaken, openbare zeden. Na de Tweede Wereldoorlog kwam er weinig verandering in die situatie: politica’s bleven vastzitten in ‘vrouwelijke’ domeinen: onderwijs, gezin... en hun tussenkomsten gingen ook vooral over deze thema’s. Marguerite De Riemaecker-Legot, die in 1965 de eerste vrouwelijke minister werd, kreeg dus het ministerie van Gezin toegewezen. De verdeling van de gezinsrollen, die diep geworteld was in de mentaliteit, beperkte dus langdurig de politieke mogelijkheden van vrouwen.

De hiërarchische verdeling van de taken tussen vrouwen en mannen in het gezin hielp diepgaande ongelijkheden rechtvaardigen op het vlak van opleiding, toegang tot werk, sociale rechten en deelname aan de politiek. Het moederschap was daarbij een argument, want het was ondenkbaar dat een moeder haar gezin zou verlaten om te gaan werken of zelfs om te stemmen, gezien de risico’s voor de stabiliteit in het gezin. Nochtans verlangden vrouwen naar andere levensperspectieven en naar meer gelijkheid, in het onderwijs, op het werk, in de politiek. Zoals feministe Louise Van Duuren in 1931 schreef: “vooraleer echtgenote en moeder te zijn, is de vrouw een menselijk wezen, lid van een veelvormige samenleving die voortdurend aan snelle veranderingen onderhevig is. Net als de man van deze tijd is ze ontwikkeld, is ze complex geworden. Naast fysieke noden heeft ze intellectuele, morele en sociale noden, die dag na dag talrijker worden. (...) De vrouw moet niet enkel haar huis bewonen, maar ook de wijde wereld waarin haar vader, broers, echtgenoot en zonen leven”.²¹¹

Geleidelijk aan slaagden vrouwen erin om hun eisen ingang te doen vinden. Na de Tweede Wereldoorlog was het klimaat daarvoor gunstig, zeker in de jaren 1960 toen er meer vraag was naar vrouwelijke arbeidskrachten en het model van de moeder thuis terreinverlies leed. Feministen hadden die goede jaren evenwel niet afgewacht om gelijke rechten op te eisen. Dat deden ze al in de 19de eeuw op basis van... de rol die vrouwen opnamen in het gezin. Ze keerden een argument dat hun uitsluiting moest rechtvaardigen in hun voordeel, zodat het egalitaire eisen ondersteunde. Het gezin had zijn laatste woord nog niet gesproken...

²¹¹ AVG. Archief GBPO, 780. Van Duuren, L., “Vieilles filles”, handgeschreven notities voor een artikel voor *Le Soir*, 21/5/1931.

²¹⁰ Jacques, C. (2013), p. 52.

<< "Het ideaal van sommige echtgenoten: de vrouw thuis" uit La Vie ouvrière, 1931.

Hoofdstuk 5

Feministen en rechten voor moeders

"Moeder is op een piëdestal gehesen. Haar naam krijgt steeds een hoofdletter en iedereen betuigt haar lof en erkentelijkheid, maar volgens onze wetten en gewoonten is ze nog steeds een onderworpen wezen, tekortgedaan in haar rechten, beknot in haar ontwikkeling en zelfs beperkt in haar mogelijkheden om haar heilige taak te vervullen."

Louise Van Duuren, 1931²¹²

S poren van protest tegen de ongelijke posities van mannen en vrouwen zijn tot ver in het verleden te vinden, daarvan getuigen tal van geschriften. Ook de afbeeldingen van de 'strijd om de broek' die geregeld opdoken vanaf de middeleeuwen tonen de rivaliteit over mannelijke privileges.²¹³ Deze kritische kijk op ongelijkheden kreeg een extra impuls door het democratiseringsproces

²¹² AVG. Archief GBPO, 777. Van Duuren, L., "La mère", handgeschreven notities voor een artikel in *Le Soir*, 12/5/1931.

²¹³ Klapisch-Zuber, C. (2011), "La lutte pour la culotte, un topos iconographique des rapports conjugaux (15e s. - 19e s.)", *Liens familiaux*, Clio : histoire, femmes et sociétés, 34, p. 203-218.

tijdens de 19de eeuw en door de paradoxale situatie dat het model en het wettelijke kader haaks stonden op de reële levens en op individuele ambities. De in eerste instantie geïsoleerde stemmen die verzet aantekenden tegen de minderwaardigheid van vrouwen wonnen tijdens de 20ste eeuw aan invloed. Met toenemende kracht werden de ongelijkheden aangeklaagd die vrouwen troffen op het vlak van onderwijs, gezin, werk en politiek.

Paradoxaal genoeg eisten feministen de emancipatie van vrouwen op vanuit hun gezinsrol, die nochtans aan de basis lag van hun ondergeschikte positie. De ophemeling van het moederschap maakte van vrouwen een aparte groep met een eigen, specifieke en belangrijke missie: zich bezighouden met de kinderen die de samenleving van morgen zouden vormen. Het was dus niet meer dan logisch dat ze over de nodige rechten zouden beschikken om deze opdracht naar behoren te vervullen. Tot de jaren 1960 greep de meerderheid van de vrouwen- en feministische organisaties terug naar deze redenering en huldigden ze ‘maternalistische’ standpunten.²¹⁴ Zo bekeken leidde de focus op de moederrol tot een bevraging van de ongelijkheden, al verschilden de modaliteiten en diepgang daarvan sterk van organisatie tot organisatie. Het maternalisme had immers zijn beperkingen: het plaatste vrouweisen in het kader van het gezin en toonde veel respect voor de complementariteit tussen mannen- en vrouwenrollen. Daardoor was een aantal eisen moeilijk te verdedigen, zodat er een meer radicale beweging ontstond die de gelijkheid van vrouwen en mannen zag als een fundamenteel onderdeel van de mensenrechten. Binnen het feminisme was er dus soms grote verdeeldheid over welk statuut het moederschap moest krijgen, verdeeldheid die er ook vandaag nog is.

MATERNALISTISCH FEMINISME

In België zetten de eerste feministen zich in de 19de eeuw in voor een meisjesonderwijs dat kwalitatief op hetzelfde niveau zou staan als dat voor jongens. Ze zagen dit als een onmisbare factor in de emancipatie van vrouwen. Voor deze vrouwen, die vooral uit de vrijzinnige en gecultiveerde burgerij kwamen, week dat doel niet af van de rol die vrouwen moesten opnemen in het gezin. Het onderwijs moest immers allereerst verstandige echtgenotes en moeders vormen. Vrouwen die in staat waren om religieuze beïnvloeding te weerstaan, om hun man efficiënt bij te staan en om hun kinderen op intelligente wijze groot te brengen: “Hoe beter deze scholen hun werk doen, hoe beter ze daarna jonge moeders

kunnen opleiden tot hun grote plichten” stelde feministe en pedagoge Isabelle Gatti de Gamond in 1893²¹⁵. Een betere opleiding voor meisjes moedigde evenwel ook hun autonomie aan, met name op professioneel vlak. De Cours d’Éducation pour Jeunes Filles die in 1864 op initiatief van Isabelle Gatti de Gamond werd opgericht in Brussel vervulde op meerdere vlakken een pioniersrol en kreeg al snel navolging. Al snel bereidden deze kwaliteitsvolle nieuwe scholen met hun rijke aanbod aan vakken vrouwen ook voor op universitaire studies, waardoor ze konden uitkijken naar goed betaalde beroepen. Dat nieuwe onderwijs confronteerde afgestudeerde meisjes, die over net dezelfde kennis beschikten als mannen, vanzelfsprekend ook met discriminaties in het beroepsleven en het burgerlijke recht. Vanuit dat ongenoegen ontstonden de eerste feministische organisaties. De oudste daarvan, de Ligue Belge du Droit des Femmes, werd in 1892 opgericht na de weigering om pas afgestudeerd juriste Marie Popelin als advocate toe te laten tot de Balie. Andere organisaties volgden, zoals de Société Belge pour l’Amélioration du Sort de la Femme (1897), het Féminisme Chrétien de Belgique (°1902), de Nationale Vrouwenraad van België (°1905)... Daarnaast kwamen ook organisaties van socialistische en katholieke vrouwen tot stand.

De meeste feministische organisaties die eind 19de en begin 20ste eeuw actief waren, stelden de ‘natuurlijke’ roeping van de vrouw tot huwelijk en moederschap niet in vraag, en evenmin het model van de moeder thuis. Belgisch feministe Elise Soyer verkondigde zo op het internationale feministische congres van Brussel (1902) dat “ondanks en vooral door onze feministische hervormingen, de vrouw vrouw zal blijven, kinderen zal blijven opvoeden, bezig zal blijven met het huishouden, maar ze zal dat rationeel en wetenschappelijk aanpakken; ze zal onze toekomstige generaties leren (na dat zelf te hebben geleerd) om te denken en om juist te denken”.²¹⁶ Eliane Gubin stelt dat “de eerste feministes biologische voorbeschikking weliswaar zagen als sociaal beperkend en een machtsmiddel, maar dat ze nog gevangen zaten in het beeld van de echtgenote en de moeder, met het stereotype van de haard als de ‘natuurlijke’ en bevoorrechte plaats voor vrouwen”.²¹⁷ Tot de jaren 1950 waren de feministes trouwens voorstander van huishoudonderwijs en moederschapsopvoeding voor vrouwen.

Wat hun verontwaardiging wekte, was dat echtgenotes en moeders niet over de nodige rechten en middelen beschikten om hun rol in het gezin ten volle op te

215 Gatti de Gamond, I. (1907), *Éducation – féminisme*. I, Brussel, p. 35 (uittreksel van een artikel verschenen in het *Revue universitaire* van 1893).

216 “Société pour l’amélioration du sort de la femme. Rapport présenté par sa secrétaire Madame Nyst”, *La Ligue*, 4, 1902, p. 123.

217 Gubin, E. (1993), p. 42.

214 Zie onder meer: Jacques, C. (2013); Allen, A.T. (2005); Cova, A. (1997; 2000); Gubin, E. (1993; 2004b; 2007b).

DE ARBEIDERSVROUWENBEWEGING

De katholieke organisaties voor arbeidervrouwen, zoals boven vermeld overtuigde verdedigers van de kerkelijke doctrine over het gezin en van het model van de moeder aan de haard, waren zich bewust van de dagelijkse problemen die vrouwen uit de werkende klassen en in het bijzonder moeders ervoeren.²²¹ De bevragingen die ze in de jaren 1930 opzetten, brachten aan het licht dat het moederschap allesbehalve een mooie, rustige droom was en vaak grote moeilijkheden meebracht. Ook de echtelijke relaties stonden onder druk: veel vrouwen leden onder de minachting van hun man, wat voor frustraties zorgde waardoor ze afstand namen van het gezins- en moederideaal. Zo kwamen deze organisaties tot het besluit dat woorden niet volstonden om het moederschap aantrekkelijk te maken, maar dat gezinnen nood hadden aan betere leefomstandigheden.

In 1930 en 1932 bogen de congressen van LOFC-KAV zich over de vraag welke maatregelen nodig waren om het geluk van de moeder thuis te verzekeren, want “Het plezier in de liefde voor haar kind helpt haar een aantal moeilijkheden verdragen, maar niet allemaal: na een bepaalde dosis probeert ze de last van het kind te vermijden”.²²² De urgentie was des te groter omdat de moderniteit en het feminisme een slechte invloed hadden op vrouwen: “Zogezegd bevrijdend gedachtengoed met valse recepten voor geluk heeft in de ziel van veel vrouwen de verhevenheid van hun roeping aangetast. (...) Ons ideaal wordt zelfs aangevallen in zijn meest diepe essentie: de moederliefde”.²²³ In die context werd het geluk van moeders een voorwaarde om het model van de moeder aan de haard in stand te houden. De KAV en de LOFC vroegen al begin jaren 1920 economische en sociale hervormingen die de levensomstandigheden van gezinnen moesten verbeteren: kinderbescherming, strijd tegen de levensduurte, gezonde woningen, ziekteverzekeringen... maar ook de reglementering van vrouwenarbeid, beschermende maatregelen voor werkende moeders, steun aan grote gezinnen... Tijdens de jaren 1930 formuleerden ze eisen die expliciet de ondergeschikte positie van de vrouw in vraag stelden: het recht van vrouwen om samen met hun man goederen te beheren en te bezitten, hun recht om tussen te komen in belangrijke gezinskwesties... Ze eisten dat de burgerlijke onbekwaamheid van de gehuwde vrouw geschrapt werd en kwamen op voor vrouwenstemrecht, een vrouwelijke politiedienst om vrouwen en kinderen te beschermen, gelijk loon

nemen. Daarom eisten ze eind 19de eeuw, in het belang van het gezinsleven, een herziening van het Burgerlijk Wetboek (versoepeling van de maritale macht, het recht voor vrouwen om over hun spaargeld te beschikken en getuige te kunnen zijn in de rechtbank, onderzoek naar het vaderschap mogelijk maken...) en meer arbeidsrechten en politieke rechten. Volgens feministisch juriste Marie Popelin moest de echtgenote, moeder en huishoudster meer rechten krijgen, want “Is zij niet de ziel van de haard, de kracht in huis, degene die achter elke grote onderneming staat, die ervoor zorgt dat haar man slaagt in zijn werk terwijl zij de meest nederige taken uitvoert, de meest zware en minst betaalde van allemaal?”²¹⁸ Deze eisen komen over als gematigd, maar waren wel degelijk roldoorbrekend in een samenleving die diep doordrongen was van ongelijkheid en misogynie.

Tijdens het interbellum vertrokken de meeste feministen nog van de plichten in het gezin en veronderstelde vrouwelijke kwaliteiten om meer professionele, burgerlijke en politieke rechten te eisen voor vrouwen. Catherine Jacques ziet er zelfs een strategie in van de beweging, die verzwakt uit de oorlog was gekomen en een periode beleefde van overdreven waardering voor de thuisblijvende moeder: ze vertrokken van “waardering voor kwaliteiten van vrouwen die mannen niet konden betwisten, hun kwaliteiten als moeders. (...) Steunend op de waarde die werd toegekend aan het moederschap, breidden ze die missie uit tot de hele samenleving, maakten ze vrouwen verantwoordelijk voor de goede zeden, sociale hulp, kinderopvang, vrede... en riepen zo een soort sociaal burgerschap van vrouwen in het leven”.²¹⁹ Dat verklaart waarom de meeste feministen zich niet verzetten tegen een beleid voor meer geboortes of tegen maatregelen om moeders aan te moedigen om thuis te blijven: ze zagen daarin geen enkele contradictie met vrouwenemancipatie. Vandaar ook dat ze tot na de Tweede Wereldoorlog worstelden met hun standpunt over werkende moeders, terwijl ze wel overtuigd pleitten voor politieke en beroepsrechten voor vrouwen. “Want als moeders het recht hebben om zich te ontplooien buiten hun gezin, wat zal er dan in die nieuwe situatie van de moederrol worden? En hoe kunnen we de ontplooiing van het kind, de moeder en het gezin met elkaar verzoenen?”²²⁰ De rol van vrouwen in het gezin moest dienen om gelijke rechten op te eisen, maar bleek in werkelijkheid een grote hinderpaal voor het verdedigen van een gelijk statuut van vrouwen en mannen. Dat merkten ook de organisaties van arbeidervrouwen, al werkten zij in een heel andere ideologische en sociale context.

221 Marissal, C. (2014); Christens, R., De Decker, A. (1988).

222 Kadoc. Archief KAV. Nr. 2.3.6/1. Programma van het Nationaal jubelcongres der christelijke vrouwengilden van België, Antwerpen, 3-5 augustus 1930.

223 Kadoc. Archief KAV. Nr. 2.3.7/2. Introduction au Congrès de 1932.

218 Popelin, M. (1903), “Pour la ménagère”, *La Ligue*, 2, p. 33.

219 Jacques, C. (2008), vol. 2, p. 333.

220 Jacques, C. (2008), vol. 2, p. 342.

voor mannen en vrouwen, hogere lonen voor vrouwen, het vervangen van het vaderlijke door het moederlijke gezag in geval van 'ernstig' vaderlijk falen...²²⁴

Deze eisen wijzen op een evolutie in de gezinscultuur, maar mogen niet de illusie wekken dat de katholieke arbeidersvrouwenorganisaties de rolverdeling tussen mannen en vrouwen in vraag stelden. Ze bleven gehecht aan de complementariteit van de seksen en vroegen gelijkheid in het verschil. In 1932 bevestigden ze op hun congres nogmaals het vrouwelijke ideaal van het moederschap: "Geen enkel geluk is zo te benijden als het geluk dat het moederschap brengt (...). Indien we het ware geluk van de vrouw willen bereiken, moeten we haar ten volle verzekeren van dat geluk in het moederschap".²²⁵ Ze spraken zich ook uit tegen het feminisme, dat ze ervan beschuldigden het gezin te vernietigen en het individualisme aan te moedigen. Ook na de Tweede Wereldoorlog verdedigden de katholieke organisaties nog het model van de thuisblijvende moeder en vroegen ze beleidsmaatregelen ter ondersteuning ervan (zoals de toelage voor thuisblijvende moeders). Inzake vrouwenarbeid stelden ze zich soepeler op, maar dat moeders gingen werken bracht nog steeds hevige polemieken teweeg.

De socialistische vrouwen (met de organisatie De Vooruitziende Vrouw) hadden in vergelijking met de katholieke een veel ruimere kijk op de rollen van vrouwen.²²⁶ Toch verdedigden ook zij de roeping van vrouwen tot het moederschap en een complementaire rolverdeling. Militante Claire Baril poneerde in 1924 dat "wij niet uit de rol moeten stappen die de natuur en de samenleving ons hebben gegeven".²²⁷ Ze verwierpen wel elke verplichting om zich tot die rol te beperken en schaarden zich niet achter het model van het grote gezin. Ze klaagden ook de slechte leefomstandigheden van moeders uit de arbeidersklasse aan, zoals blijkt uit de toespraak die socialistisch senatrice Marie Spaak in 1930 hield op het congres van de nationale federatie van socialistische gemeenteraadsleden: "Tot welke sociale klasse vrouwen ook behoren, het valt niet te ontkennen dat hun ware bestemming het moederschap is en dat daarin dus de zekerste weg ligt naar hun geluk. Door de verschillende economische omstandigheden waarin vrouwen leven, is het moederschap voor sommigen evenwel een bron van vreugde terwijl die vreugde bij anderen vermengd is met vrees en ongerustheid, en bij nog anderen – helaas al te talrijk! – moet wijken voor kwellende zorgen. De

Hersteloord van de Femmes Prévoyantes Socialistes, Charleroi, z.d.

overheid moet dus in de mate van het mogelijke tussenkomen om het moederschap mogelijk te maken hun menselijke en sociale plicht te vervullen door de last en de moeilijkheden te verlichten, wanneer die de fysieke en mentale gezondheid van moeder en kind zouden bedreigen".²²⁸

De socialistische vrouwen²²⁹ klaagden het ontbreken van sociale wetgeving aan en vroegen dat de staat zou tussenkomen met goede huisvesting, collectieve diensten om het huishoudelijk werk te verlichten (gemeentelijke wasserijen, volkskeukens), acties tegen de levensduurte, leningen aan startende huishoudens, het recht op werk en betere lonen voor vrouwen, beroepsopleidingen om jonge vrouwen te verzekeren van een goed betaalde baan, sociale bescherming voor thuis- en buitenhuiswerkende vrouwen... Ook zij zagen een prioriteit in moederschapsbescherming. De socialistische vrouwen wezen met name op de slechte omstandigheden waarin veel vrouwen een zwangerschap en bevalling doormaakten, met ernstige gezondheidsproblemen en talrijke overlijdens tot gevolg: de armzalige hygiënische omstandigheden, een gebrekkige medische opvolging en zorgverlening voor, tijdens en na de bevalling. Moedersterfte was toen nog in sterke mate een taboeonderwerp (aangezien informatie erover vrouwen kon aanzetten om zwangerschappen te vermijden), maar de socialistische vrouwen verzamelden gegevens om de omvang van het probleem in te schatten en eisten in 1938 bij

224 Kadoc. Archief KAV. Nr. 2.3.8. KAV, Wij willen een nieuwe generatie vrouwen die weten wat ze zijn, fier over hun zending, sterk in den strijd, Congres 1e juli 1935; Ce que veut notre congrès, [1935]; Nr. 2.1.8. Fédération nationale des LOFC, 1936.

225 Kadoc. Archief KAV. Nr. 2.3.7/2. Le bonheur de l'éducation par la mère, 1932.

226 Zie onder meer: Marissal, C. (2014); Jacques, C. (2008; 2013); De Weerd, D. (1997).

227 Baril, C. (1924), *Avant l'action féminine*, Brussel, L'Eglantine, 1924, p. 18.

228 Spaak, M. (1930), "L'assistance maternelle et les pouvoirs publics. Rapport présenté au Congrès de la Fédération nationale des conseillers communaux et provinciaux socialistes", *L'Action communale et provinciale*, 9, okt., p. 141.

229 De informatie die volgt komt vooral uit officiële verslagen en rapporten die werden voorgesteld op de jaarlijkse congressen van de BWP tussen 1919 en 1936.

socialistisch minister van Volksgezondheid Joseph Merlot adequate maatregelen.²³⁰ Ze eisten dat zwangerschappen en bevallingen medisch opgevolgd zouden worden en vroegen aangepaste zorgverstrekking aan zieke of verzwakte moeders (prenatale raadplegingen, kraamklinieken, herstel- en rustoorden), een terugbetaling van medische kosten via een systeem van moederschapsverzekering, bescherming van werkende moeders en maatregelen om werk en gezinsleven beter op elkaar af te stemmen (crèches, kinderopvang). Ze zetten zich ook in voor de ontwikkeling van de werken voor kinderbescherming (zuigelingenraadplegingen, crèches, schoolkantines, vakantiekolonies...) en ondersteunden dus zonder voorbehoud de initiatieven die het NWK in het leven riep.

Enkele militantes formuleerden radicaal egalitaire eisen, vooral vanaf de jaren 1930. In 1931 ergerde Isabelle Blume zich bijvoorbeeld aan het onevenwichtige aandeel van echtgenoten en vaders in de huishoudelijke en opvoedkundige taken: “Op die manier is zij altijd aan het werken, ze vinden dat normaal en denken er nooit aan om haar te helpen (...) de ‘engel van het huishouden’, zoals de dichters haar noemen, is al te vaak niet meer dan een dienstmeisje”.²³¹ Vanuit de vaststelling hoe groot de rol van vrouwen in het gezin was, stelden ze ook de vaderlijke macht in vraag. Het artikel dat militante Estelle Goldstein in 1931 publiceerde in *Famille prévoyante* was tekenend voor deze evolutie: “Vallen de plichten niet merendeels de moeder ten deel terwijl de man het laatste woord heeft bij beslissingen? Is het eigenlijk niet vooral de moeder die het kind grootbrengt? Is het niet hoog tijd om te protesteren tegen deze grove onrechtvaardigheid?”²³² De socialistische vrouwen vroegen vervolgens de afschaffing van de maritale macht, gelijkheid tussen de ouders, de toegang van vrouwen tot alle beroepen... Bovendien wilden ze voor vrouwen een actieve rol in de arbeidersbeweging en vrouwenstemrecht op alle niveaus (wat de BWP hen nog steeds weigerde). In 1932 voegden ze daar de eis aan toe van vrije geboorteplanning (wat op fel verzet botste bij natalisten en katholieken). Ze verwezen daarbij niet alleen naar de gezondheid van vrouwen, die te lijden had onder te veelvuldige zwangerschappen. Ze gebruikten ook een argument dat vooral na de Tweede Wereldoorlog vaak zou worden ingezet: ‘bewust’ en gewenst moederschap als een belangrijk element in het welzijn van het koppel en van het kind. In 1938 vroeg het congres van de socialistische vrouwen een herziening van de wet van 1923 over het verbod op reclame voor voorbehoedsmiddelen. De BWP steunde hen in principe, maar was niet geneigd om de gevraagde gelijkheid in praktijk te brengen. Parallel aan deze

heel emancipatorische stellingnames bleven de socialistische vrouwen overigens tot na de Tweede Wereldoorlog het model van de huismoeder verdedigen, wat soms tot paradoxale situaties leidde.

Wanneer katholieke en socialistische arbeidersvrouwenorganisaties meer rechten eisten voor vrouwen deden ze dat dus in naam van hun opdracht als moeder. Beide bewegingen deelden een aantal eisen, maar dat leidde geenszins tot een toenadering of samenwerking. Ze maakten deel uit van vijandige politieke en ideologische zuilen en kwamen dus voortdurend en soms zwaar met elkaar in botsing. Er was geen sprake van dat ze de belangen van vrouwen uit de arbeidersklasse samen zouden verdedigen. Al evenmin onderhielden ze nauwe banden met de ‘burgerlijke’ feministische organisaties: ze verweten hen alleen de belangen van hun eigen klasse te behartigen en een flagrant gebrek aan empathie met arbeidersmilieus. Ze droegen allemaal bij tot het ophemelen van het moederschap, dat ze ook inzetten om meer rechten voor vrouwen op te eisen. Het was, in de woorden van Catherine Jacques, een “onontwarbare knoop”.²³³ Dat bleek in gevoelige kwesties als het werk buitenshuis van moeders en de deelname van vrouwen aan het politieke leven.

MOGEN MOEDERS UIT WERKEN GAAN?

De maternalistische opvattingen van vrouwenorganisaties beïnvloedden onmiskenbaar hun visie op vrouwenarbeid. Konden ze vrouwenarbeid wel verdedigen, met het risico vrouwen af te leiden van hun roeping in het huishouden en van het moederschap? Dienden ze de zelfstandigheid van de werkende vrouw aan te moedigen of net de thuisblijvende vrouw te verdedigen? De kwestie van de werkende moeder lag bijzonder gevoelig.

Al in de 19de eeuw waren er stemmen die vrouwenarbeid verdedigden, hetzij omdat het economisch voordeel opleverde, hetzij vanuit het recht op autonomie van vrouwen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de debatten die de wet van 1889 over vrouwen- en kinderarbeid voorafgingen. Liberaal volksvertegenwoordiger Jules Bara verdedigde vrouwenarbeid als een natuurrecht: “De vrouw is zwak! klinkt het. Ook de man is soms zwak. (...) Moeten we de kracht meten van wie zich aanbiedt als werkkraacht? (...) U beseft toch dat u vrouwen het werken verbiedt omwille van hun sekse. U treedt zo het natuurrecht van de vrouw met voeten, het burgerlijke en natuurlijke recht om te werken, dat ook de man heeft. In naam van welk recht wil u

230 IEV. Archief Jeanne-Emile Vandervelde. Doos 6. Document zonder titel, [1938].

231 Geciteerd in Jacques, C. (2008), p. 373.

232 Goldstein, E. (1931), “Droits des pères, devoirs des mères”, *La Famille prévoyante*, 5, mei, p. 16-17.

233 Jacques, C. (2008), t.2, p. 331.

de arbeid van meerderjarige vrouwen inperken? (...) Indien u het werk van vrouwen ouder dan 21 wil reglementeren, reglementeer dan ook het werk van mannen. Maar maak van de werkende vrouw geen apart wezen in de samenleving, een wezen dat niet het natuurrecht heeft om over de eigen arbeid te beschikken”.²³⁴

Ook de eerste feministen verdedigden het recht op arbeid van vrouwen en na de Eerste Wereldoorlog versterkten ze hun eisen. Ze vonden het noodzakelijk dat vrouwen in hun levensonderhoud konden voorzien, te meer daar de middenklasse verarmd uit de oorlog was gekomen en tal van vrouwen geen mannelijke steunpilaar hadden (weduwen, echtgenotes van zwaargewonden, alleenstaande vrouwen, ...). Ze eisten dus dat vrouwen toegang zouden krijgen tot alle beroepen en een versoepeling van de maritale macht (vrouwen hadden nog toestemming van hun echtgenoot nodig om te gaan werken).

Maar al in de 19de eeuw trad er verdeeldheid op over het werk van getrouwde vrouwen en moeders, vooral als ze tot de arbeidersklasse hoorden, omdat dat hun gezinsrol zou schaden. Feministe Marie Parent schreef in 1903: “de vrouw in de fabriek, dat betekent de desorganisatie van het gezin, een verwaarloosd huishouden, het kind dat kunstvoeding krijgt, verwaarloosd wordt en veroordeeld is tot rachitis en al te vaak tot een vroegtijdige dood”.²³⁵ In een lezing voor de Ligue Belge du Droit des Femmes wees Henri Liebrecht in 1907 op de “noodlottige verhouding tussen vrouwenarbeid en moederschap”.²³⁶ Hetzelfde jaar nog stond in het tijdschrift *La Ligue* dat “Noodzaak, niet het feminisme, de vrouw uit haar huisgezin had gerukt, weg van haar natuurlijke missie en functie, en haar had gedwongen om nauwelijks voorbereid zwaar werk te verrichten dat haar krachten vaak te boven ging. Een welbegrepen feministische beweging heeft de taak om dit kwaad te herstellen, om de vrouw weer thuis te brengen en haar echte plaats terug te geven”.²³⁷ Dit soort uitspraken bleef welig tieren tijdens het interbellum, ook al verdedigden feministische organisaties (net als de socialistische) terzelfdertijd de beroepsopleiding van vrouwen en hun recht op werk, en ook al bestreden ze fel de maatregelen die tijdens de jaren 1930 werden genomen om het werk van gehuwde vrouwen in te perken. De netelige kwestie van de verzoening tussen beroepsleven en gezinstaken zette evenwel een rem op elke uitgesproken egalitaire eis ten voordele van de werkende moeder. Volgens Catherine Jacques leken feministen zelfs na de Tweede Wereldoorlog “verdoofd door de morele waarden

La Travaillouse traquée (*De opgejaagde arbeidster*), feministisch tijdschrift met sprekende titel, 1936.

en plichten die de gemeenschap op moeders liet wegen, ze hadden het moeilijk om los te komen uit de dwangbuis van het moederschap dat zo alomtegenwoordig was in de samenleving en door de grote vrouwenorganisaties werd gepromoot”.²³⁸

De stellingname van een groep niet-gelovige, uitgesproken gelijkheids-feministen dat vrouwenarbeid een fundamenteel mensenrecht was dat elke democratische samenleving moest respecteren, leidde tot grote meningsverschillen.²³⁹ Al eind 19de eeuw waren er enkele verdedigers van het principe van de gelijkheid van man en vrouw (in plaats van hun complementariteit) en zij weigerden om vrouwen naar de opvoedkundige en huiselijke sfeer te verwijzen. De tweedracht nam nog

toe tijdens het interbellum en barstte los toen het congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht zich in 1926 over de bescherming van vrouwenarbeid boog. De tegengestelde opinies leidden enkele jaren later tot de oprichting van de internationale organisatie Open Door Council (1929) en haar Belgische tak Groupement Belge de la Porte Ouverte (Belgische Groepering Open Deur). Deze radicaal egalitaire organisatie huldigde het standpunt dat alle vrouwen, of ze nu ongehuwd, gehuwd of moeder waren, het recht moesten hebben om te werken onder dezelfde voorwaarden als mannen en vaders. In haar tijdschrift met de sprekende titel *La Travaillouse traquée* ('de getergde arbeidster') eiste ze voor elke vrouw “los van elke overweging omtrent huwelijk of moederschap het recht om ten alle tijde zelf te beslissen of ze betaald werk zou opnemen”.²⁴⁰ De Belgische Groepering Open Deur bestreed elke specifieke bescherming voor

234 *Parlementaire handelingen. Kamer*, 2/8/1889, p. 1790-1791. Geciteerd in Nandrin, J.-P. (2016), p. 470-471.

235 “L’allaitement maternel”, *Journal des mères*, 24, 15 dec. 1903.

236 “Le libre salaire de la femme mariée”, *La Ligue*, 2, 1907, p. 48.

237 Gobat, M. (1907), “Écoles ménagères”, *La Ligue*, 4, p. 148.

238 Jacques, C. (2013), p. 241.

239 Jacques, C. (2013); Gubin, E. ... [et al.] (red.) (2004b).

240 *La Travaillouse traquée*, nr. 1, 1933, p. 1.

arbeidsters die niet ook voor mannen gold. Ze verdedigde bovendien gelijkheid in het burgerlijk recht en tussen beide ouders en verlangde dat de echtgenoten-ouders de opvoedkundige en huishoudelijke taken evenwichtig zouden verdelen.

Deze gelijkheidsfeministen, merendeels afkomstig uit een universitair, seculier en vrijzinnig milieu, botsten hard met de maternalistische ‘verschilfeministen’. Ze vormden een minderheid, maar wonnen tijdens de jaren 1930 aan invloed door de ophef over de regeringsmaatregelen tegen werkende vrouwen. Ze slaagden er toen zelfs in de maternalistische organisaties aan hun kant te scharen. Het was evenwel wachten tot de jaren 1950 en zelfs 1960 vooraleer de gematigde feministen hun ambivalente posities en de familialistische invloedssfeer verlieten en ten volle gelijkheid nastreefden. Dat gebeurde zoals we zagen in een tijdperk waarin de ondergeschikte positie van vrouwen op verschillende terreinen, ook op het vlak van werk, in vraag werd gesteld. De staking van de arbeidsters bij de nationale wapenfabriek in Herstal (1966) leidde tot de oprichting van nieuwe organisaties, waaronder het Aktiecomité Gelijk Loon voor Gelijk Werk, die het strijdbare feminisme van de jaren 1970 aankondigden.

De katholieke organisaties van arbeidersvrouwen stuurden in die jaren hun standpunt over werkende moeders bij. Ze konden niet meer ontkennen dat de tijden veranderd waren en dat vrouwen buitenshuis wilden werken. Ze besloten zich open te stellen voor nieuwe modellen, ook al ging dat gepaard met interne spanningen. Hun denkwerk mondde uit in de publicatie van de manifesten *De vrouw nu: een nieuw statuut* (KAV, 1967) en *Aujourd’hui, la femme: un nouveau statut* (LOFC, 1968). Daaruit bleek dat hun opvattingen over de rollen in het gezin merkbaar waren geëvolueerd: vrouwen moesten net als mannen vrij zijn om zich te ontplooiën in het professionele, sociale en politieke leven. Vaders en moeders moesten de taken in het gezin eerlijker verdelen, “volgens hun aanleg en de omstandigheden eerder dan volgens een hiërarchische orde die de man als gezinshoofd ziet”.²⁴¹ Daaruit volgde “een nieuwe kijk op de rol van moeder en vader, in de zin van een meer gelijk verdeelde ouderrol”.²⁴² De overbelasting van vrouwen werd steeds luider aangeklaagd en opnieuw werden collectieve diensten geëist om “te vermijden dat vrouwen te veel slaaf zouden zijn van hun moederrol”.²⁴³ Een andere nieuwigheid was dat ongehuwde en alleenstaande vrouwen niet langer gestigmatiseerd werden. De beide charters hechtten weliswaar nog steeds meer belang aan de rol van de vrouw in het gezin dan

aan die van de man, maar ze weerspiegelden een fundamentele verandering bij de katholieke massaorganisaties richting gelijkheid en meer afstand van de kerkelijke hiërarchie (wat ook bleek uit een naamsverandering, de LOFC werden snel daarna Vie Féminine).

Aan het eind van de jaren 1960 was dus algemeen aanvaard dat vrouwen zich mochten ontplooiën door middel van hun werk, ook wanneer ze kinderen hadden. De collectieve diensten (crèches, kinderbewaarplaatsen, gezinshulp...) die sinds de 19de eeuw werden omschreven als een hulp voor vrouwen uit volkse milieus die ‘verplicht waren’ om te werken, werden nu opgeëist voor alle vrouwen. Daarnaast kregen moeders evenwel de suggestie om te stoppen met werken tot de kinderen naar school gingen of om deeltijds werk aan te nemen (voor 1945 quasi onbestaand), kwestie van ervoor te zorgen dat de gezinsharmonie niet leed onder hun job. Deze regelingen oogsten meteen kritiek: ze zorgden er immers voor dat vrouwen het beroepsleven niet op voet van gelijkheid met mannen en vaders betraden, met rechtstreekse gevolgen voor hun sociale rechten.

MOEDERSCHAPSVERZEKERINGEN

In de aanhoudende discussies over werkende moeders ging er veel aandacht naar de bescherming van werkende vrouwen tijdens hun zwangerschap en in de weken rond hun bevalling – een onderwerp dat nauw samenhangt met de toegang van vrouwen tot medische zorg.²⁴⁴ Eind 19de eeuw was er sprake van het invoeren van moederschapsrust. Sowieso werd werk buitenshuis beschouwd als moeilijk te verzoenen met de rol van vrouwen in het gezin, maar nog verontrustender was dat zwangere vrouwen en jonge moeders werkten. Niet alleen dreigde de kindersterfte daardoor sterk toe te nemen, er zou ook ernstige sociale wanorde uit voortkomen. Vandaar de vraag om mutualiteiten en verzekeringen voor moeders in te richten. Louis Frank zette eind 19de eeuw in een betoog in sprekende bewoordingen uiteen wat de gevolgen waren wanneer de gemeenschap niet instond voor de omkadering van jonge moeders (tussen de regels doemde de falende vader op): “Een materiële en morele puinhoop, want wanneer zijn vrouw ziek valt, ontvlucht de arbeider vaak het huis en zoekt hij plezier bij slechte kameraden, in losbandigheid, ontucht en drank. Wat de kinderen betreft, zij zijn op zichzelf aangewezen en dreigen het immer groeiende gepeupel van boefjes en zwervers te vervoegen. Maak de sombere balans op van de sociale anarchie die voortkomt uit de falende bescherming van zwangere

²⁴¹ LOFC (1968), *Aujourd’hui, la femme : un nouveau statut*, Brussel, 1968, p. 27.

²⁴² *Ibidem*, p. 11; 13.

²⁴³ *Ibidem*, p. 11.

²⁴⁴ Marissal, C. (2014); Jacqmain, J. (2012).

vrouwen en kraamvrouwen: abortus, kindermoord, vroeggeboorten, kindersterfte, kinderverlating, huiselijke strubbelingen... enz.! En u zal verbijsterd staan van de omvang van deze betreurenswaardige kwalen”.²⁴⁵

Wanneer sommigen toen al voorstelden om jonge werkende moeders tijdelijk uit de fabriek te verwijderen, was dat ter bescherming van de vruchtbaarheid van de arbeiders en van kind en gezin. Het pre- en postnataal verlof moest het vrouwen mogelijk maken om hun werk tijdelijk te onderbreken in de weken voor en na de bevalling, zodat ze konden herstellen, borstvoeding geven en zich helemaal aan hun baby wijden. Op dat vlak spoorden de eisen van kinderbeschermers trouwens met die van feministen en, in het interbellum, met de eisen van de massaorganisaties van arbeidersvrouwen. Het politieke klimaat was elke vorm van staatsinterventie in sociale kwesties evenwel vijandig gezind. Er was dus nog een lange weg met moeizame onderhandelingen te gaan vooraleer er wettelijke maatregelen kwamen ten gunste van zwangere werkende vrouwen en pas bevallen moeders. In afwachting was dit het terrein van liefdadigheid en privé-initiatieven: in de 19de eeuw verstrekten een aantal liefdadige werken hulp en zorg aan zwangere vrouwen en jonge moeders. Begin 20ste eeuw namen de sterk groeiende socialistische en christelijke gezinsmutualiteiten die rol over. Ze boden evenwel slechts een beperkte dekking en aansluiting – vooral door mannen – was vrijwillig.

De eerste beschermende wetgeving kwam er heel voorzichtig aan het eind van de 19de eeuw. De wet van 13 december 1889 reglementeerde het werk van kinderen en jongeren in de industrie en verleende arbeidsters een moederschapsrust van vier weken na de bevalling. Er waren evenwel allerlei afwijkingen mogelijk en de wet voorzag geen vervangingsinkomen en verplichtte de werkgever niet om de vrouw terug in dienst te nemen na haar verlof. Die lacunes beperkten de impact sterk. De discussie over het bevallingsverlof kwam opnieuw op de agenda tijdens het interbellum. Dat was te danken aan het Verdrag van Washington van de Internationale Arbeidsorganisatie (1919) dat de aanbeveling bevatte om een bevallingsverlof in te voeren van minstens zes weken met behoud van loon, gratis medische zorg en een verbod voor de werkgever om de werkneemster te ontslaan omwille van haar zwangerschap of bevalling. Duitsland ratificeerde het verdrag al in 1919, Frankrijk in 1928, maar in België bleef het stil. De wet van 7 augustus 1922 over het arbeidscontract van bedienden stelde het bevallingsverlof gelijk aan ziekteverlof. De meerderheid van de werkende vrouwen was evenwel geen

Materniteit in Elsene, interbellum.

bediende maar arbeidster. Er was ook geen enkele bescherming tegen ontslag voorzien.

Omdat de socialistische en katholieke vrouwenorganisaties voortdurend werden geconfronteerd met de problemen van vrouwen uit de volkse en arbeidersklasse beslisten ze om in actie te komen. Ze voerden een dubbele strijd rond nauw verweven thema's: het invoeren van een betaald bevallingsverlof voor werkende vrouwen en de terugbetaling van de medische kosten die verbonden waren aan zwangerschap en bevalling. Elk van hun kant verdedigden ze allereerst de oprichting van moederschapskassen, gefinancierd door de overheid, waarbij vrouwen op vrijwillige basis konden aansluiten. Vervolgens waren ze, nog steeds los van elkaar, allebei betrokken bij de uitwerking van wetsvoorstellen met als doel het instellen van een verplichte moederschapsverzekering. In 1923 namen de socialistische vrouwen op hun congres unaniem een tekst aan die zich inspireerde op het Verdrag van Washington en op wetsontwerpen die in Frankrijk en Duitsland waren ingediend. Hun vertrekpunt was het belang van moederschap voor de gemeenschap: “het moederschap is een sociale functie die de hele gemeenschap ten goede komt en het is in die omstandigheden dus legitiem om te vragen dat die gemeenschap de materiële lasten van het moederschap draagt en aan moeders de fysieke en mentale last laat, die al zo aanzienlijk is”.²⁴⁶ Ze slaagden erin de steun van de BWP te verkrijgen, die zich

²⁴⁵ Frank, L., Keiffer Dr, Maingié, L. (1897), *L'assurance maternelle*, Brussel-Parijs, p. 32-33.

²⁴⁶ *Parlementaire stukken. Senaat. Document nr. 178, 1923-1924. Vergadering van 10 juni 1924, p. 548.*

in 1923 uitsprak voor het ratificeren van het Verdrag van Washington. Van zijn kant werkte ook het Secretariaat van Christene Sociale Vrouwenwerken een voorstel van moederschapsverzekering uit, in samenwerking met de KAV en het Algemeen Christelijk Vakverbond. Dit voorstel, dat zich ook inspireerde op het Verdrag van Washington, werd gedeeltelijk overgenomen in het wetsvoorstel over de moederbescherming en -verzekering dat de christendemocraat René De Bruyne op 20 december 1923 indiende in de Kamer.²⁴⁷ Op haar beurt diende Marie Spaak-Janson in 1924 in de Senaat een wetsvoorstel in dat was uitgewerkt door de socialistische vrouwen.²⁴⁸

Er waren kleine verschillen tussen beide voorstellen (met name wat betreft de begunstigden), maar ze voorzagen allebei in het invoeren van een verplichte moederschapsverzekering die recht zou geven op de terugbetaling van de zorgverlening bij een bevalling en op een verplicht en vergoed moederschapsverlof van zes weken na de bevalling, met daarbij het verbod om een werkneemster te ontslaan omwille van haar zwangerschap of bevalling. Beide voorstellen vermeldten ook een geboortepremie, de oprichting van (bedrijfs)crèches, het invoeren van borstvoedingspauzes en financiële middelen voor de oprichting van kraamklinieken en hersteloorde... De voorstellen werden evenwel niet aangenomen, al bleek er grote eensgezindheid te zijn over het principe van een moederschapsverzekering. Tijdens het interbellum werden er in het Parlement nog andere wetsvoorstellen en -ontwerpen ingediend voor een ziekte- en invaliditeitsverzekering, met inbegrip van een verplichte moederschapsverzekering. Al deze initiatieven werden aandachtig gevolgd en gesteund door niet alleen de christelijke en socialistische arbeidersvrouwenbeweging, maar ook de Bond van Grote Gezinnen, feministische organisaties en enkele protagonisten uit de beweging voor de kinderbescherming.

Geen enkel voorstel kwam evenwel ter stemming. Tussen de politieke partijen waren er diepe meningsverschillen over de vorm die de sociale zekerheid moest aannemen. Daardoor zat de verplichte ziekte- en invaliditeitsverzekering tijdens het hele interbellum geblokkeerd, en daarmee ook de moederschapsverzekering. De knoop raakte pas ontward toen na de Tweede Wereldoorlog de verplichte sociale zekerheid werd ingevoerd. Het Besluit van de Regent van 21 maart 1945 over de verplichte verzekering tegen ziekte en arbeidsongeschiktheid voorzag

**Is een zwangere vrouw
minder competent
dan een man?**

Gelijkheid tussen vrouwen en mannen is een recht.
Bent u het slachtoffer van een schending van dit recht?
Contacteer ons voor meer informatie of om een klacht in te dienen.
Het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen
bestrijdt elke discriminatie gebaseerd op het geslacht.

Is het u gelijk
dat we niet gelijk zijn?

www.gelijkheidmanvrouw.be
0800 12 800

INSTITUUT VOOR
DE GELIJKHEID
VAN VROUWEN
EN MANNEN

"Is een zwangere vrouw minder competent dan een man?", sensibiliseringsaffiche van het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen, 2010.

²⁴⁷ "Proposition de loi de De Bruyne concernant la protection et l'assurance maternelle", *Parlementaire stukken. Kamer van Volksvertegenwoordigers*, 1923-1924, nr. 63.

²⁴⁸ "Proposition de loi en vue de l'assurance maternelle", *Annales parlementaires. Sénat. Session 1923-1924. Vergadering van 10 juni, 1924*, p. 946.

POLITIEKE RECHTEN VOOR VROUWEN

Bij de meeste vrouwen- en feministische organisaties werden de standpunten over vrouwenarbeid sterk beïnvloed door hun kijk op het gezin. Hetzelfde gold voor hun opvattingen over de deelname van vrouwen aan de politiek. Al aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog gebruikten feministes het moederschap om politieke rechten voor vrouwen te eisen. Alhoewel ze zelf geen kinderen had, vertolkte Isabelle Gatti de Gamond haar wens om deel te nemen aan de politiek bijvoorbeeld vanuit het standpunt van een moeder: “Heel mijn moederlijke hartstocht heeft nood aan het licht van het openbare leven, van de maatschappelijke vooruitgang, om mijn weg te verlichten en me te tonen hoe ik m’n kinderen moet leiden (...) elke moeder die ernaar verlangt haar kinderen goed op te voeden zal het uitgesproken verlangen hebben om het leven van de natie beter te kennen en er deel van uit te maken zodat ze haar geliefden er succesvol kan in inwijden”.²⁵¹ Toen de Ligue Belge du Droit des Femmes in 1895 in een petitie aan het Parlement het vrouwenstemrecht voor de gemeenteraadsverkiezingen eiste, stelde ze de gemeente voor als “een verzameling gezinnen: de bekwaamheid van de vrouw zal nuttig gebruikt worden voor alle kwesties inzake het gezin die tot de bevoegdheden van de gemeenten behoren”.²⁵² Als militaire dienstplicht en de verdediging van het vaderland rechtvaardigden dat burgerschap exclusief mannelijk was, dan stelden feministen dat het moederschap, dat alleen vrouwen toekwam, ook verdiende dat er politieke rechten aan verbonden waren. Zoals Louis Frank zei: “Vrouwen krijgen het verwijt dat ze niet onderworpen zijn aan de dienstplicht; maar zij hebben andere, zwaardere lasten, bijvoorbeeld om de burgers te baren die de legerrekruten van morgen zullen worden! Elk jaar kost het Moederschap meer dan 300.000 vrouwen het leven”.²⁵³ De feministen schoven ook de weldoende morele invloed van vrouwen naar voor en hun specifieke bekwaamheden in domeinen die kinderen, het moederschap, sociale werken en openbare zeden (prostitutie...) betroffen. Tot slot meenden ze dat de deelname van vrouwen aan de politiek een goede zaak zou zijn voor het pacifisme: aangezien moeders kinderen op de wereld brachten, konden ze alleen vrede verlangen. De noodzaak om kinderen en moeders te beschermen werd regelmatig ingeroepen als reden om vrouwen te laten deelnemen aan de politiek. Het *Journal des mères* schreef

251 Gatti de Gamond, I. (1907), “Le referendum sur le suffrage des femmes (23 décembre 1900)”, in Gatti de Gamond, I., *Éducation – féminisme*. I, Brussel, p. 80-81.

252 “Le suffrage communal”, *La Ligue : organe belge du droit des femmes*, apr. 1895, p. 38.

253 “Le suffrage des femmes”, *La Ligue*, 2-3, 1902, p. 81.

de vergoeding van medische kosten bij zwangerschap en bevalling. Voor loontrekkenden kwam er een moederschapsvergoeding die zes weken pre- en zes weken postnataal verlof dekte. Het was evenwel wachten op de wet van 17 maart 1948 om dit verlof effectief en verplicht te maken voor zowel bedienden als arbeidsters. In 1967 werd de bescherming uitgebreid: het moederschapsverlof werd op 14 weken gebracht (waarvan acht weken verplichte postnatale rust) met daaraan gekoppeld het verbod voor de werkgever om een werkneemster te ontslaan omwille van haar zwangerschap. Een zwangere werkneemster moest ook onttrokken worden aan mogelijke beroepsrisico's. In 1963 werd ingevoerd dat vrouwen die zwanger waren of borstvoeding gaven beschermd moesten worden tegen blootstelling aan gevaarlijke stoffen. Vanaf 1983 mochten werkgevers niet weigeren een vrouw in dienst te nemen omwille van haar zwangerschap (of voor haar aanwerving informeren naar haar kinderwens). De volgende decennia versterkten bijkomende maatregelen deze bescherming.²⁴⁹

Veel vrouwen- en feministische organisaties zetten zich dus in voor moederschapsbescherming en voor de sociale bescherming van werkende moeders (en voor een reglementering van de vrouwenarbeid die daarmee vaak werd geassocieerd), maar niet allemaal. Gelijheidsfeministen vreesden, zoals gezegd, dat een specifieke bescherming van werkende vrouwen hun recht op arbeid zou inperken. Zelfs bij moederschapsverlof plaatsten ze vraagtekens. De Groupement Belge de la Porte Ouverte vocht de bepalingen uit het Verdrag van Washington aan vanuit de redenering dat ze het recht op werk van vrouwen inperkten. Volgens deze radicale feministen ontmoedigden beschermende maatregelen werkgevers om vrouwen in dienst te nemen en wettigden ze hun ontslag of lagere lonen. Want “een bescherming van het moederschap is slechts gerechtvaardigd en doeltreffend indien ze vrouwen volop laat beschikken over hun vrijheid en hun rechten als volwassenen en hen daarbij de middelen geeft om hun moederrol in de beste omstandigheden te vervullen”.²⁵⁰ Vandaar hun voorstel, al tijdens het interbellum, om moederschapsverlof gelijk te stellen aan tijdelijke arbeidsongeschiktheid omwille van gezondheidsredenen. Decennialang stonden deze stemmen diametraal tegenover zowel gematigde feministen als vakbonden en organisaties van arbeidstersvrouwen. Ze boekten evenwel geen succes, toch niet inzake het recht op zwangerschapsverlof, waarover grote eensgezindheid bestond.

249 Het verlof werd op 15 weken gebracht in 1990. Jacqmain, J. (1997), p. 23.

250 AVG. Archief GBPO, 48. Getypte nota “Maternité”, z.d. [jaren 1930].

Kiespropaganda met het accent op de gezinsrol van vrouwen. Affiche van de *Fédération des Femmes Libérales* voor de wetgevende verkiezingen van 1954.

van mannen voor de politiek in vraag werd gesteld: “Een polemist verwoordde het populaire gevoel van het moment met de uitspraak: ‘Vrouwen laten stemmen is even absurd als baby’s de borst laten geven door papa’s’. Een feministisch tijdschrift antwoordde: ‘We zien goed welke geslachtsorganen het vrouwen mogelijk maken om min te worden, maar we zijn benieuwd dankzij welke speciale organen mannen kunnen stemmen’”.²⁵⁶ In 1932 publiceerden verschillende feministische organisaties (samengebracht door de *Groupement Belge pour l’Affranchissement de la Femme* en de *Nationale Vrouwenraad van België*) een manifest dat de traditionele argumenten tegen vrouwenstemrecht één voor één ontkrachtte. Opnieuw werd het moederschap ingeroepen: “De moeder-kiezeres zal niet alleen in staat zijn om een thuis te creëren en te bezielen, maar ook om het te beschermen en te verdedigen”. Er was echter ook aandacht voor de werkende vrouw, die bij machte moest zijn om haar economische rechten te verdedigen: “Laat ons die honderdduizend min of meer werkschuwe vrouwen uit de burgerij die comfortabel beschut zijn tegen de dagelijkse strijd een ogenblik buiten beschouwing laten. Laat ons aan de immense massa werkende vrouwen denken die zwoegen op het land, die de werkplaatsen en kleine en grote fabrieken bevolken, die de kantoren vullen; aan de winkeliersters; de vrouwen die lesgeven; de vrouwen die zorgen; aan alle vrouwen die leven van hun arbeid. Tegenover hun plichten moeten rechten staan”. Het vrouwenstemrecht werd zo een kwestie van rechtvaardigheid en van billijkheid tussen de seksen. Het manifest besloot zelfs met de vaststelling dat “de moeders werden bedrogen met de stelling dat het hun plicht was om zich volledig aan de huiselijke taken te wijden; om hun acties daar nauwlettend toe te beperken; om hun gedachten er niet van te laten afdwalen, terwijl ze eigenlijk voor hun kinderen, voor alle kinderen, daar buiten moesten bijdragen aan een werk dat op zich even belangrijk was als het eerste”.²⁵⁷

Ook de organisaties van arbeidsters ervoeren in toenemende mate de nood om toegang te krijgen tot de besluitvorming, bijvoorbeeld om hun werken voor kinderbescherming of het invoeren van een moederschapsverzekering te verdedigen.²⁵⁸ Omdat ze vertegenwoordigsters misten in het parlement en de gemeenteraden, die bijna uitsluitend mannen telden, waren ze aangewezen op lobby-acties. Daarbij richtten ze zich op mannelijke politici, religieuze gezagsdragers en elke andere invloedrijke bondgenoot die mogelijk bereid zou

²⁵⁶ Goldstein, E. (1929), “Les femmes dans le pays : le suffrage féminin”, *La Famille prévoyante*, 11, nov., p. 16.

²⁵⁷ AVG. Archief GBPO, 41. “Les femmes veulent voter : manifeste présenté par le Groupement belge pour l’affranchissement de la femme et approuvé par le Conseil national des femmes belges...”, juni 1932.

²⁵⁸ Marissal, C. (2014).

in 1912 “Indien vrouwen de macht hadden, zouden ze snel beschermende wetten voor moeders hebben uitgevaardigd”.²⁵⁴

Na de Eerste Wereldoorlog was de kwestie van het vrouwenkiesrecht verre van opgelost (op enkele uitzonderingen na mochten vrouwen nog steeds niet stemmen voor de provincieraad en de wetgevende verkiezingen). Feministische organisaties hervatten hun strijd met argumenten die voortaan meer vanuit het gelijkheidsprincipe vertrokken.²⁵⁵ In 1929 berichtte socialistisch feministe Estelle Goldstein over de humoristische manier waarop in Frankrijk de ‘natuurlijke’ aanleg

²⁵⁴ “Pour nos petits”, *Journal des mères*, 10, 15 mei 1912.

²⁵⁵ Jacques, C. (2013; 1998); Gubin, E., Van Molle, L. (red.) (1998).

zijn hun eisen over te nemen. Zelfs de grootste tegenstanders van een deelname van vrouwen aan de politiek – te vinden in katholieke middens – vroegen daarom uiteindelijk stemrecht voor vrouwen. Tijdens de jaren 1920 hadden de LOFC en KAV zich aan de zijde van de Katholieke Actie geschaard en vrouwen zo min mogelijk aangespoord om zich politiek te engageren uit vrees dat dit engagement ten koste zou gaan van hun taken in de samenleving en het gezin. Tijdens de jaren 1930 werden ze zich ervan bewust dat politieke mandaten hen konden helpen bij het verdedigen van hun eisen en hun opvattingen over het christelijke gezin. In 1932 vermeldde het dagelijks bestuur van de KAV dat een zetel voor een gecoöpteerde senatrice een goede zaak zou zijn om hun beweging in het Parlement te vertegenwoordigen en koppelden daar de naam van Maria Baers aan²⁵⁹ (zij kwam in 1936 in de Senaat). Vanaf 1936 vroegen de LOFC de deelname van katholieke vrouwen aan de politiek met als doel de bescherming van het gezin. Ze spraken zich ook duidelijk uit voor het vrouwenstemrecht: “We weten allemaal dat het niet langer mogelijk is om ons af te zonderen in ons gezin en daar heel goed ons huishouden te doen en perfect voor man en kinderen te zorgen. Indien we het voortbestaan willen van het vredevolle huisgezin, dan moet de vrouw van vandaag interesse hebben in de buitenwereld – en meer bepaald in de politiek. Ze heeft er haar woord te zeggen. Als ze dat wil, kan ze krachtig ingrijpen op het goede verloop van het openbare leven”.²⁶⁰

Katholieke vrouwen moesten dus het bij uitstek mannelijke domein van de politiek betreden om het christelijke gezin te verdedigen tegen de vrijzinnige en socialistische plannen. De katholieke doctrine huldigde evenwel nog steeds exclusieve moederrollen en verwees vrouwen naar de huiselijke sfeer. Deze paradoxale situatie droeg niet bepaald de belofte in zich van een gelijke deelname van vrouwen aan de politiek. Deze vaststelling gaat overigens ook op voor andere vrouwenorganisaties: algemeen gesproken bleven zij het vrouwenstemrecht verantwoord vanuit de nood om specifieke gezins- en vrouwenbelangen te verdedigen, belangen die verschillend waren van die van mannen. Uiteindelijk zou deze argumentatie de toekenning van het vrouwenstemrecht niet versnellen, maar zorgde ze er wel voor dat vrouwen lange tijd opgesloten bleven in politieke domeinen die zagezegd pasten bij de vrouwelijke ‘natuur’.

Al meteen toen vrouwen na de Eerste Wereldoorlog stemrecht kregen op gemeentelijk niveau, tekenden zich aparte beleidsdomeinen voor hen af die rechtstreeks in het verlengde lagen van hun zagezegde bekwaamheden als vrouw en in het gezin. De Vrouwenbond Constance Teichmann, die sinds 1910 de oprichting van christelijke sociale vrouwenwerken ondersteunde, besliste in 1920 om te starten met de politieke vorming van Vlaamse vrouwen. Ze werkte een specifiek verkiezingsprogramma uit, want “Er zijn kwesties waarin vrouwen aparte, zelfs tegengestelde belangen hebben; er zijn er andere, meer talrijk, waarin ze meer interesse hebben dan mannen; tot slot zijn er waarin zij bijzonder beslagen zijn. Een vrouwelijk verkiezingsprogramma heeft dus zijn bestaansreden”; “Daarom vinden wij het nodig en wenselijk dat vrouwen zich scharen rond een programma dat beantwoordt aan hun natuurlijke aanleg en aan hun missie in de samenleving”.²⁶¹ Het zal niet verrassen dat dit programma veel plaats inruimde voor de bescherming van kinderen en moeders en voor de verdediging van de openbare zeden en de ontwikkeling van sociale werken, met daarnaast enkele feministische eisen. Ook de Parti Général des Femmes Belges die op initiatief van de Ligue Belge du Droit des Femmes, de Union Patriotique des Femmes Belges en de Nationale Vrouwenraad van België werd opgericht naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen van 1921 plaatste in haar programma de bescherming van moeders en kinderen centraal, naast de strijd tegen alcoholisme, onwetendheid en zedenloosheid. Zelfs feministe Louise Van Duuren, die later bekend stond om haar radicale standpunten, stelde in 1921: “De vrouw is het gewoon om haar huishouden voorzienig en zuinig te beheren en de middelen waarover ze beschikt optimaal te gebruiken en zal haar waardevolle kwaliteiten van goede huishoudster ten dienste stellen van het bestuur van de gemeente”.²⁶² Uiteindelijk weken noch de socialistische noch de katholieke of de liberale vrouwen af van deze ‘vrouwelijke’ domeinen. In 1923 beklemtoonden de socialistische vrouwen “dat het voor haar [de vrouw] niet volstond om kinderen ter wereld te brengen, maar dat ze moest bijdragen aan het uitwerken van sociale wetten opdat die kinderen de garantie zouden hebben dat ze in de beste omstandigheden konden leven en zich ontwikkelen”.²⁶³ In 1932 richtten de LOFC vormingen in om vrouwen politiek bewust te maken. Om hun interesse te wekken kregen de deelnemers de vraag om na te denken over het beleid dat hun gemeente voerde inzake moederschaps- en kindbescherming.²⁶⁴

261 AAM. Archief kardinaal Mercier. Sectie VI. Nr. 10. Vrouwenbond Constance Teichmann. Brief van Maria Baers aan kardinaal Mercier, 26/07/1920 & Un programme féminin pour la commune.

262 AVG. Archief GBPO, 40. Getypte nota's van Louise Van Duuren, ca. 1921.

263 POB. Conseil général, *Rapports présentés au 34e congrès annuel (31 mars-2 avril 1923)*, Brussel, 1923, p. 611.

264 “Cercle d'étude : comment intéresser les femmes d'ouvriers à la vie civique?”, *Moniteur des LOFC*, 99, maart 1932, p. 40-43.

259 Kadoc. Archief KAV. Nr. 2.112.

260 “La femme et la vie communale”, *Moniteur des LOFC*, 62, okt. 1937, p. 131.

Vrouwen- en feministische organisaties deden dus hard hun best om zich te onderscheiden van de politieke partijen, die zich ook tot vrouwen richtten vanuit zogezegd vrouwelijke interessegebieden. Die scheidingslijn tussen de seksen bleef ook na de eerste verkiezingen bestaan. Toen na de Tweede Wereldoorlog de uitbreiding van het vrouwenstemrecht tot de wetgevende verkiezingen op tafel lag, onderstreepte katholiek feministe Fernande Baetens nog dat vrouwen zich zouden bezighouden met het “huishouden van de natie” en dat ze zouden stemmen om “de stem van huisvrouwen en moeders te laten horen in het Parlement”.²⁶⁵

In dezelfde periode doken evenwel ook opvattingen op die uitgesproken egalitair waren en verdedigd werden door de nieuwe generatie radicale feministes. De deelname van vrouwen aan de besluitvorming was volgens hen noodzakelijk om gelijke rechten van vrouwen en mannen te verkrijgen. Daarom stapten feministes na de Tweede Wereldoorlog in de politiek, daarbij geruggesteund door internationale verdragen die seksegelijkheid omschreven als een essentieel element van de mensenrechten. Juriste Georgette Ciselet, die in 1946 door de liberale partij werd gecoöpteerd in de Senaat, diende met steun van socialistisch volksvertegenwoordigster Jeanne Beeckman (echtgenote van Emile Vandervelde) meerdere wetsvoorstellen in: voor een hervorming van het Burgerlijk Wetboek, het openstellen van de magistratuur en het notariaat voor vrouwen, een beter statuut voor kinderen die buiten het huwelijk waren geboren...²⁶⁶, wetsvoorstellen die enkele jaren later werden aangenomen.

De opvattingen over de rol van vrouwen in de samenleving wijzigden grondig tijdens de jaren 1950 en 1960. Het gezinsmodel dat meer dan een eeuw lang was hooggehouden, was volop in beweging. Ook al waren er nog ‘familialistische’ visies aanwezig en beïnvloedden die feministische stellingnames, er was een grondige bevraging gaande en er werd grote vooruitgang geboekt. Aan de vooravond van de jaren 1970 hadden vrouwen toegang tot bijna hetzelfde onderwijs als jongens, ze beschikten over politieke rechten, ze verloren hun burgerrechtelijke bekwaamheid niet langer wanneer ze trouwden, hun recht op arbeid werd van langsom meer erkend en ze hadden toegang tot de meeste beroepen. De ongelijkheden bleven evenwel in de geesten geworteld en waren

Vrouw brengt stem uit bij de wetgevende verkiezingen van 1949.

niet verdwenen uit de reële levens, wat voor groot ongenoegen zorgde bij vrouwen. Dat ongenoegen kwam tot uitbarsting aan het begin van de jaren 1970, aangewakkerd door de antiautoritaire protestbeweging van mei 1968. Een nieuw, vrolijk en luidruchtig feminisme maakte zijn opwachting, een feminisme dat niet aarzelde om het oude gezinsmodel fundamenteel in vraag te stellen.

²⁶⁵ Geciteerd in: Jacques, C. (2013), p. 43.

²⁶⁶ Jacques, C. (2013), p. 45 en volg.

<< Karikatuur uit de Dolle Mina-brochure Het gezin, hoeksteen van onze maatschappij?, 1977.

Hoofdstuk 6

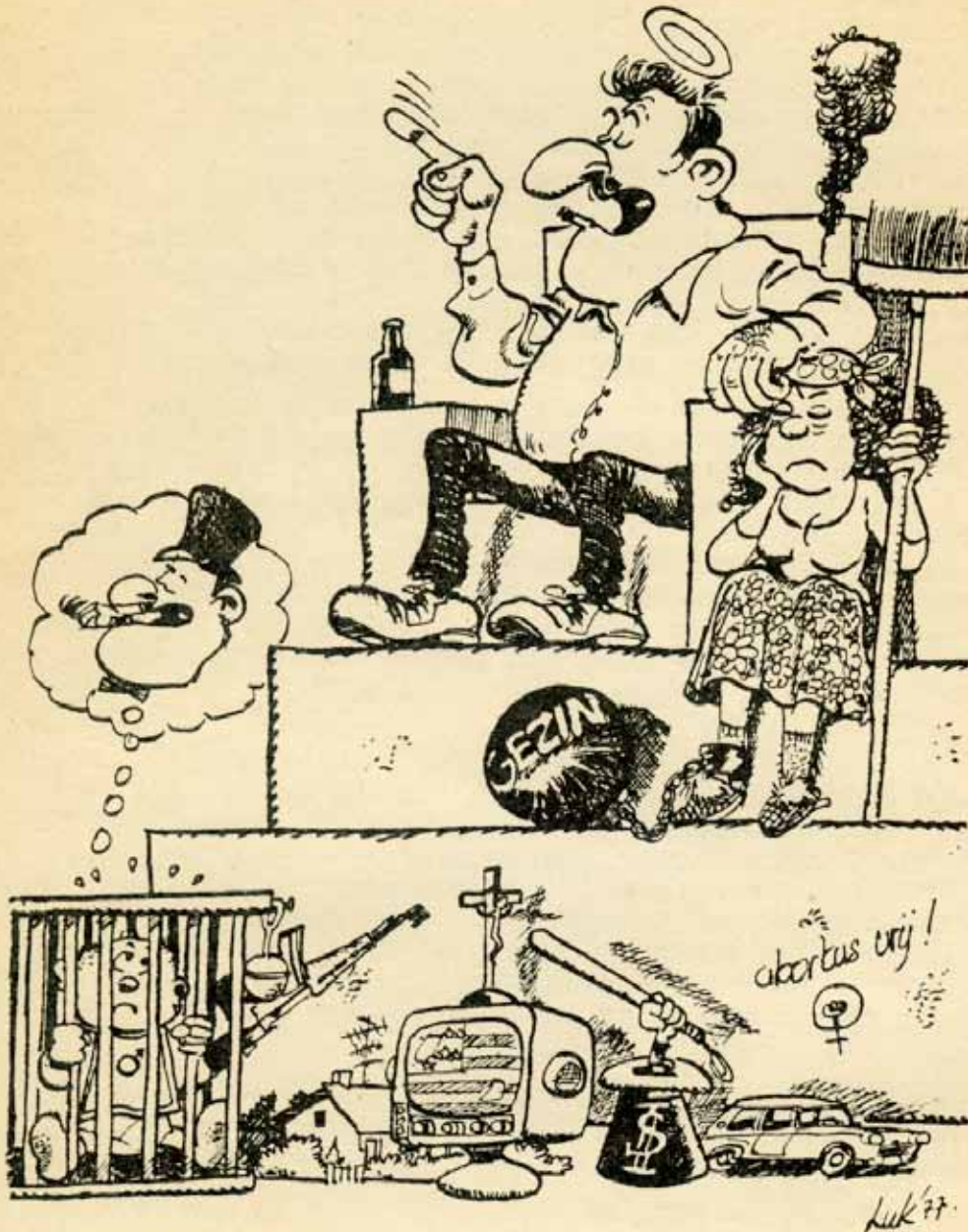
Nieuwe gezinnen? 1970 – begin 21ste eeuw

“Maar indien de vrouw bevrijd is, vraagt de man zich af, wie zal dan het huishouden doen?”

Het rode boekje van de vrouw(en), 1972²⁶⁷

Begin jaren 1970 dook er een nieuw feminisme op. Het was rebels en opstandig en schrok er niet langer voor terug om de gezinscodes grondig dooreen te schudden. Het maakte dankbaar gebruik van een periode waarin machtsrelaties alom in vraag werden gesteld om met kracht de vervreemding van vrouwen in de privésfeer aan de kaak te stellen en met luide stem gewenst moederschap te eisen en een gelijke verdeling van de rollen in het gezin. Van hun kant ontwikkelden overheden een ‘institutioneel’ feminisme en namen ze een reeks maatregelen om een mentaliteitswijziging te bereiken en de gelijkheid van vrouwen en mannen in te schrijven in het recht. Parallel daarmee veranderde het gezin en groeide de openheid voor modellen die meer divers waren en beter

²⁶⁷ Het rode boekje van de vrouw(en), Brugge, Sonnevle Press, 1972, p. 143. Deze brochure kwam model te staan voor de eisen die het nieuwe feminisme van de jaren 1970 in België uitdreef.

aansloten bij individuele wensen. Was daarmee gelijkheid bereikt? Niets is minder zeker. Ondanks alle geboekte vooruitgang blijven er ongelijkheden bestaan in de gezinspraktijk, ongelijkheden die zich voortzetten op school, op het werk en in de politiek. De ongelijke verdeling van de rollen in het gezin zit verankerd in de geesten, wordt nog altijd op min of meer bewuste wijze verdedigd door tal van sociale actoren en vormt daardoor nog steeds een belangrijke hinderpaal voor de gelijkheid van mannen en vrouwen in de publieke sfeer.

VROUWEN BEVRIJDEN: HET NIEUWE FEMINISME VAN DE JAREN 1970

De maternalistische feministes hadden de complementariteit van mannen en vrouwen zo goed als nooit in vraag gesteld. Ze vroegen gelijkheid vanuit het verschil, eisten rechten op omwille van de roeping van vrouwen tot het moederschap. De zogenaamde ‘tweedegolf-feministes’ of ‘neofeministes’ die zich begin jaren 1970 roerden in de westerse wereld namen een heel andere positie in. Hun frustraties vonden een voedingsbodem in boeken die de zogenaamd vrouwelijke rollen onder vuur namen: *Le Deuxième sexe* van Simone de Beauvoir (*De tweede sekse*, dat bij zijn verschijnen in 1949 een schandaal had veroorzaakt), *Male and female* van de Amerikaanse antropologe Margaret Mead (1948, *Man en vrouw*), *The feminine mystique* van Betty Friedman (1963, *De mystieke vrouw*). De Belgische militantes lazen ook enthousiast de eerste boeken van hun Amerikaanse generatiegenoten die in 1970 verschenen: *Sexual politics* van Kate Millet, *The dialectic of sex: the case for feminist revolution* van Shulamith Firestone (*De dialectiek van de sekse*) of nog *The female eunuch* van Germaine Greer (*De vrouw als eunuch*). Ze klaagden de traditionele gezinsvormen en de moederlijke en huishoudelijke plichten van de vrouw aan als belangrijke obstakels voor de gelijkheid van vrouwen en mannen.

De ontkenning van het natuurlijke en dus onveranderlijke karakter van de rolverdeling tussen de seksen vormde de rode draad doorheen de argumentatie van de jonge feministes. Zij stelden dat de ongelijkheden niet voortkwamen uit biologische beperkingen maar sociale constructies waren die ontsproten aan het patriarchaat en het kapitalisme. Ze klaagden het “moederschap-als-natuur, moederschap-als-bestemming, moederschap-als-plicht, onder leiding van mannen en ten dienste van de soort en de natiestaat”²⁶⁸ aan. Ook het absolute karakter van het moederinstinct en de moederliefde werd in vraag gesteld. Yvonne Knibiehler spreekt van een echte culturele revolutie: “gedurende twee

eeuwen was de moederliefde opgehemeld als een centraal en specifiek facet van de vrouwelijke deugd, van de vrouwelijke psyche. En nu kwam de vraag of ze wel bestond, en waaruit ze dan bestond. Onderzoek van psychologen legde het wisselvallige karakter ervan bloot, de fragiliteit, de kneedbaarheid. (...) De relatie moeder-kind belandde in een tijdperk van twijfel”.²⁶⁹ Ontdaan van zijn biologische basis werd het instituut van het gezin, waarvoor vrouwen zich gratis inzetten in het verborgene van hun huis, een centraal element in hun onderdrukking en uitbuiting. “Het is een overblijfsel van de slavernij of van de lijfeigenschap, het is machtsmisbruik door het ‘patriarchaat’”.²⁷⁰ Vrouwen moesten worden bevrijd van het patriarchale gezin.

In België bestond de feministische beweging uit verschillende organisaties die begin jaren 1970 waren opgericht: de Pluralistische Actiegroepen voor gelijke rechten van man en vrouw, Dolle Mina, Front de Libération des Femmes, Groupe d'Action pour la Libération des Femmes, Marie Mineur, Vrouwen Overleg Komitee, Groupe de Recherche et d'Information Féministes (GRIF)... Enkele jaren later voegden zich daarbij de eerste vrouwenhuizen en enkele radicaal linkse groeperingen²⁷¹. Elk op hun manier hekelden die organisaties keer op keer de moederlijke en huiselijke plichten van vrouwen die decennialang sterk in de verf waren gezet. Ze wezen niet alleen op de ongelijkheid in het koppel, maar kantten zich ook tegen de discriminaties op het vlak van onderwijs en werk, en in de sociale, culturele en politieke sfeer (punten waarop ze de eisen van de feministes van de eerste golf vervoegden). Ze brachten het huiselijke en seksuele geweld tegen vrouwen aan het licht, een probleem dat tot dan onderbelicht was gebleven. Tot slot werden ze zich ervan bewust hoe belangrijk controle op de vruchtbaarheid was voor de emancipatie van vrouwen en eisten ze luid en duidelijk het recht op contraceptie en abortus. Een aantal van hen hielp vrouwen in nood zelfs om toegang te krijgen tot abortus.

Abortus stond sinds 1867 in het Strafwetboek als een misdrijf waarop een boete of gevangenisstraf kon staan. Naar schatting namen er jaarlijks evenwel duizenden vrouwen hun toevlucht toe, clandestien en in vaak smerige omstandigheden die hun gezondheid en zelfs hun leven bedreigden. Vervolgelingen en bestraffingen waren hoogst uitzonderlijk. In 1923 kwam er ook een verbod op informatie en publiciteit over voorbehoedsmiddelen. Deze bepalingen zagen het licht in een context van natalisme en werden in sterke mate verdedigd door politieke besluitvormers.

269 Knibiehler, Y. (1997), p. 13.

270 Knibiehler, Y. (2000), “La mère au foyer” in Dermenjian, G. ... [et al.], *Femmes entre ombre et lumière. Recherches sur la visibilité sociale (16e-20e siècles)*, Parijs, Publisud, p. 39.

271 Marissal, C., Gubin, E. (2011).

268 Knibiehler, Y. (1997), p. 155.

"Ben het beul!", brochure van Marie Mineur, 1971.

Zoals we zagen was er evenwel ook verzet, met name in kringen van socialisten, vrijzinnigen en vrijmetselaars. Dat verzet groeide na de Tweede Wereldoorlog en mondde uit in de oprichting van de eerste centra voor gezinsplanning, zoals La Famille heureuse in Sint-Joost-ten-Node in 1962. Het waren evenwel vooral de neofeministes die de problematiek op het voorplan brachten. Met slogans als 'wij willen lust zonder last en kind'ren als 't ons past', 'je lichaam, je leven', of 'baas in eigen buik', verzetten ze zich tegen de plicht tot voortplanting die natalisten en de Kerk predikten en pleitten ze voor bewust gekozen, gewenst en gepland moederschap. Sinds de introductie van de contraceptieve pil in de jaren 1960 beschikten vrouwen inderdaad over een zekere en betrouwbare methode om te verhinderen dat ze 'zwanger raakten'. Feministen eisten de vrijheid om daarover te beschikken, opdat vrouwen zouden kunnen kiezen wanneer ze kinderen kregen en hoeveel, of ervoor konden kiezen om kinderloos te blijven. De pil opende de deur voor seksuele ontplooiing, nu de angst voor een zwangerschap wegviel. Feministen eisten voor vrouwen ook het recht op seksueel genot en wilden dat seksualiteit losgekoppeld werd van het huwelijk. Door te pleiten voor seksuele

Betoging voor het recht op abortus, 1978.

opvoeding en vrouwen informatie over hun lichaam te geven droegen ze bij tot het doorbreken van heel wat taboes over seksualiteit.

De wet van 19 juli 1973 maakte vrije informatieverstrekking over voorbehoedsmiddelen mogelijk, maar de strijd om abortus uit het strafrecht te verwijderen zou nog lang en zwaar blijken. De jaren 1970 en 1980 werden getekend door de inbeschuldigingstelling en opsluiting van artsen en vrouwen die abortus hadden uitgevoerd en ondergaan (de arrestatie van dokter Willy Peers in 1973 kreeg de meeste weerklank), tal van petitie en steunbetogingen die mede door vrouwen- en feministische organisaties werden gedragen en zeer geanimeerde debatten. Ondanks het risico op vervolging groeide het aantal centra dat abortussen uitvoerde in goede medische omstandigheden. Een politieke oplossing liet evenwel twintig jaar op zich wachten: de wet van 3 april 1990 haalde abortus ten dele uit het strafrecht. Tot op vandaag blijven feministen zich inzetten voor de bescherming (en uitbreiding) van dit recht, dat zo belangrijk is voor een vrij gekozen en volledig gewenst moederschap.

Dat de feministes van de tweede golf voor vrouwen het recht opeisten om geen kinderen te hebben, betekent niet dat ze tegen het moederschap gekant waren – velen van hen hadden zelf kinderen. Ze hadden wel een probleem met de "onderwerping aan het moederschap"²⁷² die voortkwam uit een ongelijke

²⁷² Boucquey, E. (1973), "Pour un projet concret", *Cahiers du Grif*, 1, p. 24.

gezinsstructuur waarin de opvoedkundige en huishoudelijke taken vooral op de schouders van vrouwen rustten. Het gezin was dus aan verandering toe. De neofeministe Eliane Boucquey schreef in 1973: “het fundament van de uitbuiting van vrouwen is de verantwoordelijkheid over de kinderen”. Daaruit volgde dat het “verdwijnen van de rolpatronen en een bevrijding van het moederschap de twee drijvende krachten zijn van het hele feminisme van de tweede golf”.²⁷³ Volgens filosofe Françoise Collin, één van de belangrijkste theoretici van het Belgische neofeminisme, “is er nood aan oplossingen die moeders de ruimte geven om gedeeltelijk te ‘demobiliseren’, ruimte voor hun persoonlijke ontwikkeling en hun integratie in het maatschappelijke leven. Daarvoor zijn er twee vereisten: enerzijds dat de mannen, de vaders, de opvoeding van de kinderen die ze hebben gewild eerlijk delen en het volle gewicht daarvan niet langer aan de vrouwen laten. Anderzijds dat de gemeenschap de taken waarvoor dat mogelijk is zoveel mogelijk socialiseert”.²⁷⁴ Miet Smet, die actief was in het feminisme en in de politiek, bij de Christelijke Volkspartij (ze werd in 1985 de eerste staatssecretaris voor Maatschappelijke Emancipatie), verklaarde in 1974: “Het traditionele rolpatroon van man en vrouw is niet alleen zinloos, het is ook schadelijk”.²⁷⁵ Ze pleitte ervoor dat vrouwen op gelijke voet met mannen zouden gaan werken, omdat ze overtuigd was van de grote kwetsbaarheid van thuisblijvende moeders (gezien het armoederisico indien de man-kostwinner wegviel): “Een vrouw die het leven wil aankunnen en alle eventualiteiten van dat leven, moet gaan werken”.²⁷⁶ Om vrouwen daarin aan te moedigen, vroeg ook zij een evenwichtige verdeling van de gezinstaken en maatregelen om werk en gezin beter op elkaar af te stemmen.

De feministes van de tweede golf beschouwden de billijke bijdrage van vaders aan de opvoeding en het huishouden dus als een noodzakelijke voorwaarde om tot een gelijke samenleving te komen. Om werk en gezin harmonieus op elkaar af te stemmen vroegen ze ook de inrichting van een voldoende aantal kwaliteitsvolle collectieve diensten (crèches, voor- en naschoolse opvang, goedkope restaurants, wasserijen,...) en collectieve arbeidsduurvermindering (voor mannen en voor vrouwen). Ze waren tegen deeltijds werk omdat dat het armoederisico van vrouwen vergrootte en hun sociale rechten beperkte. Wie biologische verschillen bleef invoeren als argument tegen de gelijkheid van man en vrouw, kreeg te horen dat vaders een aandeel hadden in het verwekken van een kind en het dus niet meer dan logisch was dat ze in gelijke mate bijdroegen aan de gezinstaken.

Hun militante acties waren origineel, spontaan, humoristisch en rumoerig, de media smulden ervan (de eerste vrouwendag in 1972 in Brussel bijvoorbeeld). Daarnaast ontwikkelden ze een theoretisch denkkader waarvoor ze inspiratie zochten in het marxisme, de antropologie, de sociologie... en waaruit *feminist studies* ontstonden. Vanuit een feministisch perspectief wierpen ze een frisse blik op bekende kwesties (het gezin vanzelfsprekend, maar ook het lichaam, seksualiteit, de economie, de sociale zekerheid, geweld, godsdienst...). Daarbij legden ze telkens opnieuw de gevolgen van de ongelijke sekseverhoudingen bloot. Sommigen probeerden om de economische waarde te becijferen van al dat gratis en onzichtbare huishoudelijke werk. De *Cahiers du GRIF*, gestart in 1973, bevatten de neerslag van dit denkwerk-vanuit-verzet.

De vele rollen van vrouwen volgens het feministische blad *Bécassines en lutte*, 1977.

In deze context maakte ook vrouwengeschiedenis haar opwachting. Het doel was om vrouwen hun echte plaats te geven in de economische, politieke en sociale geschiedenis. Daarbij bleek al snel dat er geen sprake was van een permanente aanwezigheid van de moeder aan de haard doorheen de geschiedenis. Er was ook aandacht voor de geschiedenis van het moederschap. In 1980 publiceerde filosofe Elisabeth Badinter²⁷⁷ *L'amour en plus*, een boek op maat van een groot publiek waarin ze de geschiedenis van de moederliefde van de 17de tot de 20ste eeuw onder de loep nam en toonde hoezeer het 'moederinstinct' van sociale en culturele makelij was. Het boek was onmiddellijk een internationaal succes. Twee jaar later was het de beurt aan historica Yvonne Knibiehler, die samen met Catherine Fouquet een *Histoire des mères du Moyen-Age à nos jours*²⁷⁸ schreef, enkele jaren later gevolgd door een geschiedenis van vaders.²⁷⁹ Hun onderzoek, dat erg rijk is, wordt tot vandaag regelmatig bijgewerkt. Het verkent

²⁷³ Ibidem.

²⁷⁴ Collin, F. (1973), “Féminitude et féminisme”, *Cahiers du Grif*, 1, p. 15.

²⁷⁵ Toespraak van Miet Smet tijdens de dag Vrouw en Maatschappij van de CVP in 1974; Cockx, R. (2009), p. 40.

²⁷⁶ Interview met Miet Smet in 2009. Cockx, R. (2009), p. 43.

²⁷⁷ Badinter, E. (1980), *L'amour en plus : histoire de l'amour maternel (XVIIe-XXe siècle)*, Parijs, Flammarion.

²⁷⁸ Knibiehler, Y., Fouquet, C. (1980).

²⁷⁹ Knibiehler, Y. (1987).

over meerdere eeuwen welke belangrijke plaats het moederschap innam in de constructie van de vrouwelijke identiteit, maar ook hoezeer gedragingen, discoursen en roltoewijzingen varieerden naargelang de periode of het sociale milieu. Het belicht verder duidelijk de invloed van maatschappelijke actoren als filosofen en artsen in het definiëren van wat moederschap inhield. Onderzoek als dit helpt onmiskenbaar om de mythe te ontkrachten van een ‘historisch gezin’ dat homogeen was, geen barstjes vertoonde en duizenden jaren de wetten van de natuur volgde om dan plots te bezwijken onder de druk van de moderniteit en het feminisme.

VERANDERENDE GEZINSSTRUCTUREN

De contestatiebeweging liep samen met een vernieuwing van de gezinsvormen, die zich vanaf de jaren 1960 in alle westerse landen liet voelen.²⁸⁰ Een eerste kenmerk van die evolutie was dat het huwelijk niet langer een evidentie was, maar terrein verloor. Vanaf de jaren 1960 trouwden koppels steeds later (iets wat ook in vroegere tijdperken gebeurde) en nam vooral het aantal koppels toe die na enkele jaren samenleven hun huwelijk beëindigden. Echtscheiding was in de 19de eeuw een heel marginaal fenomeen, maar vanaf de jaren 1960 explodeerden de cijfers. In enkele jaren tijd steeg het aandeel naar 10% (in 1970) en vervolgens naar meer dan 50% aan het begin van de 21ste eeuw; vandaag de dag mondt meer dan de helft van de huwelijken dus uit in een echtscheiding. Daardoor kregen andere gezinsvormen een impuls.

Alleenstaande moeders waren ook vroeger al een tastbare realiteit (ongehuwde moeders, weduwes, gescheiden vrouwen) maar tijdens de laatste decennia van de 20ste eeuw veranderde hun profiel en kregen nieuwe gezinsvormen een impuls. De term ‘eenoudergezin’ raakte in zwang voor huishoudens met kinderen waarin één ouder (in grote meerderheid de moeder) aan het hoofd staat. Er waren ook de nieuw samengestelde gezinnen, waarin een koppel en hun kinderen uit verschillende relaties onder één dak leven. De verandering was onmiskenbaar, maar moet toch worden gerelativeerd: zoals we eerder zagen, waren er ook vroeger al veel nieuw samengestelde gezinnen, met name door het vroegtijdig overlijden van een partner en door tweede huwelijken. Ook toen was het gewoon om onder één dak kinderen te hebben van verschillende ouders. Hedwige Peemans-Poullet: “vanuit historisch perspectief zijn er vandaag minder alleenstaande vrouwen met kinderen, minder kinderen zonder vader, minder ongehuwde moeders dan in de

19de eeuw. In vergelijking met het begin van de 20ste eeuw is de verhouding tussen echtscheidingen en weduwnaar- en weduwschap omgekeerd. De groeiende groep gescheiden moeders heeft de plaats ingenomen van moeders-weduwen”.²⁸¹ Het was vooral de kijk op deze andere gezinnen die veranderde.

Een andere belangrijke evolutie was dat de maatschappij niet langer het huwelijk als norm hanteerde voor het leven in koppel. Vanaf de jaren 1970 leefden jongeren steeds vaker ongehuwd samen. Soms gewoon vooraleer te trouwen, maar even goed kon samenwonen het huwelijk vervangen. Dit ging gepaard met een sterke stijging van het aantal buitenechtelijke geboorten: in 1990 maakten die minder dan 3% uit van het totale aantal geboorten, begin 21ste eeuw was dat meer dan 20%. In de loop van de jaren 1960 liep het geboortecijfer ook opnieuw terug: koppels kregen hun eerste kind op steeds latere leeftijd en perkten het aantal kinderen sterk in (minder dan twee kinderen per vrouw vanaf de jaren 1980). Tot slot maakten begin 21ste eeuw holebigezinnen hun opwachting. Een toenemend aantal kinderen en adolescenten groeide dus op bij ouders die ongehuwd of gescheiden waren, in eenouder- of nieuw samengestelde gezinnen, met lesbische of homo-ouders. Omdat die nieuwe gezinsvormen steeds vaker voorkwamen, wonnen ze aan zichtbaarheid en nam de aanvaarding toe. Het traditionele model van het kerngezin met een gehuwd koppel en (veel) kinderen dat tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw sterk was gepromoot, verloor hierdoor nog meer terrein. Er zijn meerdere verklaringen voor deze evolutie: de democratisering van het gezinsleven, de secularisering van de samenleving, het groeiende belang dat werd gehecht aan individuele ontplooiing... en de juridische en economische emancipatie van vrouwen, die steeds beter opgeleid waren en massaal de arbeidsmarkt betraden waardoor ze over de nodige autonomie en financiële middelen beschikten om uit een slecht huwelijk te stappen (de meeste vragen tot echtscheiding kwamen en komen van vrouwen). Tot slot droeg de seksuele bevrijding bij tot een grotere tolerantie ten opzichte van ongehuwde en holebikoppels.

Het feminisme van de tweede golf paste dus in een gunstige periode voor een herziening van de gezinsmodellen richting meer gelijkheid, zowel binnen het koppel als in het gezinsleven. Er was ook een toenemende openheid merkbaar voor nieuwe samenlevingsvormen. Het feminisme droeg zelf bij tot deze veranderingen, die verder een impuls kregen vanuit het emancipatiebeleid en overheidsmaatregelen ten gunste van meer diversiteit in de gezinnen.

²⁸¹ Peemans-Poullet, H., “Critique de l’idéologie : toutes les mères ne sont-elles pas monoparentales ?”, in Hedwige Peemans-Poullet (red.) (2005), p. 384.

²⁸⁰ Zie: Boulanger, P.-M. ... [et al.] (1997); Deboosere, P. ... [et al.] (2009).

OVERHEIDSFEMINISME

Het institutionele feminisme ontstond in België niet onder druk van het feminisme van de ‘tweede golf’. Wel moest de Belgische regering een aantal internationale verplichtingen nakomen ten opzichte van de Europese instellingen en de Verenigde Naties. Die laatste riep 1975 uit tot het Internationale Jaar van de Vrouw en richtte bij die gelegenheid een eerste Wereldvrouwenconferentie in (Mexico, 1975). Ze vroeg daarbij dat alle lidstaten actieprogramma’s zouden opstellen om de discriminaties weg te werken. In antwoord op die vraag installeerde de regering in 1975 de eerste overheidsorganen voor vrouwenemancipatie: de Consultatieve Commissie Status van de Vrouw bij het ministerie van Buitenlandse Zaken en de Commissie Vrouwenarbeid bij het ministerie van Tewerkstelling en Arbeid. De daaropvolgende decennia kwamen er wijzigingen in deze instellingen en ontstonden er nieuwe, een proces dat in 2002 uitmondde in de oprichting van het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen (dat in overleg werkt met de Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen, een adviesorgaan opgericht in 1993). Geleidelijk aan kwamen er ook diensten op provinciaal en gemeentelijk niveau tot stand en, conform het proces van federalisering van de staat, bij de gemeenschappen en de gewesten. Dit institutionele feminisme fungeerde ten dele als aanspreekpunt voor feministische groepen op het terrein, maar had ook de opdracht om de Belgische wetgeving in lijn te brengen met internationale richtlijnen omtrent gelijkheid.

We kunnen hier onmogelijk een opsomming geven van alle beleidsmaatregelen die sinds 1975 zijn genomen met het oog op de gelijkheid van vrouwen en mannen. Samengevat richtten ze zich vooral op gelijkheid in het onderwijs, in de beroepsopleidingen en op de arbeidsmarkt, in de sociale zekerheid en in zake deelname aan de besluitvorming. Stuk voor stuk domeinen waarin de ongelijkheden groot waren. Daarnaast was er aandacht voor de strijd tegen geweld op vrouwen.²⁸² In een tijdspanne van twintig jaar werd een omvangrijk instrumentarium op poten gezet om discriminatie tegen te gaan. Dat stond in scherp contrast met hoe ongelijkheden tot de jaren 1960 werden gerechtvaardigd. In 2002 volgde een nieuwe stap met het inschrijven van de gelijkheid van vrouwen en mannen in de Grondwet (artikel 10), waarbij de wetgevers zich engageerden om maatregelen te nemen om dit doel effectief te bereiken. Rond de eeuwwisseling kwam er wetgeving op maat van nieuwe gezinsvormen:

“Familie: ruime blik op gezinnen”, omslag van het tijdschrift Zizo, 2016.

gelijkschakeling van het statuut van kinderen geboren in en buiten het huwelijk (1987), invoeren van het wettelijk samenwonen (1998), toegang tot huwelijk en adoptie voor twee personen van hetzelfde geslacht (2003 en 2006). Het werd, onder bepaalde voorwaarden, een recht om van sekse te veranderen (2007 en 2017). In 2014 volgde een wijziging van de bepaling uit het Burgerlijk Wetboek over de naamgeving van kinderen, waardoor de naam van de vader niet langer automatisch voorrang heeft op die van de moeder. Wanneer beide ouders daarmee instemmen, kan een kind voortaan de naam van de

moeder of beide namen samen dragen. Anno 2017 beschikt België dus over een reeks geavanceerde juridische instrumenten om gelijkheid te verzekeren in tal van facetten van het gezins-, economische, sociale, politieke en culturele leven. België hoort ook bij de zeldzame landen die halebikoppels en transgenders rechten toekennen. In veertig jaar tijd werd dus een indrukwekkende weg afgelegd.

Een prioritair thema voor beleidsmakers was de gelijkheid van vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt, die van groot belang is voor de autonomie van vrouwen. Vanaf 1975 werkte de Commissie Vrouwenarbeid, al snel bijgestaan door andere diensten, aan het opsporen en wegwerken van de talrijke discriminaties die nog vervat zaten in de wetgeving, in collectieve arbeidsovereenkomsten, functieclassificaties, het toekennen van extralegale voordelen... Het doel was om gelijkheid te bereiken in de toegang tot werk, het loopbaanverloop en de verloning.

²⁸² Voor een overzicht van de evolutie van het emancipatiebeleid, zie onder andere: Gubin, E. (2007a); Cockx, R. (2009); Schulze Erika ... [et al.] (2015); Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen (2016).

Er werden ook maatregelen genomen in het kader van de strijd tegen ongewenst gedrag op het werk. Verschillende bepalingen verbeterden de bescherming van zwangere vrouwen op het werk en vergemakkelijkten de combinatie van werk en gezinsleven: recht op verlofstelsels (loopbaanonderbreking, tijdskrediet, ouderschapsverlof, verlof om dwingende redenen, borstvoedingspauzes...) maar ook het uitbouwen van collectieve diensten voor kinderopvang (crèches, voor- en naschoolse opvang)...

Toch wees een evaluatie van het gevoerde beleid voor de gelijkheid van vrouwen en mannen in 2000 uit dat het bijzonder moeilijk was om discriminaties weg te werken, zeker de discriminaties inzake werk. De maatregelen voor een betere afstemming van werk en gezinsleven kregen zelfs het verwijt dat ze er niet in waren geslaagd om de rolpatronen te doorbreken en dat ze “de precariteit van vrouwen, zowel inzake loon als op vlak van statuut, kwaliteit van de tewerkstelling, promotiekansen en loopbaan”²⁸³ hadden vergroot. Het zijn immers in meerderheid moeders en niet vaders die gebruik maken van deeltijds werk en verlofstelsels, met nadelige gevolgen voor hun positie op het werk en hun sociale rechten. De ongelijke verdeling van de gezinstaken dook in dit evaluatieverslag opnieuw op als een belangrijke hinderpaal voor vrouwen om op gelijke voet met mannen beroepsactief te zijn. Het idee dat mannen en vrouwen niet gelijk zijn bleek (en blijkt) nog sterk aanwezig. Het wordt op dagdagelijkse basis verspreid door tal van maatschappelijke actoren (ouders, scholen, media, reclame...), waardoor het nog steeds vanzelfsprekend wordt gevonden dat vrouwen het leeuwendeel van de huishoudelijke en opvoedkundige taken op zich nemen.

VADERS BETREKKEN

Overheden, met name de Europese, beseften snel dat de veranderingen weerstand opriepen en dat stereotypen een rol speelden in het voortbestaan van ongelijkheden. Vrouwen werden van jongs af aan gevormd voor hun rol in het gezin, hadden het erg moeilijk om daar afstand van te nemen en jongleerden daarom met concurrerende rollen van moeder en werkende vrouw. Mannen konden zich zonder belemmering toeleggen op hun werk en toonden zich dus niet erg gretig om bij te dragen aan meer gelijkheid v/m. Dat stelde ook Europarlementslid Marijke Van Hemeldonck vast in een tussenkomst in het Europees Parlement: “Doe mee in de wereldwereld, zeggen de mannen tegen de vrouwen, maar dan beladen ze de vrouwen bovendien met de last van alle onbezoldigde taken in de

Europese sensibiliseringscampagne om vaders aan te moedigen in hun opvoedkundige rol, 1994.

maatschappij. Doe toch mee, zegt de samenleving tegen de gehuwde vrouw, maar ze bestraft haar arbeid dan fiscaal. Doe toch mee, zegt de politiek tegen de vrouw, maar maakt dan spelregels waarbij alleen mannen kunnen winnen”.²⁸⁴ Ook Miet Smet voelde de weerstand bij een generatie mannen die steeds het model van de moeder aan het haard had gehuldigd: “Wij reden heel dat model waarin ze geloofden omver, dus wij moeten zeer bedreigend zijn geweest”.²⁸⁵

Om een mentaliteitswijziging te bewerkstelligen zetten de overheden in de loop van de jaren 1990 sensibiliseringscampagnes op voor een meer evenwichtige verdeling van

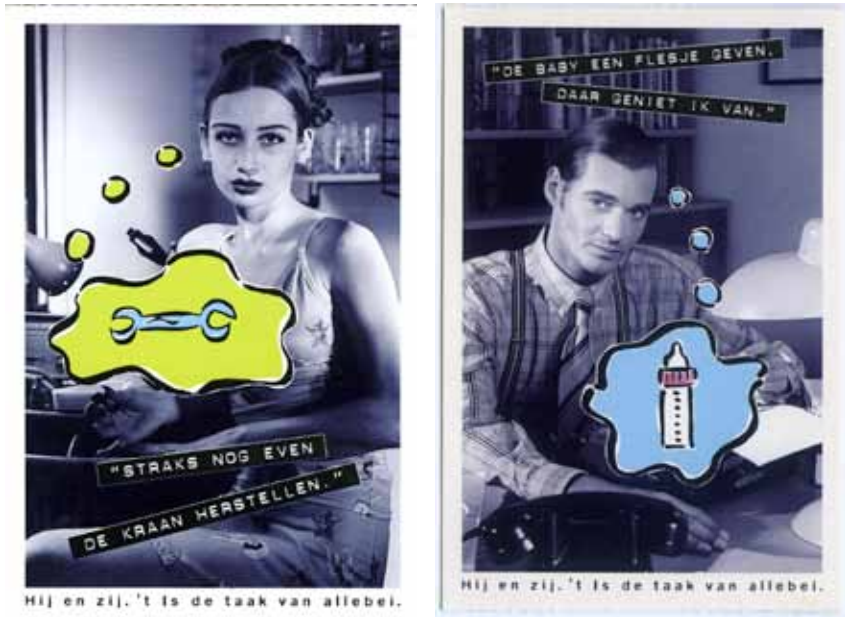
de huishoudelijke en opvoedkundige taken binnen het koppel. In België lanceerde minister Miet Smet, belast met het gelijkheidsbeleid, in 1995 de campagne ‘Hij en zij. ‘t Is de taak van allebei’. Enkele jaren later kwam de Bond van Grote en van Jonge Gezinnen met de campagne ‘Ons gezin is een duobaan’ met daarbij een kleine kalender waarmee koppels de gezinstaken konden verdelen.²⁸⁶ Begin 21ste eeuw volgden studies en sensibiliseringscampagnes elkaar op. Er werden ook enkele wettelijke maatregelen genomen om vaders aan te moedigen tot een grotere betrokkenheid bij de opvoeding: omzetting van het moederschapsverlof in vaderschapsverlof bij hospitalisatie of overlijden van de moeder (1994),

284 Tussenkomst van Marijke Van Hemeldonck in het Europees Parlement, 17/1/1984. Geciteerd in: Flour, E. (2013), p. 180.

285 Interview Miet Smet, 2009. Geciteerd in: Cockx, R. (2009), p. 49.

286 Bond van Grote en Jonge Gezinnen (1997), *Ons gezin is een duobaan: gezinsdialoog*, Brussel, BGJG.

283 Degraef, V., Zaïd, L. (2000), p. 6.

Sensibiliseringscampagne over een evenwichtiger taakverdeling, België, 1995.

recht op tien dagen vaderschapsverlof bij de geboorte van een kind (2002) met daarbij vanaf 2011 bescherming tegen ontslag, of nog voorrang aan verblijfscoouderschap bij echtscheiding (2006).

In minder dan een halve eeuw was de visie op het koppel en de rollen van ouders dus sterk veranderd, wat overigens in het Frans zelfs tot de nieuwe notie van 'parentalité' leidde.²⁸⁷ Deze evolutie kondigde zich reeds voorzichtig aan in de loop van de jaren 1950: experts uit de geestelijke gezondheidszorg legden weliswaar nog steeds de focus op de moederrol, maar wezen nu ook op problemen die voortkwamen uit de onzichtbaarheid van vaders in de opvoeding. Ze hadden het over hun 'afwezigheid', hun 'tekortschieten', hun 'opvoedkundige abdicatie'.²⁸⁸ De jaren 1970 vormden een scharnierperiode: parallel aan het fundamenteel in vraag stellen van het vrouwelijk rolpatroon maakte de 'nieuwe vader' zijn opwachting, een vader die liefdevol en aandachtig een actieve rol opnam in de opvoeding en het huishouden. Steeds meer pedagogen en psychologen hechtten belang aan de

Brochure over vaderschapsverlof, Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen, 2003.

rol van vaders, al vanaf de geboorte van hun kind. Enthousiast maakten ze zich meester van "het 'zwarte continent' van het vaderschap".²⁸⁹

Deze evolutie creëerde een nieuw vaderbeeld. Moeders verloren het monopolie op de zorg voor de allerkleinsten en vaders konden voortaan hun liefde voor hun kinderen tonen zonder bang te zijn dat ze aan mannelijkheid zouden inboeten. Sommige psychologen stelden zelfs vragen bij het psychisch evenwicht van vaders die het nieuwe model niet meteen omarmden. De zoals gezegd erg succesvolle dokter Spock poneerde in 1977 dat "een vader die weigert mee te helpen in het huishouden of die zijn zoon geen pop wil geven alleen

zijn eigen gevoel van onbehagen doorgeeft en zijn angst om niet als een man aanzien te worden".²⁹⁰ De media stapten mee in deze evolutie en verspreidden het beeld van "de 'vaderkloek' [papa poule] die een flesje kan geven en zijn baby vertroetelt en fier in de draagdoek draagt".²⁹¹ De vader werd in beeld gebracht als een ouder die voorheen uitgesloten was van de vreugde van het ouderschap. Zoals etnologen en psychoanaliste/psychologe Geneviève Delaisi de Parseval en Suzanne Lallemand het in 1980 verwoordden: "Deze abstracte vader die zich ongemakkelijk voelt in zijn rol, die eeuwige indringer in de tweeenheid moeder-baby verschijnt als een figuur die niet mocht vaderen: noch de samenleving (beginnend bij de boeken kinderverzorging), noch, in de meeste gevallen, zijn echtgenote erkende dat hij ten volle het recht, de kennis van zaken, de handigheid, de zachtheid en het geduld had die, zoals men graag wil doen geloven, het voorrecht zijn van de moeders".²⁹² Jean Delumeau en Daniel Roche stellen: "Het vaderschap kreeg een nieuwe invulling".²⁹³

289 Knibiehler, Y. (1997), p. 299.

290 Baudérot, A. (2011), p. 175.

291 Knibiehler, Y. (1997), p. 297-298.

292 Delaisi de Parseval, G., Lallemand, S. (1980), *L'art d'accueillir les bébés. Cent ans de recettes françaises de puériculture*, Parijs, Seuil, p. 57-58.

293 Delumeau, J., Roche, D. (1990), p. 373.

287 Van Dale nam het woord "ouderschap" in 1976 op in *het Groot woordenboek der Nederlandse taal* (het bestaat wel al langer).

288 Knibiehler, Y. (1997), p. 32.

“Mijn vrouw hoeft niet te werken”, feministische postkaart uit Nederland, 1976.

Deze evolutie in het gezinsmodel hield evenwel niet in dat vaders en moeders de opvoedkundige en huishoudelijke taken voortaan gelijk verdeelden. De Amerikaanse socioloog Ralph LaRossa vindt enig wantrouwen ten opzichte van het model van de ‘nieuwe vader’ op zijn plaats: volgens hem verschilt de achterliggende praktijk niet zo sterk van die van vroeger.²⁹⁴ Belgisch onderzoek naar de manier waarop vrouwen en mannen hun tijd besteden bevestigt die pessimistische vaststelling ten dele.²⁹⁵ Mannen blijken sinds de jaren 1960 gemiddeld inderdaad minder tijd te besteden aan betaald werk (kortere werkweek, meer verlof, kortere loopbanen...), wat leidde tot een “herschikking van de arbeids- en gezinstijd”.²⁹⁶ Ze gebruiken deze gewonnen tijd inderdaad voor hun sociaal leven en voor ontspanning, maar ook voor het huishouden. Bij vrouwen valt een andere evolutie op, die even sprekend is. Alhoewel ze in steeds grotere getale buitenshuis werkten, besteedden ze eind 20ste eeuw gemiddeld iets minder tijd aan hun beroepsleven dan in de jaren 1960 (door de veralgemening van deeltijds werk in combinatie met de factoren die voor mannen spelen). De hulp van mannen en de doorbraak van huishoudapparaten die het huishoudelijk werk sterk verlichtten, zorgden ervoor dat vrouwen minder tijd investeerden in het huishouden en meer ruimte kregen voor hun sociaal leven en voor ontspanning.²⁹⁷ In veertig jaar tijd ging het dus

naar een iets evenwichtiger verdeling van het werk thuis. Er is evenwel nauwelijks een evolutie merkbaar, bij mannen noch bij vrouwen, voor wat betreft de tijd die rechtstreeks de kinderen ten goede komt.

Ondanks deze veranderingen blijft de taakverdeling tussen ouders aan het begin van de 21ste eeuw erg ongelijk. De tijdsbesteding van vrouwen wordt nog steeds gekenmerkt door een groter aandeel van huishoudelijke en zorgtaken, terwijl er bij mannen nog steeds een overwicht is van bezoldigd werk en ontspanning. De kloof wordt nog groter wanneer het gezin jonge kinderen telt. De ongelijkheid beperkt zich ook niet tot een te groot aandeel van opvoedkundige en huishoudelijke taken bij vrouwen: moeders nemen het leeuwendeel op van de taken die betaald werk doorkruisen (bv. kinderen afhalen van school, thuis blijven voor zieke kinderen), die geen uitstel dulden (bv. wassen, aankleden, helpen bij schoolwerk...), die routineus zijn en weinig waardering genieten (eten maken, afwassen, strijken, opruimen, poetsen...). Vaders zijn vooral bezig met de meer creatieve, prettige of gewaardeerde taken, die gemakkelijker te plannen zijn (klussen, tuinieren) en in de vrije tijd kunnen gebeuren (met de kinderen verhaaltjes lezen, spelen, wandelen...). Deze vaststelling geldt ook voor Frankrijk, waar ze Yvonne Knibiehler de uitspraak ontlokte: “Moeders werden al bij al nogal ontgoocheld. Ze hebben het gevoel dat ze het beste stuk verdeelden en het lastigste behielden”.²⁹⁸ De ongelijke verdeling van de gezinstaken, waarin aan het begin van de 21ste eeuw geen verbetering te merken is, zet vanzelfsprekend een rem op de activiteit van vrouwen in de arbeidswereld en in de brede samenleving. Volgens Glorieux en van Tienoven blijft het wachten op de ‘huishoudelijke revolutie’, want “het huishoudelijk werk [is] bij verre de meest onderscheiden activiteit tussen vrouwen en mannen” en dat het meest uitgesproken in gezinnen met jonge kinderen.²⁹⁹

Deze ongelijkheden tonen hoe sterk het oude model verankerd is en werken door in nieuwe samenlevingsvormen. Vrouwen kunnen nu wel gemakkelijker scheiden, maar ze dragen er de zwaarste gevolgen van.³⁰⁰ Zelfs aan het begin van de 21ste eeuw komen ex-partners meestal een verblijfsregeling overeen waarbij de kinderen merendeels of zelfs altijd bij de moeder zijn en de vaders instemmen met een punctueel bezoekrecht (weekends, vakanties...). Vaders tonen zich vaak niet bereid om alimentatiegeld te betalen (in 2011 ontving bijna 40% van de alleenstaande ouders – merendeels moeders – slechts een deel van het onderhoudsgeld waarop ze recht hadden) en

294 LaRossa, R. (2007), p. 89.

295 Zie: Glorieux, I., van Tienoven, T.P. (2009; 2016a; 2016b).

296 Glorieux, I., van Tienoven, T.P. (2016a), p. 92.

297 Glorieux, I., van Tienoven, T.P. (2009), p. 16-17.

298 Knibiehler, Y. (1997), p. 299.

299 Glorieux, I., van Tienoven, T.P. (2016a), p. 97.

300 Cadolle, S., “Trajectoires familiales actuelles et charge de l’éducation” in Hedwige Peemans-Poullet (red.) (2005), p. 63-83.

sommigen verbreken het contact met hun kinderen zelfs volledig. Dat vaders zich zo aan hun verantwoordelijkheid onttrekken, komt vaker voor indien het huwelijk kortstondig was of bij conflicten met de ex-partner. Een andere factor is evenwel “een huwelijk volgens het traditionele model, met een sterke afbakening van de gender- en gezinsrollen, waarbij de opvoeding van de kinderen en het huishoudelijke werk volledig in handen zijn van de moeder”.³⁰¹ Door scheidingen en vervreemding van vaders lopen moeders (die 80% van de eenoudergezinnen uitmaken) een hoog risico op armoede.³⁰² Niet alle echtscheidingen verlopen evenwel slecht en ook hier hebben de nieuwe visies op vaderschap een merkbaar effect. Eind 20ste eeuw eisten vaders, soms geruggesteund door organisaties, steeds luider een gelijk aandeel in de opvoeding, een vraag die overigens spoorde met de verwachtingen van de meeste moeders. Dat leidde tot een wetwijziging die ertoe moest aanzetten om de zorg voor de kinderen meer evenwichtig te delen: ze introduceerde het principe van de gezamenlijke uitoefening van het ouderlijk gezag (1995) en gaf voorrang aan een alternerend verblijf van de kinderen (2006). Uit cijfers voor Vlaanderen uit 2011³⁰³ blijkt dat een verblijfsregeling in co-ouderschap meer en meer gescheiden ouders aanspreekt (sinds 2006 opteerde meer dan een derde voor dit systeem, vooral bij de meer begoede en hoger opgeleide ouders), maar bijna de helft van de kinderen verblijft nog merendeels (of zelfs uitsluitend, in 30% van de gevallen) bij hun moeder.

Moeders blijven dus een centrale plaats in de opvoeding innemen, zelfs al zouden de meesten onder hen een meer evenwichtige taakverdeling willen met de vader van hun kinderen. Het traditionele model van de vader-kostwinner en de moeder-huishoudster en opvoedster blijft diep geworteld in de mentaliteit en beïnvloedt nog steeds in grote mate het gedrag van moeders en vaders. Alles wijst er ook op dat mannen weinig geneigd zijn om hun privileges op te geven. Volgens Glorieux en van Tienoven wordt “ongelijkheid in stand gehouden door een mechanisme dat heel moeilijk te veranderen is: de sociale norm en de sociale omgeving. De sociale norm is als individu niet te veranderen omdat het resultaat enkel een gevoel van onbehagen is. Hiervoor is collectieve verandering nodig. De sociale omgeving veranderen is zo mogelijk nog moeilijker. Hoe verwijder je

alle genderstereotypen uit het straatbeeld (bv. reclameposters, inrichting van speelgoedwinkels) of uit het huishouden”.³⁰⁴

WEERSTAND TEGEN VERANDERING

Ook al is er vooruitgang geboekt inzake gelijkheid en boetten allerlei normen tijdens de laatste decennia aan kracht in, genderstereotypen blijven zich via tal van kanalen verspreiden. Ook vandaag nog groeien kinderen op in een gezins-, onderwijs- en sociale omgeving die uitgesproken signalen geeft over de invulling van genderrollen en identificeren ze zich al heel jong met aparte modellen. De voorwerpen die hen omringen (spelletjes, boeken, kledij, zelfs de inrichting van kamers) zouden zelfs sterker gegenderd zijn dan vroeger, ten dele omwille van commerciële motieven (producten opsplitsen naar sekse verhoogt de verkoop). Het commerciële beleid van de speelgoedfabrikant LEGO is een toonvoorbeeld van deze evolutie. Waar LEGO tijdens de jaren 1980 nog een boodschap van relatieve gelijkheid verspreidde, richtte het zich vervolgens vooral op jongens om de laatste jaren met een aanbod te komen dat is geënt op de meest traditionele clichés. Het bedrijf staat daarin verre van alleen. Arnaud Baudérot stelt: “Terwijl speelgoed voor meisjes merendeels georiënteerd is op moeders en huishoudelijk werk, verwijst dat voor jongens vaak naar het gebruiken van fysieke kracht om het overwicht te halen, naar technologische beheersing, naar verovering of oorlog”.³⁰⁵ Isabelle Marlier beschrijft van haar kant het gewelddadige en ordinaire seksisme in de wereld van online games.³⁰⁶

Anders dan in de speelgoedsector is er op school wel duidelijk vooruitgang geboekt sinds de jaren 1970. Toch blijft ook de klas een plaats waar genderstereotypen aan jongeren worden doorgegeven, bewust of onbewust. Niet alleen gedragen leerkrachten zich anders ten opzichte van meisjes dan van jongens, ook de schoolboeken bevatten nog veel rolbevestigende beelden. Een studie uit 2012 in opdracht van de Fédération Wallonie-Bruxelles leverde sprekende voorbeelden op. Met name de voorstelling van de rollen in het gezin is verrassend ouderwets: “het enige aanwezige gezinsmodel is dat van het heterokoppel met kinderen. De realiteit van eenoudergezinnen komt weinig aan bod. Lesbische en homo-ouders zijn nog niet aanwezig. De zorg voor de kinderen berust volledig bij de moeder of bij grote zussen. Vaders worden zelden getoond in een affectieve relatie met hun kinderen”.³⁰⁷ Vrouwen worden nog steeds gelinkt aan het huiselijke leven

304 Glorieux, I., van Tienoven, T.P. (2016a), p. 100.

305 Baudérot, A. (2011), p. 177.

306 Marlier, I. (2016), “Mêler les genres : un jeu d'enfants”, *Analyse de l'IHOES*, 163, 13 dec., p. 2.

307 Adriaenssens, A., Kupperberg, D. (2012), p. 54.

301 Bawin-Legros, B. (1993), “La fonction paternelle après rupture conjugale”, in *Conseil International des Femmes, Familles en mutation dans une société en mutation : actes du colloque organisé à l'occasion de l'Année internationale de la famille (Bruxelles, février 1992)*, Parijs, Unesco & CIF, p. 93.

302 Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen, Advies nr. 125 van 9 oktober 2009 van de Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen met betrekking tot eenoudergezinnen, Brussel : Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen (2009); Koning Boudewijnstichting (2014), *Een structurele aanpak van de verarming van eenoudergezinnen in België*, Brussel, Koning Boudewijnstichting.

303 Sodermans, A., Vanassche, S., Matthijs, K. (2011), “Gedeelde kinderen en plusouders: de verblijfsregeling en de gezinssituatie na scheiding” in Mortelmans, D. ... [et al.] (red.), *Scheiding in Vlaanderen*, Leuven, p. 135-151.

en mannen aan het beroepsleven, de afbeeldingen roepen de herinnering op aan schoolboeken uit het verleden. En wanneer mannen en vrouwen een minder traditionele rol opnemen, loert een ongeluk om het hoekje... De school versterkt zo bij jongeren gescheiden rollen die haaks staan op de werkelijkheid.

Dat kinderen nog steeds zo'n traditionele boodschappen ontvangen heeft ook te maken met de groeiende invloed van psychologen, psychiaters en psychanalisten sinds de jaren 1950. Zij positioneerden zich als de nieuwe kinderexperten en plaatsten zich steeds meer naast de ouders om hen in hun opvoedkundig traject te begeleiden. Ze kwamen aan bod in tal van media, maar werkten ook in adviescentra voor kinderen en ouders, in structuren voor leerlingenbegeleiding enz.³⁰⁸ Vaak bekeken zij het proces van seksegelijkheid en het opduiken van nieuwe gezinsvormen met wantrouwen, soms met openlijke vijandigheid. Net als kinderexperten uit vroegere tijden, stelden ze dat het welbevinden van het kind bovenal afhing van de betrokkenheid van de moeder. De sociologe Sandrine Garcia bestudeerde hoe de psychoanalyse evolueerde sinds de jaren 1950. Ze spreekt van een "ethiek van moederlijke beschikbaarheid (...) die de facto, al was dat niet de wet, elk engagement van moeders in andere activiteiten dan het moederschap bemoeilijkt".³⁰⁹ Zij beschouwt de kinderpsychoanalyse als "een opperste moreel gezag over de ouders en speciaal de moeders, door 'specialisten' die het belang van het kind inroepen".³¹⁰ Volgens die logica werden jeugdproblemen vaak toegeschreven aan de verantwoordelijkheid van de moeder.

De nieuwe interesse vanaf de jaren 1970 voor de rollen die ouders opnamen, leidde op lange termijn dus niet tot het waarden van gelijkheid tussen de ouders. Integendeel, ook vandaag nog houden experts vol dat kinderen hun identiteit best vormen vanuit duidelijk onderscheiden modellen die moeders en vaders aanreiken en die al bij al niet veel verschillen van die uit de 19de eeuw. Een 'bemoederende papa' wekt ongerustheid op wanneer hij zich zogezegd vrouwelijk opstelt. Hij zou zich onvoldoende onderscheiden van de moeder, waar een 'echte' vader net als taak zou hebben om een zogezegd te symbiotische moeder-kindrelatie te doorbreken en om discipline en orde in het gezin te brengen. Yvonne Knibiehler: "men beklaagt en laakt deze mannen die meestappen in een gevaarlijke sekseverwarring en hun rol enten op die van de moeder. Hoe zal hun kind zijn seksuele identiteit vinden?".³¹¹

"Vaders moeten de macht terugnemen van moeders! Groot interview met pediater Aldo Naouri", omslag van het tijdschrift Le Vif – L'Express, juni 2004.

Deze angst dat ouders geen duidelijke genderreferenties zouden meegeven in het opvoedkundige proces droeg zeker bij aan het in stand houden van allerlei adviezen over het belang van een duidelijk onderscheiden rol voor elke ouder.

Enkelen toonden zelfs heimwee naar het vroegere vaderlijke gezag, daarbij even vergetend dat de kindbeschermers daar zelf de afschaffing van hadden gevraagd. De psychoanalist Didier Dumas had het in 1999 over de 'juridische folie' die papa's plichten afnam die duizenden jaren de hunne waren geweest.³¹² Het feminisme en de gelijkheid van mannen en vrouwen kregen het verwijt – ook vandaag nog – in te gaan tegen de belangen van het gezin en het kind. Sommige psychologen en psychoanalisten toonden zich ook

bezorgd over het toenemende aantal echtscheidingen en nieuwe gezinsvormen (alleenstaande moeders, samenwonen, eenoudergezinnen, nieuw samengestelde gezinnen, lesbische en homo-ouders). Ze zagen daarin een bedreiging van het instituut gezin en legden er de schuld voor een reeks jeugdproblemen (schoolproblemen, verslavingen, misdrijven). Verschillende sociologen brengen de grote nadruk op de verantwoordelijkheid van ouders (de facto vooral moeders), die eind 20ste eeuw nog sterker zou zijn geworden, in verband met een neoliberal 'gezinsbeheer'. Wanneer kinderen zich slecht voelden, had dat te maken met gebreken bij de ouder eerder dan met tekortkomingen in het sociale en gezinsbeleid van de overheid en de bijgaande achteruitgang in de leefomstandigheden van gezinnen. Vandaar dat er vandaag opnieuw veel aandacht gaat naar het begeleiden van ouders.³¹³

308 Martin, C., "Mais que font les parents ? : construction d'un problème public", in Martin, C. (red.) (2014), p. 10.

309 Garcia, S. (2011), p. 12.

310 Garcia, S. (2011), p. 13-14.

311 Knibiehler, Y. (1987), p. 225.

312 Geciteerd in: Faron, O. (2003), p. 349.

313 Zie bijvoorbeeld: Gaberel, P. E., "Instaurer des normes de bonne parentalité : les indicateurs statistiques des risques et du bien-être de l'enfant aux Etats-Unis", in Martin, C. (2014), p. 53-71; Neyrand, G., "Visée sécuritaire et managériale, ou soutien et accompagnement des parents : les paradoxes d'une gestion néo-libérale de la famille", in Martin, C. (2014), p. 137-150.

De evolutionaire psychologie die in de jaren 1980 opgang maakte en zich inspireerde op de evolutietheorie van Darwin draagt ook bij aan de stroming die vijandig staat ten opzichte van gelijkheid. Het vertrekpunt is dat de verschillen tussen mannen en vrouwen zich tijdens de miljoenen jaren van de prehistorie onuitwisbaar hebben ingeschreven in hun genen. Dat komt omdat mannen zich toelegden op jacht en oorlog en vrouwen op de zorg voor kinderen en het 'huishouden'. Mannen zouden daarom 'van nature' nog steeds zoeken naar een mooie en vruchtbare vrouw, vrouwen naar een sterke beschermer voor het gezin. Deze theorieën bliezen nieuw leven in de debatten die sinds de 19de eeuw werden gevoerd over de fysieke verschillen tussen vrouwen en mannen en hoe die tot verschillende gedragingen leidden.³¹⁴ Ze gingen voorbij aan de belangrijke invloed die opvoeding en de sociale omgeving hebben in het vormen van de bekwaamheden van mannen en vrouwen. De theoretische basis ervan, met als vertrekpunt de taakverdeling tussen mannen en vrouwen tijdens de prehistorie, roept evenwel vragen op. In een themanummer van *Historia* over genderstereotypen in het verleden (2002) klonk het ironisch: "De cro-magnondametjes waren geen passieve huismoeders die zich onledig hielden met het kleine grut en het wachten op hun behaarde mannen die gazellen van een ander slag gaan jagen waren".³¹⁵ Het artikel beschrijft dat vrouwen in de prehistorie actief deelnamen aan de jacht, de pluk, het maken van gereedschap en de kunstcreatie. Alhoewel de evolutionaire psychologie niet sterk onderbouwd is, is ze erg invloedrijk en verspreidt ze haar ideeën via tal van boeken over relaties en opvoeding. Deze boeken doen het goed in de media en hebben veel succes bij het publiek. Denk aan de bestseller van de Amerikaanse psychotherapeut John Gray *Mannen komen van Mars, vrouwen van Venus*, die miljoenen keren over de toonbank ging sinds de publicatie in 1992. Het succes van de evolutionaire psychologie beantwoordt duidelijk aan een nieuwe behoefte om het sekseverschil te duiden. Volgens sociologe Irène Jonas ging het in de 19de eeuw "om fysieke afmetingen van schedels en hersenen en het gebruik daarvan om de hiërarchie tussen seksen, rassen en sociale klassen te verklaren; de 20ste en 21ste eeuw lijken met cognitieve testen, genenonderzoek en gesofisticeerde technieken om de hersenen in beeld te brengen nog steeds hetzelfde doel na te streven: een tastbaar spoor vinden van het verschil tussen mannen en vrouwen".³¹⁶

Conservatieve en religieuze kringen staan al evenmin positief ten opzichte van de gelijkheid van mannen en vrouwen³¹⁷, dat blijkt uit de omvang van de beweging

'contre le mariage pour tous', die zich tussen 2010 en 2013 fel verzette tegen het plan van de Franse regering om in scholen sensibiliseringsacties op te zetten over genderstereotypen en om halebikoppels toegang te geven tot huwelijk en adoptie. De beweging zette massabetogingen op, gaf boeken uit en voerde in de media en op sociale netwerken intens campagne... tegen het feminisme en het homohuwelijk. Paus Benedictus XVI kwam persoonlijk tussen met de aanklacht dat de 'gendertheorie' een zware bedreiging vormde voor de instelling van het gezin. De beweging maakt duidelijk dat er nog steeds een behoudsgezinde onderstroom bestaat en misschien opgang maakt die erg vijandig staat ten opzichte van gelijkheid en van nieuwe gezinsvormen. Ook bij andere verworvenheden worden kanttekeningen gemaakt: zo zou gemengd onderwijs slecht zijn voor jongens (of voor meisjes) en is er kritiek op het recht op abortus... België blijft vooralsnog relatief gespaard van deze conservatieve stroming, die evenwel verre van onbeduidend is.

GEZINSORGANISATIES

Het conservatisme van deze bewegingen nodigt uit om stil te staan bij de invloed die ze mogelijk hebben op organisaties die vandaag een actieve rol spelen in het ontwikkelen van beleid rond opvoeding en het gezin. Zoals we zagen was de kijk op vrouwenemancipatie van gezinsorganisaties als de Bond van Grote Gezinnen of het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn tijdens de eerste twee derden van de 20ste eeuw negatief. Er is jammer genoeg weinig informatie over hoe ze zich sinds de jaren 1970 aanpasten aan de gewijzigde rollen van vrouwen en ouders en aan de nieuwe gezinsvormen. Toch is het op basis van enkele verspreide elementen mogelijk een eerste antwoord te geven. Het lijkt erop dat de Gezinsbond zich geleidelijk aanpaste aan de veranderingen. Hij sprak zich vanaf het begin van de jaren 1970 uit voor seksuele opvoeding en informatie over contraceptie, en onder bepaalde voorwaarden ook voor het recht op abortus.³¹⁸ Hij bepleitte verder stelselmatig maatregelen om de combinatie van werk en gezinsleven gemakkelijker te maken, waaronder het uitbouwen van een voldoende aantal kwaliteitsvolle crèches. Gezinsorganisaties zetten ook sensibiliseringscampagnes op om vaders aan te moedigen een actieve rol op te nemen of om kinderen gelijk op te voeden. De Bond van Grote en van Jonge Gezinnen lanceerde zo in 1998 de campagne 'Ons gezin is een duobaan' en meer recent kwam in 2011 het Vlaamse 'Groeimee' met de campagne 'Hoera, mijn dochter zit in het voetbalteam'. Het Expertisecentrum Opvoedingsondersteuning

314 Jonas, I. (2010; 2013).

315 Pincas, E. (2011), "Mme Cro-Magnon est mère au foyer", in *Le Point-Historia, Hors-série : 100 idées reçues sur les femmes dans l'Histoire*, maart-apr., p. 5.

316 Jonas, I. (2013), p. 51.

317 Vanderpelen, C., Sägerser, C. (red..) (2017); Paternotte, D. ... [et al.] (red.) (2015); Carnac, R. (2014).

318 Tallier, E. (2015), p. 105 en volg.

van de Vlaamse Overheid biedt een reeks instrumenten aan over vaderschap en nieuwe gezinsvormen.³¹⁹

Bij het Franstalige Office de la Naissance et de l'Enfance komt deze dynamiek op het eerste zicht later op gang. De organisatie biedt nog geen instrumenten aan op maat van vaders en nieuwe gezinnen, en breekt geen lans voor een meer gelijke verdeling van de gezinstaken of voor niet-seksistisch opvoeden. Op een webpagina uit 2013 over de plaats van vaders klinkt het: "Sinds de *pater familias* van de voorbije eeuwen is het beeld van de vader sterk gewijzigd. Zijn rol in de mentale ontwikkeling van het kind wordt algemeen erkend en aangemoedigd. Verder moet het verschil vader-moeder behouden blijven, in een geest van complementariteit en samenhang, bij het meegeven van grenzen en bakens aan het kind".³²⁰ Inmiddels geeft de brochure *Devenir parents* uit 2018 wel een mooie plaats aan vader.³²¹ De *Confederation of Family Organisations in the European Union* (Coface) geeft van haar kant blijk van een duidelijk engagement voor seksegelijkheid, de strijd tegen intrafamiliaal geweld en de erkenning van nieuwe samenlevingsvormen.³²² In 2006 beklemtoonde ze overigens: "Het invoeren van reële gelijkheid in de rechten van mannen en vrouwen kan niet beperkt blijven tot de beroeps- en publieke sfeer, zelfs al blijven die essentieel. Het terrein moet zich uitstrekken naar de privésfeer, waarin het gezin een geprivilegieerde plaats heeft. Anders zullen de genderongelijkheden tussen de seksen altijd blijven bestaan".³²³

Het is dus goed om waakzaam te blijven: een analyse van Franse campagnes voor volksgezondheid tussen de jaren 1970 en het begin van de 21ste eeuw toonde een gebrek aan openheid voor nieuwe gezinsvormen. De campagnes richtten zich vooral op moeders en gingen ervan uit dat zij volledig beschikbaar waren voor het huishouden en de kinderopvang. Vaders wonnen vanaf de jaren 1980 stelselmatig aan zichtbaarheid, maar bleven het gezag belichamen en hun kinderen begeleiden in de buitenwereld. Volgens Marie-Clémence Le Pape "moderniseerde het beeld van de vader terwijl de maatschappelijke waardering intact bleef, het beeld van de moeder bleef hangen in het verleden. Het contrast tussen de 'moderniteit' in de beelden van het gezinsleven (...) en het gebrek aan evolutie in de afgebeelde man/vrouw-rollen van de ouders roept vragen op". De sociologe wijst dat vooral

"Gezocht: schatbewaarder", campagne van Kind en Gezin voor meer mannen in de kinderopvang, 2003.

319 <www.expoo.be> en <www.groeim.ee.be> [raadpleging 25/6/2017].

320 <www.one.be/parents/videos-parents/air-de-familles/details-air-de-familles/la-place-du-pere/> [raadpleging 22/6/2017].

321 ONE (2018), *Devenir parents*, Brussel, ONE.

322 <www.coface-eu.org> [raadpleging 25/6/2017].

323 Coface (2006), p. 8.

aan de “bij uitstek pregnante gezinsnormen bij de medische beroepsgroepen die de voorbije veertig jaar het beleid inzake openbare gezondheid in Frankrijk beïnvloedden”.³²⁴ Hieruit blijkt in elk geval hoe belangrijk het is om professionals en gezinsorganisaties te sensibiliseren, opdat ook zij hun plaats zouden innemen in het instrumentarium voor meer gelijkheid in het gezinsleven.

Al is de strijd voor meer gelijkheid in het gezin nog niet gestreden, er is de voorbije jaren wel degelijk veel vooruitgang geboekt. Het gezin is erg veranderd sinds de jaren 1970. De roeping van vrouwen tot het moederschap werd in vraag gesteld en vrouwen verwierven het recht om hun vruchtbaarheid te beheersen, zodat de weg naar een volledig gewenst ouderschap open ligt. Vrouwen werden economisch zelfstandiger en omdat ze zich (opnieuw) op de arbeidsmarkt begaven, ontstonden er nieuwe, meer gelijke én meer diverse modellen voor gezinnen en ouders. Er kwam een heel beleidsapparaat tot stand om discriminaties weg te werken in een reeks facetten van het maatschappelijke, politieke en beroepsleven. Dat leidde tot een onuitgegeven verbetering in de positie van vrouwen.

324 Le Pape, M.-C., “Qu’est-ce qu’un bon parent ? Analyse des images véhiculées par les affiches et brochures des campagnes de santé publique” in Martin, C. (2014), p. 49.

<< "Schat, wees blij, ze bewonderen je allemaal", postkaart, ca. jaren 1980.

Tot besluit

"Proberen een gendercrisis historisch te definiëren leidt tot een bijna eindeloos terugkeren in de tijd, waar illusies over een stabiel verleden in botsing komen met de feitelijke realiteit."

Christopher E. Forth³²⁵

Het gezinsmodel dat in de 19de en een flink stuk van de 20ste eeuw werd gepromoot, waardeerde uitgesproken verschillende rollen voor mannen en vrouwen. De lotsbestemming van vrouwen lag volledig in het huwelijk en moederschap: vrouwen moesten (veel) kinderen krijgen en zich met toewijding bekommeren om de huishoudelijke en zorgtaken. Mannen kregen weliswaar waardering voor hun rol als vaders, maar ten opzichte van de buitenwereld telde vooral hun plaats in het beroepsleven en de samenleving. Tot de jaren 1960 en zelfs nog later hielpen wetenschap, Kerk, natalisme, kinderopvang en kinderpsychologie deze gescheiden rollen rechtvaardigen... Aangezien de rollen

³²⁵ Forth, C. E., "Masculinités et virilités dans le monde anglophone", in Corbin, A. ... [et al.] (red.) (2011), p. 152.

niet samenvielen met de reële levenswijzen van mannen en vrouwen, werd er een hele batterij aan middelen ingezet om ze als vanzelfsprekend voor te stellen en om mannen en vrouwen naar hun respectievelijke bestemmingen te leiden: onderwijs op maat van elke sekse, lessen huishoudkunde en kinderverzorging, zuigelingenraadplegingen... Het rolpatroon werd ook op grote schaal verspreid via speelgoed, boeken, tijdschriften, de media, reclame... en via massaorganisaties, vooral de katholieke, die tijdens het interbellum opgang maakten en de bevolking van kindsbeen af onder hun hoede namen. Vooral vrouwen kregen keer op keer dezelfde boodschap: zij hoorden (opnieuw) thuis te blijven.

Het gescheiden rolpatroon had zware gevolgen voor vrouwen. Het rechtvaardigde gedurende meer dan een eeuw de vaderlijke en echtelijke macht en de burgerlijke onbekwaamheid van de gehuwde vrouw, en het lag aan de basis van diepgaande discriminaties op andere terreinen. De 'roeping' van vrouwen tot het moederschap hielp verantwoorden dat hun lonen lager lagen en dat ze geen toegang hadden tot bepaalde beroepen of vormen van arbeid en tot de politiek... Een hele waaier aan overwegingen over de fysieke zwakheid en intellectuele tekortkomingen van vrouwen versterkten die boodschap. De sociale beleidsmaatregelen die eind 19de eeuw werden ingevoerd bevoorrechtten de mannelijke 'kostwinner' en de thuisblijvende moeder ten nadele van de werkende vrouw. Meer algemeen was doorheen de 20ste eeuw merkbaar dat de notie van vrouwelijkheid, die nauw verbonden was met die van moederschap, vrouwen in de richting duwde van taken en beroepen in de zorg, die vrijwillig gebeurden of aan een lage verloning. Dat versterkte nog de ongelijkheid, terwijl de notie van mannelijkheid grotendeels losgekoppeld was van vaderschap of zorg voor anderen. Ze stond daardoor nooit de carrière van mannen of hun maatschappelijke engagement in de weg.

Nochtans gaapte er al van bij het begin, in de 19de eeuw, een kloof tussen het model en de reële levens van de bevolking. Ondanks de dagdagelijkse discriminaties waarmee ze te maken hadden, waren vrouwen in tal van economische sectoren actief. Hun zogezegde intellectuele minderwaardigheid belette hen niet om te slagen in dezelfde studies als jongens en sommigen onder hen zagen het huwelijk niet als hun lotsbestemming. En aan het eind van de 19de eeuw leek de figuur van de 'slechte' vader, die van dag tot dag leefde en dronken of gewelddadig was, in niets op het beschermende en welwillende gezinshoofd uit het model.

Al eind 19de eeuw was er dus kritiek, eerst en vooral van de nieuwe kinderspecialisten. Zij hadden niet steeds vrouwenemancipatie op het oog, maar door vaders bewust uit te sluiten van de zorg voor hun kinderen, maakten ze van moeders hun bevoorrechte gesprekspartners voor gezinskwesties. Ze ondersteunden ten volle

het model van de thuisblijvende moeder, maar stigmatiseerden in toenemende mate de 'slechte' vaders, die ze beschuldigden van zware tekortkomingen (die het afschaffen van de vaderlijke macht rechtvaardigden) en van domme onhandigheid (zodat ze zich beter niet met kinderverzorging inlieten). Het vaderlijke gezag verschoof naar kinderspecialisten (artsen, schrijvers van handboeken, opvoeders, psychologen, psychoanalisten...) en naar de staat (die de leerplicht invoerde). Hun invloed nam verder toe doorheen de 20ste eeuw en weegt ook vandaag nog door.

Ook al deelden feministen een aantal eisen met de kinderbeschermers, ze hadden een ander doel voor ogen. Ze namen het op voor kinderen, maar koppelden hun situatie aan die van moeders en eisten van daaruit meer maatschappelijke rechten voor vrouwen. Zonder die rechten konden moeders immers onmogelijk de taken vervullen die hen waren toebedeeld of ten volle bijdragen aan het gezinswelzijn. Tot de jaren 1960 stelden de meeste feministische organisaties de 'roeping' van vrouwen tot het moederschap totaal niet in vraag en hetzelfde gold voor de verdeling van het 'gezinswerk' tussen mannen en vrouwen. Ze gebruikten die vrouwelijke rol in tegendeel als argument voor het verwerven van burgerlijke en politieke rechten. Enkelingen gingen een stap verder en vonden dat vrouwen ook het recht moesten hebben om zich te ontplooien op andere vlakken dan als echtgenote en moeder. Zij ijverden voor een kwaliteitsvol meisjesonderwijs en het recht op arbeid van vrouwen. Enkele zeldzame mannelijke feministen boden kostbare steun door de feministische eisen te verwoorden in machtskenakels waartoe vrouwen lange tijd zo goed als geen toegang hadden, zoals het Parlement.³²⁶

Dat moeders buitenshuis werkten, was in de meeste gevallen een heel gevoelig punt. De gezinsrollen werden beurtelings ingeroepen om moeders te betrekken en werkende moeders uit te sluiten, en dat mechanisme vormde een ernstig obstakel voor gelijkheid. De paradox was nog groter voor katholieke vrouwenorganisaties die het opnamen voor vrouwenrechten en daarbij de antifeministische kerkelijke leer onderschreven. Maar ook zij vroegen vanaf het interbellum meer rechten voor moeders, vertrekkend van hun maatschappelijke rol en de complementariteit van de seksen. Ze speelden met name een actieve rol bij de invoering van het verplichte en betaalde zwangerschapsverlof. Tot de jaren 1960 werd de lotsbestemming van vrouwen evenwel zelden losgekoppeld van het moederschap.

326 Jacques, C. (2010), "Sans hommes, point de salut ? Les relais masculins du mouvement féministe belge (fin 19e-1968)", bijdrage aan het internationale colloquium *L'engagement des hommes pour l'égalité des sexes*, Parijs, 11-13 februari.

Het feminisme van 'de tweede golf' dat losbrak in de jaren 1970 stelde het gezinsmodel dat een eeuw lang was gepromoot wel grondig in vraag. De nieuwe lichte feministes protesteerde fel tegen de zogenaamde roeping van vrouwen tot het moederschap. Ze eisten met luide stem het recht voor vrouwen om hun vruchtbaarheid te beheersen en seksualiteit op alle vlakken, te beginnen bij het gezin dat de kern vormde van tal van discriminaties. De feministen van de tweede golf brachten een zware klap toe aan een gezinsmodel dat steeds minder aansloot bij de tijdsgeest. Sinds de jaren 1950 vonden vrouwen in steeds grotere getale opnieuw de weg naar arbeid buistenshuis. Ook evolueerden de gezinsrollen voorzichtig richting meer gelijkheid en verscheidenheid, waarmee ze de nieuwe gezinsvormen uit de jaren 1960 en later aankondigden. Het proces van democratisering kreeg de steun van internationale organisaties en leidde tot belangrijke wetwijzigingen die gelijkheid bevorderden in het gezin, het onderwijs, op het werk en in de politiek. Het nieuwe feminisme was dus actief in een periode waarin het oude model aan onderhandeling toe was en gezinsrollen werden herzien vanuit een meer tolerant en egalitair perspectief.

Tijdens het laatste derde van de 20ste eeuw was er een uitgesproken egalitair proces gaande. Het genoot de volle steun van de overheid; de meeste discriminaties verdwenen uit de wetgeving. Er was een evolutie merkbaar in de vaderrollen, met het model van de nieuwe vader die liefdevol nabij was en niet aarzelde om zijn deel van het huiselijke werk te doen. Het proces van democratisering van de gezinsrelaties is evenwel nog niet afgerond. Ondanks de grote vooruitgang die werd geboekt, resten er nog veel ongelijkheden. De ongelijke verdeling van het gezinswerk tussen mannen en vrouwen speelt daarin een rol, net als de hardnekkige seksestereotiepe beeldvorming rond de 'traditionele' rollen in het gezin, vol naturalisme.

Vrouwen betreden de arbeidsmarkt daardoor nog steeds niet op gelijke voet met mannen: bijna de helft van de werkende bevolking is vrouw, maar de ongelijkheid is zichtbaar in de cijfers over deeltijds werk (ca. 45% van de werkende vrouwen en 11% van de mannen), het opnemen van ouderschapsverlof (ca. 75 % van de aanvragen betreft vrouwen) en in de scheidingslijn die doorheen beroepen loopt (vrouwen werken merendeels in de zorgsector). Het spreekt voor zich dat dit doorwerkt in lonen en sociale rechten. Dat vrouwen zich disproportioneel inzetten voor het gezin komt dan weer mannen ten goede. Met de woorden van socioloog Jacques Marquet: "Als een man het grootste deel van zijn energie kan gebruiken voor zijn beroepsactiviteit, dan is dat omdat hij een vrouw te zijnen dienste heeft die alle praktische werk doet. Wanneer mannen vaker dan vrouwen aanspraak kunnen maken op promoties en loonopslag, dan is dat omdat zij meer

tijd kunnen steken in hun werk dan vrouwen. Wanneer een man het loon van zijn vrouw beschouwt als een aanvulling, dan zet hij haar louter daardoor aan om voorrang te geven aan haar gezinstaken".³²⁷

Het oude gezinsmodel met zijn aparte rollen voor mannen en vrouwen is nog niet verdwenen. De geschiedschrijving ervan toont dat verschillende factoren het succes ervan helpen verklaren. Vanzelfsprekend spelen individuele motivaties een rol: aangezien mannen duidelijk voordeel hebben bij een ongelijke verdeling van de gezinstaken, bieden ze weerstand tegen verandering. Peter Moss stelde zo'n twintig jaar geleden dat "veel mannen niet de wens hebben om zich meer met hun kinderen bezig te houden, of tenminste, ze willen niet het volledige takenpakket daarbij, met ook de vervelende, steeds terugkerende, vuile klussen en de zorg om het welbevinden van de kinderen. In de huidige situatie zijn mannen niet alleen bevrijd van die verantwoordelijkheden, ze kunnen zich ook wijden aan taken die maatschappelijk meer aanzien genieten: geld en invloed verdienen. Hun succes in die domeinen heeft bij de meeste mannen een sterke impact op hun zelfbeeld en gevoel van eigenwaarde".³²⁸ Dit is een niet te verwaarlozen aspect van de problematiek, dat raakt aan de fundamentele kwestie welke waarde wordt toegekend aan verschillende activiteiten. Hoe dan ook blijkt uit recente studies over het tijdsgebruik van mannen en vrouwen dat er al bij al geen grote vooruitgang merkbaar is. Daarom bleven overheden zich de voorbije jaren inzetten om mannen ervan te overtuigen aan te sluiten bij het egalitaire project.

Naast individueel gedrag is ook de arbeidsmarkt deel van het probleem. Die deed weliswaar steeds in ruime mate een beroep op vrouwenarbeid (met grote verschillen al naargelang de sector), maar stond en staat ook op gespannen voet met het gezinsleven. Daarnaast dragen genderstereotypen in sterke mate bij aan de beroepssegregatie. Bovendien blijft het op elkaar afstemmen van werk- en gezinstijd een netelige kwestie. In 2006 onderlijnde de Confederation of Family Organisations in the European Union dat "rekening houden met gezinstijd in de organisatie van arbeidstijd meer en meer een *conditio sine qua non* lijkt voor een geslaagde toepassing van het principe van gelijkheid van vrouwen en mannen".³²⁹ Zal het proces van mondialisering, dat oproept om het accent te

327 Marquet, J., "Réalisation de soi et famille : quel enjeu pour les femmes ?" in Peemans-Poullet, H. (red.) (2005), p. 178.

328 Moss, P. (1993), "Les enfants de moins de douze ans", in Conseil International des Femmes, *Familles en mutation dans une société en mutation : actes du colloque organisé à l'occasion de l'Année internationale de la famille (Bruxelles, février 1992)*, Parijs, Unesco & CIF, p. 157.

329 Coface (2006), p. 8.

leggen op competitiviteit en productiviteit, mannen die actiever willen zijn in hun gezin niet ontmoedigen en zo ten koste gaan van gelijkheid? Aangezien het rolmodel van de moeder-opvoedster en huishoudster nog zo sterk aanwezig is, bestaat het risico dat werkende vrouwen de grote verliezers worden van deze evolutie.

Het ongelijke model houdt ook stand omdat zowel mannen als vrouwen het zich blijven toe-eigenen. Mannen en vrouwen worden sinds lange tijd (en nog steeds) van jongs af aan door hun omgeving voorbereid op het opnemen van specifieke gender- en ouderrollen. Dat proces blijft op volwassen leeftijd doorlopen, via de media, reclame, sociale netwerken... Behoudsgezinde bewegingen dragen ook vandaag nog de theorieën uit die gedurende twee eeuwen het onderscheid tussen de seksen rechtvaardigden – al zitten ze in een nieuw kleedje. Zowel de Kerk als strekkingen in de psychologie en de geneeskunde zijn pleitbezorgers van het oude model. Via die wegen bereikt dit ideeëngoed op min of meer zichtbare wijze tal van actoren die zich tot gezinnen richten. Hun invloed is niet verwaarloosbaar: net als vroeger geven ze de boodschap dat het voor het welzijn van het gezin van groot belang is om aan te sluiten bij het model. Mentaliteiten kunnen dus op verschillende manieren vorm krijgen en de eenstemmigheid van de boodschap helpt zeker verklaren waarom vrouwen en mannen het oude rolpatroon nog steeds omarmen. Roldoorbrekend gedrag is altijd delicaat geweest, omdat het gepaard gaat met het risico om niet erkend te worden als een ‘echte’ man of ‘echte’ vrouw, of als een ‘goede’ moeder of ‘goede’ vader.

Een geschiedenis van ouderrollen toont dat visies op moederschap en vaderschap en de sociale rollen die daaraan worden gekoppeld veranderlijk zijn en doorheen de tijd evolueren. Ze nodigt uit om na te denken over de fundamenteën van ongelijkheden en over de kracht van de stereotypes die eruit voortkomen. Ze nestelen zich dieper dan we soms beseffen. “Vrouwen veranderen omdat de samenleving, het werk en het gezin ook veranderen, en omgekeerd”.³³⁰ De nauw met elkaar verweven wederzijdse relaties zorgen dat de kwestie van het gezin zo moeilijk te ontrafelen is – terwijl ze op het eerste gezicht zo eenvoudig te verwoorden is. Tot slot nodigt een historische blik uit om stil te staan bij maatschappelijke actoren die ook vandaag nog aparte rollen voor ouders voorstaan.

330 Maugue, A. M. (1987), *L'identité masculine en crise au tournant du siècle*, Parijs, Rivages, p. 15.

BEKNOPTE BIBLIOGRAFIE

75 ans de Vie féminine : histoire et actualité d'un mouvement chrétien d'action culturelle et sociale, Brussel, 1996.

Adriaenssens, A., Kupperberg, D. (2012), *Sexes & manuels : promouvoir l'égalité dans les manuels scolaires*, Brussel, Fédération Wallonie-Bruxelles.

Allen, A.T. (2005), *Feminism and motherhood in Western Europe, 1890-1970: the maternal dilemma*, New York, Palgrave MacMillan.

ASLK (1994), *De massa in verleiding. De jaren '30 in België*, Brussel, ASLK.

Baillargeon, D. (1991), *Ménagères au temps de la crise*, Montréal, Remue-Ménage.

Baudérot, A. (2011), "On ne naît pas viril, on le devient" in Corbin, A. ... [et al] (red.), *Histoire de la virilité. Tome 3 : La virilité en crise? 20e-21e s.*, Parijs, Seuil, p. 159-184.

Belotti, G. (1983), *Du côté des petites filles*, Parijs, Éditions des Femmes (heruitgave).

Ben Djaffar, L. (1998), "Les femmes et l'ordre nouveau en Belgique francophone, 1936-1945", *Vrouw en maatschappij/Femme et société, Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis/Cahiers d'histoire du temps présent*, 4, p. 143-171.

Benvindo, B. (2009a) (red.), *Masculinités*, Sextant, nr. 27.

Benvindo, B. (2009b), "La 'normalité' masculine et l'armée. Belgique, 1900-1960", in Deschamps, C. ... [et al.], (red.), *Hétéros. Discours, lieux, pratiques*, Parijs, Epel, p. 169-179.

Boltanski, L. (1969), *Prime éducation et morale de classe*, Parijs.

Boulanger, P.-M. ... [et al.] (1997), *Recensement général de la population et des logements au 1er mars 1991. Monographie nr. 4 : ménages et familles*, Serie INS.

Brems, E., Stevens, L. (red.) (2010), *Recht en gender in België*, Brugge, Die Keure.

Broughton, T. L., Rogers, H. (2007), *Gender and fatherhood in the nineteenth century*, New York, Palgrave Macmillan.

Capdevila, L. (1998), "Le mythe du guerrier et la construction sociale d'un 'éternel masculin' après la guerre", *Revue française de psychanalyse*, 1998, LXII/2, p. 607-623.

Capdevila, L. ... [et al.] (2003), *Le genre face aux mutations : masculin et féminin, du Moyen Âge à nos jours*, Collection Histoire, Presses Universitaires de Rennes.

Carhop (2017), *Travail et maternité : l'impossible conciliation ?*, *Dynamiques : histoire sociale en revue*, 1, maart.

Carnac, R. (2014), "L'Eglise catholique contre la 'théorie du genre' : construction d'un objet polémique dans le débat public français contemporain", *Synergies Italie*, 10, p. 125-143.

Childers, K. S. (2003), *Fathers, families, and the state in France, 1914-1945*, Ithaca, Cornell University Press.

Chapoutot, J. (2011), "Virilité fasciste" in Corbin, A. ... [et al.] (red.), *Histoire de la virilité. Vol. 3 : La virilité en crise? 20e-21e s.*, Parijs, Seuil, p. 277-301.

Christens, R., De Decker, A. (1988), *Vormingswerk in vrouwenhanden. Vol. II. De geschiedenis van de Kristelijke Arbeiders Vrouwen-beweging voor de tweede wereldoorlog (1920-1940)*, Leuven, Acco.

Cockx, R. (2009), *Miet Smet: drie decennia gelijkheidsbeleid*, Brussel, IGVM-AVG/Carhif.

Coenen, M.-T. (red.) (2002), *Corps de femmes. Sexualité et contrôle social*, Brussel, De Boeck.

Coenen, M.-T. (2008), *Syndicalisme au féminin. Vol. 1. 1830-1940*, Brussel, Carhop.

Coenen, M.-T. (2011), "L'assurance chômage : deux poids, deux mesures", *Les Cahiers de la Fonderie*, 45, p. 57-64.

Coface (2006), *Hommes et familles. L'évolution des rôles masculins dans les familles en Europe : synthèse et recommandations*, Coface.

Conseil International des Femmes (1993), *Familles en mutation dans une société en mutation : actes du colloque organisé à l'occasion de l'Année internationale de la famille (Bruxelles, février 1992)*, Parijs, Unesco, CIF.

Corbin, A. ... [et al.] (red.) (2011), *Histoire de la virilité. Tome 3 : La virilité en crise? 20e-21e s.*, Parijs, Seuil.

Courtois, L. ... [et al.] (red.) (1989), *Femmes des années 80*, Academia/Crédit communal, Louvain-la-Neuve.

Courtois, L. ... [et al.] (red.) (1992), *Femmes et pouvoirs : flux et reflux de l'émancipation féminine depuis un siècle*, Louvain-la-Neuve, Collège Erasme.

Cova, A. (1997), *Maternité et droits des femmes en France (XIXe-XXe siècles)*, Parijs, Anthropos.

Cova, A. (2000), *Au service de l'Eglise, de la patrie et de la famille. Femmes catholiques et maternité sous la IIIe République*, Parijs, L'Harmattan.

Cova, A. (2005), "Où en est l'histoire de la maternité ?", *Clio. Histoire femmes et sociétés*, 21.

Deboosere, P. ... [et al.] (2009), *Sociaal-economische enquête 2001. Monografie nr. 4: huishoudens en gezinnen in België*, Brussel, FOD Economie. Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie.

Degraef, V., Zaïd, L. (2000), *Synthèse du rapport final 'Evaluation des politiques, des actions et des recherches menées depuis 1985 en matière d'égalité des chances entre hommes et femmes'*, Linkebeek, AlteraVox [onuitgegeven rapport].

De Luca, V. (2005), "La fête des mères dans la première moitié du XXe siècle : la fabrique des mères méritantes", *Histoire & sociétés : revue européenne d'histoire sociale*, 15, aug., p. 30-42.

Delumeau, J., Roche, D. (red.) (1990), *Histoire des pères et de la paternité*, Parijs, Larousse.

Dermience, A. (1992), "Femmes et pouvoir dans l'Eglise catholique, 1889-1989", in Courtois, L. ... [et al.] (red.), *Femmes et pouvoirs : flux et reflux de l'émancipation féminine depuis un siècle*, Louvain-la-Neuve, Collège Erasme, p. 115-129.

De ruysscher, D. (2014), "Bending the Code Civil : married women, their capacity to engage in contracts and the partnership between spouses" in Schandevyl, E. (red.), *Women in law and lawmaking in nineteenth and twentieth-century Europe*, London, Ashgate, p. 131-153.

de Smaele, H. (1998), "Het Belgische politieke discours en de 'eigenheid' van de vrouw aan het einde van de negentiende eeuw", *Tijdschrift voor genderstudies*, 1(1998)4, p. 27-38.

Desrayaud, A. (2012), "Le père dans le Code civil, un magistrat domestique", *Napoleonica. La Revue*, 2(2012)14, p. 3-24.

De Weerd, D. (1997), *De dochters van Marianne. 75 jaar SVV*, Gent, Amsab.

Dubois, A. ... [et al.] (1994), *L'accueil des enfants de moins de trois ans*, Courrier hebdomadaire du Crisp, 1463-1464.

Duelz, A. (2005), *La fête des mères en Belgique francophone de l'entre-deux-guerres à la fin des années 1970*, Licentiaatsverhandeling Geschiedenis, ULB, 2004-2005.

La famille dans tous ses états, de la Bible au mariage pour tous, Les collections de L'Histoire, nr. 72, jul.-sept. 2016.

Faron, O. (2003), "Le père face à ses enfants : quelques jalons sur l'évolution de l'autorité paternelle (XIXe-XXe siècles)" in Bardet, J.-P. ... [et al.], *Lorsque l'enfant grandit entre dépendance et autonomie*, Parijs, Presses universitaires de Paris Sorbonne, p. 349-361.

Flamez, E. (2011), "Onvoltooid verleden? Beeldvorming en scripts van vrouw-zijn op Belgische televisie in de jaren vijftig en zestig", Verslagen van het Centrum voor Genderstudies, 20, p. 53-76.

Flour, E. ... [et al.] (1994), *Bronnen voor de vrouwengeschiedenis in België: repertorium van de feministische en de vrouwenpers, 1830-1994*, dl. 2, Brussel, Inbel.

Flour, E. ..., [et al.] (2009), *Jongens en meisjes... bestemming bekend? België, 1830-2000*, Brussel, AVG.

Flour, E. (2013), *Marijke Van Hemeldonck: socialiste en feministe*, Brussel, IGVM.

FOD Economie, *Top 100 beroepen in België in 2016* [statbel.fgov.be].

Gardey, D., Löwy, I. (2002), *L'invention du naturel : les sciences et la fabrication du féminin et du masculin*, Parijs, Archives contemporaines.

Garcia, S. (2011), *Mères sous influence : de la cause des femmes à la cause des enfants*, Parijs, La Découverte.

Gerard, E., Wynants, P. (red.) (1994), *Histoire du mouvement ouvrier chrétien en Belgique*, Leuven, Kadoc, dl. 1.

Glorieux, I., van Tienoven, T. P. (2009). *Gender en tijdsbesteding. Verschillen en evolutie in de tijdsbesteding van Belgische vrouwen en mannen (2005, 1999 en 1966)*, Brussel, IGVM.

Glorieux, I., van Tienoven, T. P. (2016a), *Gender en tijdsbesteding: de (on)wandelbaarheid van genderstereotypen, 1999, 2005 en 2013*, Brussel, IGVM.

Glorieux, I., van Tienoven, T. P. (2016b), *De organisatie en combinatie van arbeids- en gezinsverantwoordelijkheden bij vrouwen en mannen in België*, Brussel, IGVM.

Godding, Ph. (1992), "La femme sous puissance maritale (1804-1958)", in Courtois, L. ... [et al.](red.), *Femmes et pouvoirs : flux et reflux de l'émancipation féminine depuis un siècle*, Louvain-la-Neuve, Collège Erasme, p. 19-30.

Gubin, E. (1991), "Home, sweet home : l'image de la femme au foyer en Belgique et au Canada avant 1914", *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 22/3-4, p. 521-568.

Gubin, E. (1993), "Signification, modernité et limites du féminisme avant 1914", *Sextant*, 1, p. 39-56.

Gubin, E. (1998), "Les femmes d'une guerre à l'autre : réalités et représentations, 1918-1940", *Femme et société/Vrouw en maatschappij, Cahiers d'histoire du temps présent/Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*, 4, p. 249-281.

Gubin, E. (2002), "La recherche de paternité : la loi d'avril 1908, victoire ou défaite féministe ?", in Coenen, M.-T. (red.), *Corps de femmes. Sexualité et contrôle social*, Brussel, De Boeck, p. 97-113.

Gubin, E., Piette, V. (2004a), "Les employées à Bruxelles (19es. – 1960) ou la victoire de la travailleuse indésirable" in Denèfle, S., *Femmes et villes*, Université François Rabelais, MSH, Coll. Perspectives Villes et territoires, nr. 8, Tours, p. 379-398.

Gubin, E. ... [et al.] (red.) (2004b), *Le Siècle des féminismes*, Parijs, Editions de l'Atelier.

Gubin, E., Piette, V. (2004c), "Femmes et mères au travail, 1830-1914" in Masuy-Stroobant, G., Humblet, P. C. (red.), *Mères et nourrissons : de la bienfaisance à la protection médico-sociale (1830-1945)*, Brussel, Labor, p. 43-64.

Gubin, E., Piette, V. (2004d), "Mères au travail, mère au foyer : les controverses de l'entre-deux-guerres", in Masuy-Stroobant, G., Humblet, P. C. (red.), *Mères et nourrissons : de la bienfaisance à la protection médico-sociale (1830-1945)*, Brussel, Labor, p. 177-197.

Gubin, E. (2004e), "Un rempart contre le désordre : les paysannes belges au tournant du XXe siècle", *Enquêtes rurales*, nr. 1, Université de Caen, p. 137-158.

Gubin, E. (2007a), *Eliane Vogel-Polsky, een vrouw met overtuiging*, Brussel, IGVM-AVG/Carhif.

Gubin, E. (2007b), *Choisir l'histoire des femmes*, Brussel, Université de Bruxelles.

Gubin, E., Jacques, C. (red.) (2018), *Encyclopédie d'histoire des femmes. Belgique, 19e-20e siècles*, Brussel, Racine.

Hermans, A., Struyf, A.-M. (1984), "Opvattingen over opvoeding in de vrouwenbeweging in België, eind 19de-begin 20ste eeuw", *Pedagogisch tijdschrift*, 4, apr., p. 195-245.

Hoang, T., Huart, F. (red.) (2013), *En avoir ou pas? Les féministes et les maternités*, Brussel, Université des Femmes, Pensées féministes.

Hoegaerts, J. (2005), 'Het is eenen ontaarden man en eenen ontaarden vader': een onderzoek naar de constructie van gehuwde (on)mannelijkheid aan het einde van de negentiende eeuw, Leuven, KU Leuven.

Hülsken, M. (2010), *Kiezen voor kinderen? Vrouwentijdschriften en hun lezeressen over het katholieke huwelijksleven, 1950-1975*, Hilversum, Verloren.

Humblet, P. C. (1998), *Analyse et évaluation de la mise en œuvre du programme de l'Œuvre nationale de l'enfance pour les milieux d'accueil de jeunes enfants. Une contribution à l'évaluation de programmes socio-sanitaires permanents*, Doctoraatsverhandeling, ULB. École de Santé publique.

Humblet, P. C. (2004), "La crèche : naissance d'une institution (1845)" in Masuy-Stroobant, G., Humblet, P. C. (red.), *Mères et nourrissons : de la bienfaisance à la protection médico-sociale (1830-1945)*, Brussel, Labor, p. 67-88.

Jacqmain, J. (1997), "La protection de la maternité, 108 ans après", *Cahiers de la Fonderie*, nr. 22, juni.

Jacqmain, J. (2012), *Protection de la maternité*, Etudes pratiques de droit social, Wolters Kluwer Belgium.

Jacques, C., Marissal, C. (1998), "L'apprentissage de la citoyenneté au féminin : les élections communales dans l'agglomération bruxelloise, 1921-1948", *Vrouw en maatschappij/Femme et société, Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis/Cahiers d'histoire du temps présent*, 4, p. 83-118.

Jacques, C. (2003), "Renforcer l'autorité paternelle au détriment de l'autorité parentale : un enjeu pour l'Etat? 18e s. - début 19e s.", *Sextant*, 20, p. 7-38.

Jacques, C. (2008), *Les féministes et le changement social en Belgique (1918-1968) : programmes, stratégies et réseaux*, 2 vol., Doctoraatsverhandeling, ULB, 2007-2008.

Jacques, C. (2013), *Les féministes belges et les luttes pour l'égalité politique et économique, 1918-1968*, Brussel, Académie Royale de Belgique.

Jonas, I. (2010), "Psychologie évolutionniste, mixité et sexisme bienveillant", *Travail, genre et sociétés*, 1, 23, p. 205-211.

Jonas, I. (2013), "Psychologie évolutionniste et re-naturalisation de la maternité" in Hoang, T. & Huart, F. (red.), *En avoir ou pas? Les féministes et les maternités*, Brussel, Université des Femmes, Pensées féministes, p. 47-61.

Keymolen, D. (1977), *Vrouwenarbeid in België van ca. 1860 tot 1914*, Dossiers geschiedenis, 3, Leuven, Acco.

Knibiehler, Y. (1976), "Les médecins et la 'nature féminine' au temps du Code civil", *Annales : économies, sociétés, civilisations*, 31(1976)4, p. 824-845.

Knibiehler, Y., Fouquet, C. (1980), *Histoire des mères du Moyen Age à nos jours*, Parijs, Montalba.

Knibiehler, Y. (1987), *Les pères aussi ont une histoire...*, Parijs, Hachette.

Knibiehler, Y. (1997), *La révolution maternelle : femmes, maternité, citoyenneté depuis 1945*, Perrin.

Knibiehler, Y. (2000), *Histoire des mères et de la maternité en Occident*, Parijs, PUF.

Koning Boudewijnstichting (2014), *Een structurele aanpak van de verarming van eenoudergezinnen in België*, Brussel, Koning Boudewijnstichting.

LaRossa, R. (2007), "The culture and conduct of Fatherhood in America, 1800-1960", *Japanese journal of family sociology*, 19(2), p. 87-98.

Lembrechts, L., Valgaeren, E.; Zanoni, P. (red.) (2010), *Zwanger op het werk: de ervaringen van werkneemsters in België: kwantitatieve en kwalitatieve studie*, Brussel, IGVM.

Le Pape, M.-C. (2014), "Qu'est-ce qu'un bon parent? Analyse des images véhiculées par les affiches et brochures des campagnes de santé publique", in Martin, Claude (red.), *'Etre un bon parent' : une injonction contemporaine*, Rennes, Presses de l'EHESP, p. 31-51.

Manson, M. (1998), "La poupée et le tambour, ou l'histoire du jouet en France du XVIe au XIXe siècle" in Becchi, E., Julia, D. (red.), *Histoire de l'enfance en Occident. Vol. 2. Du XVIIIe siècle à nos jours*, p. 432-464.

Marissal, C. (2008), *La protection sanitaire du jeune enfant en Belgique, 1890-1940 : question sociale, enjeux politiques et dimension sexuée*, 3 vol., Doctoraatsverhandeling Geschiedenis, ULB, 2007-2008.

Marissal, C., Gubin, E. (2011), *Jeanne Vercheval : sociaal en feministisch engagement*, Brussel, IGVM/AVG, 2011.

Marissal, C. (2014), *Protéger le jeune enfant : enjeux sociaux, politiques et sexués (Belgique, 1830-1940)*, Brussel, Université de Bruxelles.

Marcelis, A.-D. (2008), "Pour une histoire des salaires de femmes : l'historiographie entre mots et chiffres", Carhop, 2008.

Martin, C. (red.) (2014), *'Etre un bon parent' : une injonction contemporaine*, Rennes, Presses de l'EHESP.

Masuy-Stroobant, G. (1983), *Les déterminants de la mortalité infantile. La Belgique d'hier et d'aujourd'hui*, Louvain-la-Neuve, CIACO.

Masuy-Stroobant, G. (1988), *Santé de l'enfant et inégalités sociales : une enquête dans le Hainaut sur le comportement préventif des mères. Rapport POLIWA 3*, Louvain-la-Neuve, CIACO.

Masuy-Stroobant, G., Humblet, P. C. (red.) (2004), *Mères et nourrissons : de la bienfaisance à la protection médico-sociale (1830-1945)*, Brussel, Labor.

Nandrin, J.-P. (2016), *Hommes et normes : enjeux et débats du métier d'un historien : textes recueillis par P.-O. de Boux ... et al.*, Brussel, Presses de l'Université Saint-Louis.

Noltinckx, D. (1995), "Les femmes médecins à Bruxelles : aperçu de 1890 à nos jours", *Sextant*, 3, 1994-1995, p. 159-185.

Peemans-Poullet, H. (red.) (2005), *Familles attachantes ?*, Brussel, Université des femmes, Collection Pensées féministes.

Peemans-Poullet, H. (2011), "Femmes et solidarité sociale : une aventure multiséculaire à Bruxelles aussi", *Les Cahiers de la Fonderie*, 45, p. 44-51.

Paternotte, D. ... [et al.] (red.) (2015), *Habemus gender! : déconstruction d'une riposte religieuse*, Sextant, 31.

Piette, V., Gubin, E. (2001), "Travail ou non travail ? Essai sur le travail ménager dans l'entre-deux-guerres", *Revue belge de philologie et d'histoire*, 79, p. 645-678.

Piette, V., Gubin, E. (2002), "La politique nataliste de l'entre-deux-guerres", in Coenen, M.-T. (red.), *Corps de femmes. Sexualité et contrôle social*, Brussel, De Boeck, p. 115-129.

Pott-Buter, H. A. (1993), *Facts and fairy tales about female labor, family and fertility: a seven country comparison, 1850-1990*, Amsterdam, Amsterdam University Press.

Praz, A.-Fr. (2005), *De l'enfant utile à l'enfant précieux : filles et garçons dans les cantons de Vaud et Fribourg (1860-1930)*, Lausanne, Antipodes.

Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen (2016), *De oprichting van de Commissie Vrouwenarbeid 40 jaar geleden*, Brussel, IGVM.

Rauch, A. (2000), *Crise de l'identité masculine, 1789-1914*, Hachette.

Rogers, R., Thébaud, F. (2010), *La fabrique des filles : l'éducation des filles de Jules Ferry à la pilule*, Parijs, Textuel.

Sabatos, T. (2007), "Father as mother: the image of the widower with children in Victorian art" in Broughton, T. L., Rogers, H. (red.), *Gender and Fatherhood in the Nineteenth Century*, New York, Palgrave Macmillan, p. 71-84.

Schulze, E. ... [et al.] (2015), *Het beleid inzake gendergelijkheid in België. Update 2015*, Brussel, Europees Parlement. Directorate-General for Internal Policies of the Union. Commissie Rechten van de Vrouw.

Sens, A., Hagdorn, M. (2004) (red.), *Van zeep tot soap: continuïteit en verandering in geïllustreerde vrouwen tijdschriften*, Amsterdam, Stichting het Nederlandse Persmuseum.

Sohn, A.-M. (1996), *Chrysalides. Femmes dans la vie privée, XIXe-XXe siècles*, Parijs, Publications de la Sorbonne, 2 dln.

Sohn, A.-M. (2009), *'Sois un homme!' : la construction de la masculinité au 19e s.*, Parijs, Seuil.

Surkis, J. (2006), *Sexing the citizen: morality and masculinity in France, 1870-1920*, Cornell University Press.

Tallier, E. (2015), *La Ligue des familles en tant que groupe de pression : pression et pluralisme dans la Belgique pilariée (1950 à 1975)*, Masterscriptie Geschiedenis, ULB, 2014-2015.

Tosh, J. (1999), *A man's place: masculinity and the middle-class home in Victorian England*, Yale University Press.

Vandebroek, H. (2002), *Het geslacht van de arbeid: opvattingen over vrouwenarbeid in Belgische katholieke intellectuele kringen (1945-1960)*, Leuven, Universitaire Pers Leuven.

Vandemeulebroecke, L. (red.) (1983), *Wordt gezinsopvoeding anders? Verslag van een studiedag gehouden te Leuven op 30 maart 1982*, Leuven, Acco.

Vandenbroeck, M. (2004), *In verzekerde bewaring: honderd vijftig jaar kinderen, ouders en kinderopvang*, Amsterdam, SWP.

Van den Dungen, P. (1993), "Les cercles de fermières : une solution catholique à l'exode rural", *Cahiers marxistes*, 191, p. 101-112.

Vanderpelen, C. (1998), "Objet ou projet, jamais sujet. La femme et la littérature catholique d'expression française, 1918-1930", *Vrouw en maatschappij/Femme et société, Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis/Cahiers d'histoire du temps présent*, 4, p. 43-63.

Vanderpelen-Diagre, C., Sägerser, C. (red.) (2017), *La Sainte Famille : sexualité, filiation et parentalité dans l'Eglise catholique*, Brussel, Editions de l'Université de Bruxelles.

Van Molle, L. (1990), *Ieder voor allen: de Belgische Boerenbond, 1890-1990*, Kadoc-studies 9, Leuven.

Van Molle, L., Gubin, E. (red.) (1998a), *Vrouw en politiek in België*, Tielt, Lannoo.

Van Osselaer, T. (2009), "'A lot of women have good reason to complain about their husbands': catholic masculinity in the household" in B. Benvindo (red.), *Masculinités*, Sextant, 27, p. 339-357.

Van Osselaer, T. (2013), *The pious sex: catholic constructions of masculinity and femininity in Belgium, c. 1800-1940*, Leuven, Leuven University Press.

Van Osselaer, T., Pasture, P. (red.) (2014), *Christian homes: religion, family and domesticity in the 19th and 20th centuries*, Leuven, Leuven University Press.

Verjus A. (2013), "La paternité au fil de l'histoire", *Informations sociales*, 2/176, p. 14-22.

Virgili, F. (2011), "Virilités inquiètes, virilités violentes" in Corbin, A. ... [et al.](red.), *Histoire de la virilité. V. 3 : La virilité en crise? 20e-21e s.*, Parijs, Seuil, p. 71-98.

Walker, A. (2007), "Father's pride? Fatherhood in industrializing communities", in Broughton, T.L., Rogers H. (red.), *Gender and Fatherhood in the Nineteenth Century*, New York, Palgrave Macmillan, p. 113-122

ICONOGRAFIE

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis, Gent: p. 27, 82, 132.

AVG-Carhif, Brussel: p. 34, 42, 45, 47, 48, 49, 51, 53, 56, 59, 61, 67, 70, 74, 75, 77, 79, 80, 84, 86, 94, 98, 100, 105, 106, 109, 113, 117, 119, 125, 139, 143, 147, 149, 152, 158, 162, 165, 171, 172, 173, 174, 183, 186.

Cavaria – zizomag.be, foto Sophie Nuytten: p. 169.

Institut Emile Vandervelde, Brussel: p. 40, 64, 115.

Huis van Alijn, Gent: coverfoto (Studioportret van een gezin, 1914)

KADOC – KU Leuven: p. 157.

Mediahuis: p. 130.

Mundaneum, Mons: p. 37.

Musées Gaumais, Virton: p. 18, 23.

Privéverzameling: p. 11, 14, 20, 24, 28, 45, 92, 124, 163.

Roularta: p. 179.

Stadsarchief Brussel: p. 89.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de wettelijke voorschriften inzake het copyright toe te passen en is daar in de meeste gevallen ook in geslaagd. Wie desondanks meent rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht zich tot de uitgever te wenden.

Moeders en vaders: geen vanzelfsprekende gelijkheid

België, 19de – 21ste eeuw

Gezinnen uit vervlogen tijden roepen vaak een beeld op van stabiliteit, orde en harmonie: de vrouwen bezig in de huiselijke sfeer, terwijl de mannen de bestaansmiddelen aanbrengen. Dat beeld doorstaat evenwel niet de test van het historisch onderzoek. Vrouwen hebben altijd gewerkt en gezinnen waren nooit zo star of homogeen. Doorheen de tijd pasten ze zich aan: aan de economische, sociale en culturele context en aan de democratisering van de samenleving. Desalniettemin droeg de ongelijke rolverdeling in het gezin op de lange termijn bij tot grote discriminaties van vrouwen in hun toegang tot onderwijs, het beroepsleven en de politiek.

Dat alles komt aan bod in dit boek, dat twee eeuwen geschiedenis van ouderschap overspant. Het toont hoe in de 19de eeuw een gezinsmodel naar voor werd geschoven waarin de rol van vrouwen uitsluitend lag in het huwelijk, het moederschap en het huishouden, en welke invloed dat had op de rechten van vrouwen en mannen. Voor de meeste gezinnen bleek dat model echter niet werkbaar. Vooral in de tweede helft van de 20ste eeuw was er echt sprake van een breuk, met meer ruimte voor diversiteit en gelijkheid in de visies op de gezinsorganisatie. Maar ondanks alle geboekte vooruitgang is gelijkheid in het gezin ook vandaag nog een uitdaging.